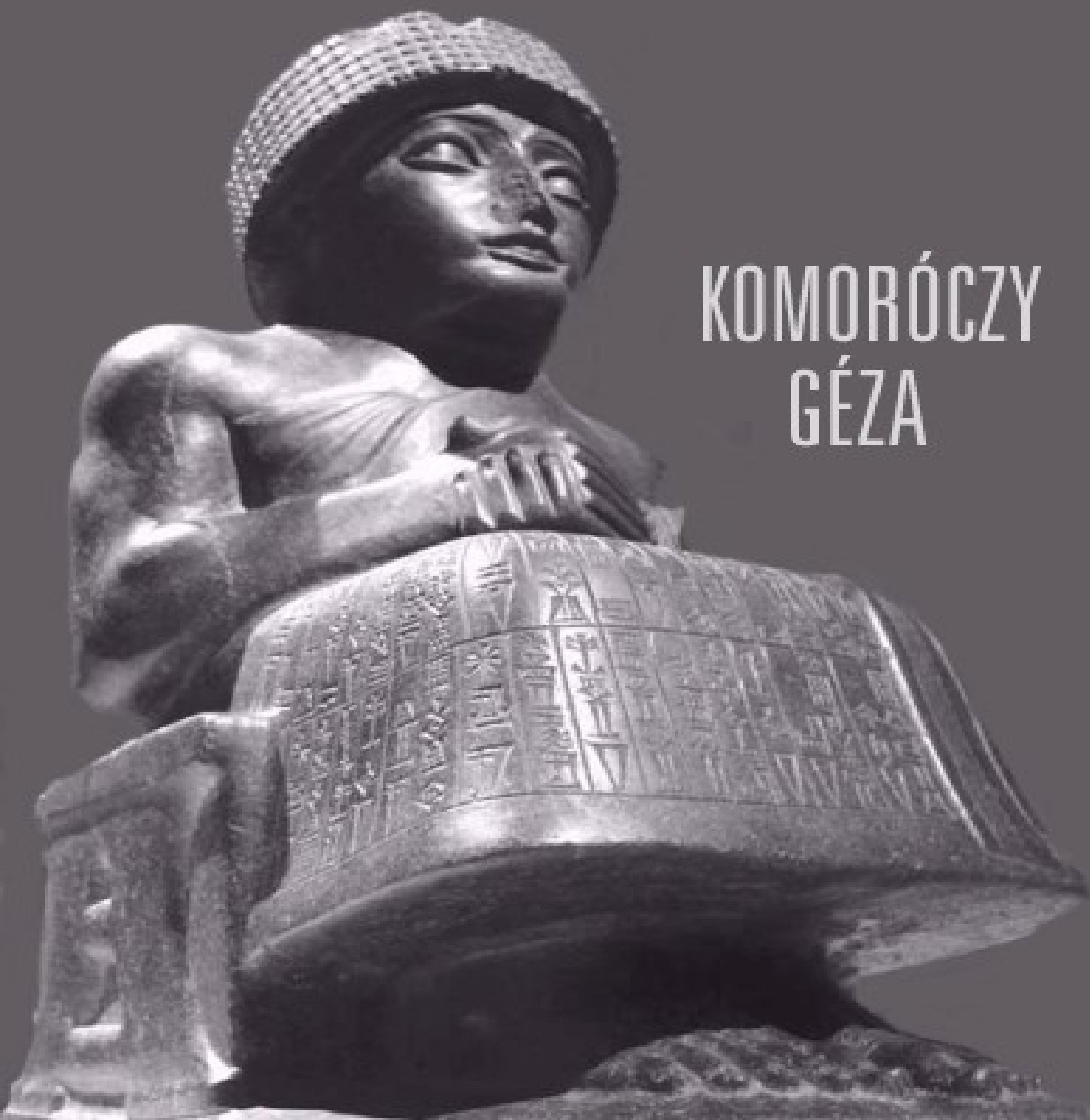
MEZOPOTÁMIA TÖRTÉNETE

KOMORÓCZY GÉZA

Komoróczy Géza

MEZOPOTÁMIA TÖRTÉNETE

AZ ŐSKORTÓL A PERZSA HÓDÍTÁSIG (KR. E. 539)

a szerző egyetemi előadásai alapján, 2009

Függelék: AZ ÓKORI KELET

GBR-e-könyv

MEZOPOTÁMIA TÖRTÉNETE

Bevezetés

Az ókori Mezopotámia történetének vázlatos összefoglalása során főleg a gazdaság- és társadalomtörténet, valamint a politikai események ismertetésére kellett szorítkoznunk, és a tudományok, az irodalom, a képzőművészet, a vallás fejlődését jelentőségének megfelelő mértékben nem mutathattuk be. Irodalmi alkotásokkal csak akkor foglalkoztunk, ha azok egy meghatározott kor kizárólagos vagy legfontosabb forrásait jelentik.

E munka csupán az Ókori Keleti Történeti Chrestomathia III. fejezetével együtt dolgozható fel, ezért – a párhuzamos tanulás megkönnyítésére – a források említésénél mindig utalunk a Chrestomathiára is (rövidítése: ÓKTCh).

Jelen írásban minden dátum Krisztus előtt értendő, külön megjelölés nélkül is.

A „Babilon”, „Asszíria”, „Tigris”, „Eufrátesz” neveknél a nálunk meghonosodott névformákat használtuk (Báb-ili, Mát Assur, Idiglat, Purattu helyett), minden más nevet azonban sumer, illetve akkád formájában írunk. A sumer neveket tagolatlanul közöljük, kivéve, ha istenneveket tartalmaznak; az akkád nevek összetevőit azonban általában kötőjellel tagoljuk.

Bevezető ismeretek

A „Mezopotámia” fogalom. Az ókori Mezopotámia államnevei

A „Mezopotámia” kifejezés a mai tudományos nyelvben a Tigris és Eufrátesz folyók által közrezárt terület egészét jelöli. E terület nagyjából a mai Irak állam, északnyugati része azonban Szíriához és Törökországhoz tartozik. A görög eredetű, „Folyóköz” (Mezopotámia) jelentésű szó egy akkád kifejezés fordítása, és eredetileg nem a két folyó közét nevezték vele, hanem csupán az Eufrátesz nagy kanyarulata által közrezárt területet, a folyó ún. „félszigetét”, Északnyugat-Mezopotámiát – az egyiptomiak Naharina országát. A tudományos nyelv „Mezopotámia”-fogalma tehát jelentésbővítés. Az ókorban Mezopotámia egészének összefoglaló neve volt.

Azt a területet, amely északon körülbelül a mai Bagdad város magasságától délen a Perzsa-öböl partjáig terjed, tehát a mezopotámiai kultúra központját, a 3. évezredben két részre osztották. Déli részének neve Kenger volt, „nemes (vagy: megművelt) föld”; e szót az akkádok Sumer formában vették át, így innen ered a sumer népnév is. Északi részének neve Kiuri, majd pedig Akkád volt. A két név együtt is használatos volt a 3. évezred utolsó harmada óta, „Sumer és Akkád” formában. Ezt a politikai fogalmat jelölte meg a sumer „Ország” (Kalam) szó is. „Sumer és Akkád” földjét a görögök nevezték el legfontosabb városáról Babilóniának (babylónia chóra = „babiloni föld”).

A görög írók Babilóniával állították szembe a Mesopotamia kifejezést, amely ily módon a tudományos értelemben vett Mezopotámia északi felének felelt meg.

Az „Ország” területén kívül eső mezopotámiai tájegységeket – Közép- és Észak-Mezopotámiát – az ókorban különböző, többnyire rövid életű nevekkel jelölték, a mindenkori politikai helyzettől függően. E nevek közül a legjelentősebb Assur, amely eredetileg egy Tigris-menti városnak és istenének neve volt, a 2. évezred közepe óta azonban „Assur országa”-ként

Észak-Mezopotámia általánosan elterjedt elnevezésévé vált, sőt görög formája, Assyria, a Syria-Szíria név kiindulópontjává is lett.

Mezopotámia történeti földrajza

Mezopotámia legjelentősebb földrajzi tényezője a két határfolyó. A mintegy 2850 kilométer hosszú Eufrátesz az Örmény hegyvidéken két ágból ered, középső és alsó szakasza esik Mezopotámia területére. Hordalékának kisebb részét már középső szakaszán lerakja, nagyobb részét azonban mintegy Bagdad magasságáig viszi. Itt kezdődő alluviális szakaszán medermélysége egyre csökken, s a hordalékból képződött dűnék közt a meder helye szüntelenül változik. A folyó az ókorban a Perzsa-öbölbe ömlött, alsó szakasza hajózható volt – Mezopotámia legfontosabb útvonalát jelentette! –, de a torkolat körül nagy mocsarak képződtek. Középső szakaszának fontos bal oldali mellékfolyója a Balih és a Habur. Alsó szakaszán vizét az ókorban hat főbb csatorna vezette el az egész Sumert behálózó öntözési rendszerbe. Az Eufrátesz igen bővizű, ugyanakkor vízszintingadozása eléri a 4-5 métert is, ami gyakran okozott súlyos áradásokat, és megkívánta a csatornarendszer gondos karbantartását. Az áradás ideje kb. április. Az Eufrátesz mellett feküdt az ókori Mezopotámia számos fontos városa, például Mari, Szippar, Kis, Nippur, Uruk, de az 1. évezredben a folyó már Babilont érintette.

A Tigris mintegy 2000 kilométer hosszú; az Eufrátesz forrásvidéke közelében ered, de kelet felé folyik, és a Zagrosz-hegység folyóinak vizét is felveszi. Jelentősebb – bal oldali – mellékfolyói Mezopotámia peremterületén a Felső-Záb, az Alsó-Záb, a Turnatu (ismertebb a mai neve: Diyâlá [Sirwan]). Az Uknu és az Ulaj, mely ma (Karkheh Kúr és Kârún néven) a Tigrisbe ömlik, az ókorban közvetlenül a Perzsa-öbölbe torkollott. A Tigris – erős sodra miatt – gazdaságilag nehezen hasznosítható, viszont keleti partja mentén vezetett a legfontosabb dél-észak irányú útvonal, és mellékfolyói mellett kedvező összeköttetés nyílt a keleti hegyvidékkel. A Tigris torkolatvidéke nehezen megközelíthető terület volt. A folyó középső szakaszán – az asszír területek magjában – épült Assur és Ninua város.

Mezopotámia területét délről a sós vizű Perzsa-öböl zárja le. A Perzsa-öböl partvonala az ókorban a maihoz képest délebbre húzódott; a mocsaras területek kiterjedése ennek megfelelően nagyobb volt, mint ma. Az ókori

történet folyamán e területen a talaj fokozatosan süllyedt, a Perzsa-öböl vize ennek megfelelően észak felé nyomult előre. E geológiai folyamat a középkortól kezdődően ellentétének, a Perzsa-öböl északi részét érintő lassú feltöltődésnek adta át helyét. Így keletkezett a Tigris és Eufrátesz vizét a feltöltött területen szállító Shatt al Arab.

A Perzsa-öböl egyik szigete, Tilmun – ma Bahin – az ókorban fontos szerepet játszott népeinek életében a tengeri kereskedelem átmenő állomásaként.

Mezopotámia az északi szélesség 29°-37°, valamint a keleti hosszúság 37°-49° koordinátákkal határozható meg: az e koordináták alkotta négyszög bal felső sarkától jobb alsó sarkáig, tehát északnyugat-délkelet irányban húzódik.

Mezopotámia területének északi része az eurázsiai gyűrthegység-rendszerhez tartozik.

Északkelet-Mezopotámia – a mai Iraki Kurdisztán – az Örmény hegyvidék és a Zagrosz-hegység magas, a tengerszint feletti 2000 méter magasságot is meghaladó hegyeihez csatlakozik. Domborzata változatos; magas csúcsok, hosszan elnyúló gerincek, fennsíkok, folyami teraszok tagolják. Kőzete karsztos mészkő, homokkő és gipsz.

Északnyugat-Mezopotámia – a mai Al Jazírah – 300-500 méter magasságú fennsík, átmenet a déli alföld és az északi hegyvidék között. Egy része sivatagos, az ókorban azonban általában sztyeppe volt, amely kedvező lehetőségeket nyújtott az állattenyésztéshez.

Mezopotámia déli része, a szűkebb értelemben vett Irak, a történetileg legfontosabb terület alluviális síkság, alföld, melyet az Eufrátesz és a Tigris a földtörténeti jelenkorban (holocén) töltött fel. Tengerszint feletti magassága 50-100 méter között van; mintegy 375 kilométer hosszú, 70 kilométer széles terület. Itt, a két folyó alsó és torkolati szakaszán helyenként nagy mocsarak alakultak ki. A síkság nagy része árterület jellegű.

Nyugat felé Mezopotámia a szíriai és arábiai sivatagokhoz kapcsolódik; a sivatag határa – különösen délen – változó.

Dél-Mezopotámia éghajlata szubtropikus, illetve a trópusi övezet sivatagi és sztyeppe éghajlatú zónájába tartozik. Az évi csapadék mennyisége a tengerszint feletti magasság csökkenésével párhuzamosan csökken, északnyugaton eléri az 500-600, északkeleten a 800 millimétert is, a déli síkságon legfeljebb a 100-160 millimétert. A csapadék eloszlása igen

kedvezőtlen; délen a teljesen száraz idő áprilistól novemberig, 200-220 napon át tart. Az esős földművelés Iraki Kurdisztán hegyeiben, a fennsíkokon és folyami teraszokon lehetséges. A hőmérséklet ingadozása nagy; a síkságon a napi ingadozás a 30 C°-ot is eléri; a nyári maximum 50-60 C° között van, a téli minimum 10 C° körül. Az évi átlagos középhőmérséklet Bagdad vidékén 20 C° körül van. Északon télen -10, -20 C°-os hőmérséklet és havazás sem ritka. Az esős évszak északon a tavasz, délen azonban a tél.

A tavaszi-koranyári szél észak felől, a nyári viszont a nyugati sivatag felől fúj (simál, illetve számum). A terület a passzát szélrendszer leszálló ágának övébe tartozik.

Dél-Mezopotámia alluviális talaja rendkívül termékeny. Északon a folyóvölgyek és a teraszok alacsonyabb sávja alkalmas öntözésre is – az 1. évezredben különböző vízkiemelési eljárásokkal ezt a területet megnövelték –, az esős zónában (évi 200 milliméter csapadékmennyiség felett) azonban esős földművelés is folyhat. Mezopotámia földművelésre alkalmas területe mintegy 45.000 km²-re becsülhető.

Természeti kincsekben Mezopotámia igen szegény. Egyetlen jelentősebb ásványi kincse a kőolaj, melynek gazdag lelőhelyeit találjuk az Eufrátesz mellett (a mai Hit környékén) és Iraki Kurdisztánban (a mai Moszul és Kirkúk környékén). Mindkét lelőhelyet kiaknázták legkésőbb a 4. évezred óta. A szurkot világító- és kötőanyagként szigetelésre, tárolóedények készítésére stb. használták, és a külkereskedelemnek is fontos árucikke volt. A fémek közül a Felső-Záb völgyében ólmot találunk, ez a 2. évezred elején Assur külkereskedelmében nagy szerepet játszott. A déli részek kőben szegények, építőanyaguk az agyag, melyhez szalmát kevertek. A hegyes vidékeket kivéve Mezopotámia fában is behozatalra szorul.

Őshonos növényei közül legfontosabb a vadon is növő, a mostoha talajt jól tűrő datolyapálma, melyet nemesítve kertekben is termesztettek. A datolyapálma nagy aljterületet (mintegy 100 m²-t) és sok vizet kíván, de bő termést hoz (évente maximum 250 kilogramm) és hosszú életű (kb. 70 éven át terem). Gyümölcsét tömegtáplálékként fogyasztották, édességet és erjesztett italt készítettek belőle, szárítva liszttésőrölték, magját tüzelőanyagként vagy takarmányként használták el, fáját szerszámnyélhez, kérgét és levelét fonadékokhoz.

Az olajfa nem marad meg a dél-mezopotámiai talajban, ezért olajat a szezám magvából préseltek.

Északnyugat-Mezopotámiában vadon nőnek a gabonafélék. Az öntözéses gazdálkodás számos kultúrnövény termesztését tette lehetővé (füge, alma, gránátalma; hagyma, fokhagyma, saláta, kapor, répa, uborka; fűszernövények: sáfrány, izsóp, koriander; kömény, cikória stb.), a legfontosabb azonban a búza, a tönköly, az árpa, a borsó, a lencse. A táplálkozásban nagy jelentősége volt a folyami és tengeri halászatnak.

A mezopotámiai történelem kronológiai rendszere

A mezopotámiai kronológia fő forrásai a királylisták, melyek a királyok neve mellett uralkodásuk időtartamát is feltüntetik; e listák azonban nem folyamatosak, s ez bizonytalanná teszi a számítást. Az 1. évezred dátumait az asszír eponymos-jegyzékek (vö. ÓKTCh 167. oldal) segítségével biztosan meg lehet állapítani, minthogy utóbbiak említik 763. június 15. napfogyatkozását. A 2. évezred utolsó harmadában a királylisták alapján még néhány évnyi eltérés pontossággal állapíthatók meg a dátumok. Ezt az időpontot megelőzően azonban egyértelmű abszolút kronológiai átszámítási rendszert még nem sikerült kidolgozni. A 2. évezred első felében fontos szerepe van a mezopotámiai-egyiptomi szinkronizmusoknak. A 3. évezred második felének kronológiáját a sumer királylista adatai alapján becsülni tudjuk, de az abszolút kronológiai rendszerbe való átszámítás a 2. évezredi kronológia függvénye. Ennél korábbi időpontokat főként az ásatási rétegek relatív kronológiája alapján becsülhetünk.

A bizonytalansági határ itt már több száz év is lehet. Újabban nagy jelentőségre tett szert a szerves anyagokban meglévő radioaktív szénizotóp (C14) megmaradt mennyiségéből való visszakövetkeztetés, az ún. C14-módszer, mely a radioaktív szén felezési idejét (kb. 5800 év) tekinti egységének. A vizsgált régészeti leletben és azonos mai anyagban mért C14-mennyiségek összehasonlítása következtetni enged arra, hogy a vizsgált lelet anyaga mikor szűnt meg élni, ugyanis az élő szerves anyag C14-szintje állandó (s a légkör C14-szintjével egyezik meg). E módszer egyelőre számos hibalehetőséggel rendelkezik, ám így is fontos eszköz, különösen az őstörténet kronológiájának vizsgálatánál.

A mezopotámiai kronológia kulcskérdése jelenleg az ún. óbabiloni kor datálása. Az egykorú csillagászati feljegyzések adatinak átszámítása nem vezetett egyértelmű eredményre. A legvalószínűbb számítások szerint a kor legjelentősebb uralkodója, a babiloni Hammurápi vagy 1792 és 1750, vagy 1728 és 1686 között uralkodott. A két dátum közül egyelőre nem lehet biztosan választani; alább minden kronológiai adat kiindulópontja az előbbi (1792-1750) időintervallum lesz, az ún. „középső kronológia”.

A 3-2. évezredre vonatkozó, régészeti becslésből vagy a történeti hagyományból nyert adatok számos ellentmondást tartalmaznak, s a különböző számítások eredményei jelentősen eltérnek egymástól. A C14-módszer azonban e problémákat egyelőre nem tudja megoldani, mivel az ellentmondásos adatok többsége egyaránt belefér bizonytalansági határaiba (150-400 év), így nem dönthet egyik vagy másik számítás helyessége felől. Ugyanakkor az őstörténet C14-es kronológiai adatai jelenlegi ismereteink szerint kissé magasnak látszanak.

Mezopotámia őstörténete

A paleolitikum és mezolitikum emlékei Mezopotámiában és környékén nem került eddig elő az alsó paleolitikum korából származó lelet; körülbelül ebben az időszakban alakultak ki a területen a folyók teraszai, melyek később az első településeknek helyet nyújtottak.

Mintegy 100.000 éves – és az utolsó jegesedési periódus (Würm) első időszakából való – a legkorábbi középső paleolitikus lelőhely, Barda Balka (a Zagrosz-hegység nyugati előperemén), melynek lakótelepén elefánt-, szarvascsontokat és kőeszközöket (kések, kaparók, balták) találtak.

Több más lelőhely után következik a középső paleolitikum legfontosabb mezopotámiai kultúrája, a téli szállásul szolgáló Sanidár-barlang, melyet a neanderthali ember egy önálló változata mintegy 50.000-30.000 táján lakott. Sanidár lakói intenzíven vadászták a vadkecskét; kőeszközeikhez a megmunkálatlan obszidiánt az Örmény hegyvidékről szerezték be. A sanidári barlang kisebb megszakításokkal mintegy a 10. évezredig lakott volt.

A felső paleolitikum és mezolitikum kultúráit a Zagrosz-hegység nyugati előhegyeiben, Irak kurd területén számos lelőhelyről ismerjük (Zarzi, Palegawra, Karim Sahir stb.).

Zarzi, Palegawra lakói vadászták a juhot, sertést, gazellát, szarvast, lovat; táplálékul szolgált nekik a csiga is. Karim Sahir egy fennsíkon elhelyezkedő nyílt telep volt, kőépítkezésre utaló maradványokkal, mikrolit sarlókkal, kézimalmokkal. (Tehát már gyűjtötték és fogyasztották a vadgabonát.) Itt találjuk a legkorábbi kultikus agyagfigurácskákat, az ún. idolokat is.

A 10-8. évezred, Mezopotámiában (a Zagrosz-hegységben) a kései mezolitikum vagy másképp a proto-neolitikum időszaka, még az élelemgyűjtés kora volt, azonban ekkor választották ki a létfenntartásukhoz szükséges legfontosabb állat- és növényfajtákat, így megtették az első lépést ezek háziasítása felé. A vad fajták rendszeres hasznosítása fokozatosan szelekcióvá tudatosodott; a kedvező életlehetőségek a letelepülést mozdították elő.

A főbb neolitikus kultúrák Mezopotámiában a neolitikum körülbelül a 7-6. évezredre tehető. A megelőző korszakoktól nem annyira a kőeszközök fejlődése különbözteti meg: a 7-6. évezred az élelemtermelés és a falusi települések kezdete. A Zagrosz-hegység nyugati előhegyei – Anatólia mellett – e forradalmi jelentőségű változás legfontosabb színtere voltak. A jégkorszak végét követő felmelegedés a klimatikus viszonyokban hozott kedvező változást. E terület csapadéka általában meghaladja az évi 300 millimétert, ami már lehetővé teszi az esős növénytermesztést. A két legfontosabb kalászosnak, a búzának (triticum) és az árpának (hordeum) vad fajtái a Zagrosz-hegységben is előfordulnak.

Valószínű tehát, hogy Anatólia és Kelet-Afrika mellett épp ezen a területen ment végbe a legfontosabb gabonafajták háziasítása: a legkedvezőbb egyedek kiválasztása és továbbszaporítása hosszú időn keresztül. A kétsoros árpa (hordeum spontaneum) Iraki Kurdisztánban – és általában az esős földművelés zónáiban (dombvidékek, folyami teraszok) – a háziasítás során biológiailag változatlan maradt. Újabb kísérletek bebizonyították, hogy a megváltozott művelési feltételek mellett, az öntözés során – tehát az 5-4. évezredben – alakult ki később elterjedő változata, a hatsoros árpa (hordeum hexastichon). A búzafélék közül először a kétszemű búzát (triticum dicoccum) termesztették, s vele párhuzamosan egy búzaváltozatot, a tönkölyt vagy emmert (triticum spelta). A tönköly hosszú ideig fontos kalászos maradt; a kétszemű búzának később, ugyancsak kb. a 4. évezred során újabb változatát alakították ki a megváltozott művelési feltételek (triticum turgidum; triticum compactum).

A földművelés kezdetei

Mezopotámia neolit kultúráiban mindig együtt jártak az állattenyésztéssel is, és ugyanakkor megfigyelhető, hogy az állattenyésztés a vadászat hirtelen abbamaradását okozta. Gazdasági jelentősége itt a juh, kecske, sertés, szarvasmarha háziasításának volt, ezek a legkorábban kimutatható háziállatok.

Az élelemtermelő falusi közösségek életét a legfontosabb mezopotámiai lelőhely, Dzsarmu emlékein tanulmányozhatjuk. Dzsarmu is Iraki Kurdisztánban fekszik, egy fennsíkon; a lakótelep mintegy másfél-két hektár kiterjedésű, 20-25 házból áll – körülbelül 150 lakos birtokolhatta. Tizenhat kultúrrétege a kerámia előtti korból (kőedények, fonatok) a keramikus korba vezet át. Tönkölyt, kétsoros árpát termesztettek, valamint borsót, lencsét; fő háziállatuk a kecske volt, de tartottak félig vad juhot, sertést, gazellát, szarvasmarhát is. Változatos kőszerszámaik obszidián anyaga anatóliai eredetű volt. Házaikat kő alapon függőleges, vert agyag fallal építették, s mindegyik épület számos apró helyiségből állt. A gazdálkodás családi keretek között folyt, a házak mérete és a tároló edények, vermek erre utalnak. Kő- és agyagszobrocskákat készítettek (állatok; terhes nő guggoló – szülő – helyzetben).

Dzsarmu C14-dátumai a 7-6. évezredre utalnak. Észak-Mezopotámiában több párhuzamos lelőhelyet tártak fel már eddig is. Dzsarmu és párhuzamai a mezopotámiai neolitikum korai időszakát, a falusi települések megjelenésének korát képviselik.

A kerámia Mezopotámiában a 6. évezred elején jelent meg. Az első edények még kezdetlegesek voltak; a fonott tartók formáit utánozták, kézzel készültek, a díszítésük legfeljebb bekarcolt vonalakból – a fonatminták utánzásából – állt. Később változatos formájú és festett díszítésű edénytípusok jelentek meg. Ezek az edénytípusok (Mezopotámia neolitikumában közel harminc típust különböztethetünk meg) a korszak talán legjelentősebb történeti forrásai; népcsoporthoz ugyan többnyire nem tudjuk kötni őket, mégis a termelés és a kultúra fejlődésének számos jelét olvashatjuk le róluk. Ezért Mezopotámia neolitikumát is a legjellemzőbb kerámiatípusok lelőhelyeiről szokás elnevezni és tagolni.

A 6. évezredben vette kezdetét, de töretlennek mondható fejlődése során átnyúlt a következő, az 5. évezredbe is Észak-Mezopotámia egyik jellegzetes kultúrája, melyet lelőhelyéről, a Habur forrásvidékén fekvő Tell Halaf romdombról nevezünk Tell Halaf-kultúrának. Az egyszerű bekarcolásokkal díszített kerámiát fokozatosan kiszorította az elő-ázsiai „színes kerámia”. A geometrikussá stilizált díszítő motívumok az edény felületén sávokban helyezkednek el, és kecskét, juhot, kígyót, madarat, valamint embercsoportokat (táncolók) jelenítenek meg, majd kedveltté vált az ökörfej-motívum (bukranion). Az égetés során az edények tetszetős, fényes külsőt nyertek. A Tell Halaf-lelőhelyek megőrizték a földművelés szerszámait, és a gabonamaradványok közül kimutatható Mezopotámia három legfontosabb kalászosának (búza, árpa, tönköly) vad és kitenyésztett változata is (hatsoros árpa: hordeum agriocrithon v. hexastichum).

Megjelentek a termékenységi kultuszok is (bikaábrázolások; fej nélküli, a szexuális jegyeket kiemelő női idolok; stb.). Tell Halafban (különösen keleti lelőhelyein) már a fémfelhasználás kezdetei is megtalálhatóak (hidegen kalapált réztárgyak). A lakosság kapcsolatban állt az Örmény hegyvidékkel (obszidián) és a Perzsa-öböl partvidékére is eljutott (kagylók).

A 6. évezredi Tell Halaf-kultúrával párhuzamos a Tigris középső szakaszának helyi kultúrája, mely szűk területen virágzott ugyan (két legfontosabb lelőhelye Tell Hassuna és Szamarra – mindkettő a Tigris jobb partja közelében, Északkelet-Mezopotámiában), mégis nagy a jelentősége, mert egyfelől kerámiája (ún. „forgó” motívumba épített geometrizált kecske, hal, madár, ember motívumok; „lépcső” motívum; negatív, kihagyott festésű minták) arra mutat, hogy közvetlen leszármazási kapcsolatban áll a Zagrosz-hegység vadászatból élő lakosságának kerámiájával, vagyis e terület első betelepülése Irán felől történt; másfelől, mert első jele annak, hogy az ember kezdte birtokba venni a mezopotámiai alluviális síkságot is.

A neolitikum korában egyelőre csupán Észak-Mezopotámia volt lakott terület: a nyugatról, azaz Szíria felől több hullámban érkező lakosság az Örmény hegyvidék déli lejtőin és az Eufrátesz mellékfolyóinak vidékén telepedett meg, olyan tájon, ahol a csapadék lehetővé tette a földművelést, és ahol bizonyos fokú állattenyésztés is fejlődhetett; e lakosság gazdasági kapcsolatai jóformán egész Mezopotámiára kiterjedtek. A Kelet, azaz a Zagrosz-hegység nyugati előhegyei, a mai Irak kurd területei – a paleolitikum és mezolitikum lakott vidékei – felől érkező lakosság pedig –

egy ideig megtartva korábbi életmódját, különösen a vadászatot – a Tigris vidékét foglalta el, az alluviális alföld északi peremét. A Hassuna-kultúra lényegében új betelepülés emléke; Dzsarmu és közte nincs folytonosság. E kor az élelemtermelés kezdeteinek, az első földművelő településeknek (falvaknak) a kora volt. Vallási képzeteit a termékenységi mágia különböző formái jellemezték.

Észak-Mezopotámia első élelemtermelő falusi telepeinek, de különösen Dzsarmunak a régészeti anyaga lehetővé teszi, hoaz ősi társadalomszervezet egyik döntő tényezőjét, a földközösséget keletkezésében figyeljük meg. A földközösségnek az írásos források legfeljebb bomlását, még inkább azonban szokásjogi maradványait tükrözik. Dzsarmu földművelő lakosai valószínűleg korlátlan földhasználati lehetőségekkel rendelkeztek. A kezdetleges agrotechnika a művelt földek sűrű elhagyását igényelte, egyfajta félnomád földművelést, ahol azonban a telep állandó volt, csupán a művelés alá fogott földek változtak. A földek időszakos parlagon hagyása már a rendelkezésre álló földterület korlátozott voltát jelzi (két-vagy háromnyomásos gazdálkodás); Mezopotámiában csak az esős földművelés zónájában találkozunk majd vele. A földhasználat korlátozásának későn megjelenő formája a földközösség: magas lélekszámot, viszonylag sűrű települési viszonyokat előfeltételez. Dzsarmuban még nem volt meg, csak az 5-4. évezred fordulója táján alakult ki délen, ahol a kedvező termelési lehetőségek hatása alatt megnövekedett lélekszám minden termőföld kihasználását kívánta meg, s ahol a talaj termőképességének fenntartásához nem volt szükség művelési szünetekre. A közösségi szervezet a település lakóinak – s csakis nekik – biztosította a határ földjeinek használatát. A művelés azonban változatlanul családi maradt, mint volt Dzsarmuban is, és ezért a földközösség társadalmi-jogi szervezetként, nem pedig gazdálkodási egységként működött. (Csupán a közösséget egyetemlegesen érintő, létfontosságú munkákat végezték együtt, pl. az áradás elleni védekezést, majd a csatornázást.) A földközösség kialulása így már a termelőerők viszonylag fejlett stádiumára tehető, mindenesetre akkorra, amikor már védeni kellett a földeket, mert a magas lélekszám miatt nem volt korlátlanul növelhető a szabad terület. Ilymódon a földközösség megjelenése már bizonyos társadalmi differenciációt jelzett, s ennek szolgálatában állt intézményként; a tulajdon kollektív voltát jelentette, de a birtoklás vagy a művelés kollektív voltát nem, s elosztási viszonyai is inkább a megelőző stádium, a családi földhasználat vonásait őrizték.

Mezopotámia korai története

Az „őstörténet” és a „történelem” között azon a ponton vonhatjuk meg a határt, amelytől kezdődően a régészeti anyagból ismert kultúrát már valamely meghatározott „nép” alkotásának, emlékének minősíthetjük, még ha e nép – írásos emlékanyag vagy szóbeli hagyomány híján – névvel nem is nevezhető meg. Ilyen értelemben Mezopotámiában a történeti kor kezdete, az előtörténet (protohistória) hozzávetőlegesen – a C14-kronológia alapján – az 5. évezred; e kor lakosságát régészetileg pontosan meg lehet határozni, s a később megjelenő „nép”-ektől jól elkülöníthetők.

Betelepülés Dél-Mezopotámiába (Az Ubaid-kultúra)

A Perzsa-öböl északi partvidékére, az Eufrátesz alsó szakaszához és deltájába már az érett Tell Halaf-kultúra lakossága is eljutott. Az emberi település első nyomai azonban az 5. évezred derekáról valók; az alluviális síkság betelepítése – észak-déli irányban – fokozatosan történt. Dél-Mezopotámia történetének ezt az időszakát – régészetileg a chalkolitikumot – az 5. évezred második harmadától a 4. évezred közepéig számíthatjuk; bár több, viszonylag önálló fokozatát különböztethetjük meg, utolsó – egyben gjelentősebb, az Ur város mellett, Mezopotámia legdélibb részén feltárt fontos lelőhelyről elnevezett – korszakáról összefoglalóan Ubaid-kornak vagy –kultúrának nevezhetjük.

A dél-mezopotámiai alföldre először talán a Tell Halaf-kultúra lakossága juthatott el, útban a Perzsa-öböl felé; a terület betelepítésében azonban kezdeményező szerepet az Irán felől érkező népcsoportok hullámai játszottak, akiknek útvonalát a Tigris középső szakaszától követni tudjuk.

Az Ubaid-kultúra elején jelent meg a forgatható mintázólap (tournette), majd az 5-4. évezred fordulóján tökéletesített utódja, a fazekaskorong, mely forradalmasította az edénytermelést: ipari méretűvé tette, ugyankkor művészi értékétől lassan megfosztotta.

A rézöntés Mezopotámiában e korban jelent meg. Szerszámok (balta, kés, kaparók) és fegyverek (nyílhegy, buzogányfej) készültek rézből. Északon feltűnt – ékszerként – az arany is.

Az Ubaid-kultúra lényegében egész Dél-Mezopotámiában elterjedt. Számos későbbi városi település alsó rétegei e korba nyúlnak vissza (Uruk, Ur, Eridu, Nippur, a Diyâlá-völgy városai stb.). Hatása – ezen túl – Észak-Mezopotámiára is kiterjedt. Az Ubaid-kultúrában jött létre Dél-Mezopotámia, pontosabban a későbbi Sumer egységes fejlettségű gazdasága. A rendelkezésre álló gyér forrásanyag alapján ítélve megkezdődött az öntözéses földművelés. E területen az évi csapadékmennyiség általában nem éri el a 150-200 millimétert, viszont az Eufrátesz nyáreleji áradása elegendő vizet biztosít. A folyó alsó szakaszán nagy a hordaléklerakás, így a meder állandóan változik. A földművelés először az éppen elhagyott árterületeket hódította meg; e kor a csatornázást még nem ismerte. Az Ubaid-kultúra mezőgazdasága tehát átmenetet képviselt az északi dombvidék esős földművelése és a később kialakuló csatrnázó öntözés között. Az öntözés eleinte a vízmeder szabályozása volt csupán.

Ekkor honosodtak meg e területen a legfontosabb kultúrnövények, a gabonafélék (búza, árpa, tönköly), a borsó, a lencse, s talán már a len is.

A későbbi sumer mitológia e kor emlékét őrzite azokban a hagyományokban, amelyek a gabona a Zagrosz-hegységből jött Dél-Mezopotámiába. Egy mitikus szöveg szerint „Az ország úrnője" kezdeményezte a gabona és bab átplántálását: „Menjünk hát a hegységbe; a hegységbe, hol gabona és bab nő; a tiszta folyóhoz, hol a víz kibuggyan a föld alól; hozzuk el a hegységből a gabonát; hozzuk hát el a gabonát Sumerbe, ismertessük meg hát Sumert, mely nem ismeri, a gabonával." Az Ubaid-kultúra korában Dél-Mezopotámia lakossága gyors ütemben nőtt. A falujellege némileg módosult. Részben – a korábbi észak-mezopotámiai településekhez viszonyítva – fokozódott a koncentráltság (Eridu temetője – a korszak végéről – több mint ezer sírt tartalmaz), nagy lélekszámú, bár még mindig túlnyomó többségben földművelésből élő települések jöttek létre; részben pedig az első közösségi intézményekkel is találkozunk: a „templom"-mal, mely a termékenységi kultusz állandó színévé vált, s melyek helyén a rendszeres átépítések lassan feltöltötték a talajt, mesterséges teraszt, a későbbi magastemplom, akkád nevén zikkuratu előzményét hozván létre. Valószínűleg megkezdődött a munkamegosztás és a lakosság társadalmi rétegződése is. A falusi települések megtették az első lépéseket a várossá szerveződés felé.

Az Ubaid-kor lakossága Mezopotámiában kétségtelenül heterogén volt. Ezt a lakosságot azonban csupán negatívan tudjuk meghatározni: nem sumerek voltak, nem azonosak azzal az etnikummal, amelyet a 3. évezredi mezopotámiai történelemben e terület lakosaiként megismerünk. A sumer nyelv jövevényszavai, Dél-Mezopotámia földrajzi nevei egyöntetűen tanúsítják, hogy e területen a sumereket megelőzően más nyelvet vagy nyelveket beszélő népcsoportok is éltek. Dél-Mezopotámia anyagi kultúrája viszont töretlen fejlődést mutat egészen addig az időszakig bezárólag, mikor már a sumerek ottléte valószínűnek látszik. Így, ha a sumerek megjelenését régészetileg egyelőre nem is sikerül pontosan rögzíteni, az kétségtelen, hogy az Ubaid-kultúra lakossága nem ők voltak. Az Ubaid-kultúra dél-mezopotámiai lakosságát ezért jelenleg célszerű a „sumerek előtti”, presumer elnevezéssel jelölni, számításba véve azt is, hogy valószínűleg nem egységes etnikummal van dolgunk. Ez a presumer lakosság – mint az Ubaid-kerámia maga – Dél-Mezopotámiára korlátozódott, noha hatása távolabbi területen (észak felé a Tigris völgyében, nyugat felé egészen a Földközi-tenger partvidékéig) is észrevehető.

Valamivel világosabb a helyzet Észak-, s különösen Északnyugat-Mezopotámia lakosságát illetően. E területen az Ubaid-kultúrával párhuzamosan a Tell Halaf-kultúra utolsó korszakának továbbélő hagyományai voltak az uralkodók. Jelentős helyi módosulásokat okozott az Ubaid-kultúra hatása. Megfigyelhető azonban, hogy a 4. évezred legelején Szíria felől előbb csak a Balih és Habur vidékén, majd az Eufrátesz egész középső szakaszán, végül Észak-Mezopotámia területén hirtelen egy új kerámia-kultúra terjedt el, egyszerű vonalas festésű edényekkel. E kerámia előzőleg a Tell Halaf-kultúra észak-szíriai helyi változata volt. Az új kerámia megjelenését valószínűleg a sémi „nyelvcsaládhoz” tartozó népek hullámszerű nyugat-keleti vándorlásával kell kapcsolatba hoznunk. Észak-Szíria és a Habur-vidék lehetett a sémi népek elvándorlásának kiindulópontja, őshazája. A Mezopotámia területére érkezett sémi törzseket későbbi elnevezésük felhasználásával protoakkádoknak, az akkádok őseinek nevezhetjük. A protoakkádok a 4. évezred óta Észak-Mezopotámia legfontosabb etnikuma lehettek.

A 4. évezredben tehát a későbbi történeti fejlődés szempontjából legfontosabb két etnikum Mezopotámia területén egyrészt délen a presumerek, másrészt északon a protoakkádok voltak.

Az Uruk-kultúra

Dél-Mezopotámia egyik legfontosabb települése Uruk volt; a város helyén a legkorábbi, még az Ubaid-kultúrához tartozó település az 5. évezred végén (C14-dátum: 4115±160 év) keletkezett, tehát az alföld betelepítése után nem sokkal; fontosságát nem utolsósorban az adja, hogy ettől az időtől kezdődően kultúrrétegei folyamatosan követik a mezopotámiai történelem változásait – a parthus korig! –, így Uruk a mérce lehet más lelőhelyek rétegeinek datálásánál. Több mint fél évezreden át Uruk az Ubaid-kultúra egyik legjellegzetesebb lelőhelye volt, lakói az Eufrátesz közeli vizének spontán eloszlására alapított földművelésből, valamint halászatból éltek. Urukban a nád fontos haszonnövény volt, különböző fonatok készültek belőle, s részben a lakóházak is – később a döngölt agyag épületek még sokáig megőrizték a nádépítkezés stílusjegyeit. A termékenységkultusz központjában a nád állt.

Uruk a 4. évezred közepe táján hatalmas fejlődésnek indult. Az uruki leletanyag valójában csak reprezentálja Dél-Mezopotámia ekkori fejlődését, a folyamat más településeken hasonlóan mehetett végbe, egyelőre azonban Urukot ismerjük a legalaposabban. Így Dél-Mezopotámia történetét a 4. évezred második felében uruki kultúrának nevezhetjük.

A 4. évezred második felében elvált egymástól Észak- és Dél-Mezopotámia fejlődése.

Északon, ahol a következő mintegy másfél évezrednyi időszak jellegzetes lelőhelyei Tepe-Gavra és Ninive voltak, az öntözéses földművelés kialakításának technikai nehézségei – a víz kiemelését nem tudták megoldani – folytán a földművelés megmaradt az eső biztosította keretek között, vagyis stagnált, és a gazdasági élet más ágai kerültek előtérbe, részben bizonyos állattenyésztés, főként azonban a kedvező földrajzi helyzet hatására a közvetítő kereskedelem. Észak-Mezopotámián át vezetett minden fontos útvonal közvetlenül az Örmény hegyvidék felől, távolabbról azonban a Kaszpi-tenger keleti partján, a Zagrosz-hegységen, illetve nyugaton a Taurus hegyeiben fekvő fémlelőhelyek felől. Észak-Mezopotámia tehát a rajta át vezető kereskedelmi utakból gazdagodott, még ha saját termékeit (követ, ólmot) is cserélte. E területnek azonban a 4.

évezred közepén kezdődő időszak gazdasági fejlődésében csak másodlagos szerep jutott, így jelentősége is nagymértékben csökkent.

A 4. évezred közepén Dél-Mezopotámia az egyetemes emberi társadalom fejlődésének élvonalába került, az Uruk-kultúra ennek első jele volt. Az Ubaid-kor anyagi kultúráját fejlettségben Uruk körülbelül a VI. archaikus ásatási rétegben hagyja el. (Urukban összesen tizennyolc archaikus réteget különböztetünk meg, a XVIII. a legkorábbi, az I. a 3. évezred elejének korába esik.) Eddig – és ezen a ponton – a termelőerők fejlettsége a falusi települések fejlettségének felelt meg. Erre vonatkozóan fontos forrásunk a sumer nyelvbe átkerült presumer jövevényszavak néhány csoportja: az átvett szavak azt az állapotot tükrözik, amelyben a sumerek a dél-mezopotámiai kultúrát megismerték. A presumer jövevényszavak egy része a mezőgazdaság szókincse: „eke”; „vetőbarázda”; „szántó paraszt”; „tönköly”; „tönkölysör”; „datolyapálma”; „datolya”; „datolyafürt”. Az eke feltalálása a 4. évezred elejéhez fűződik. A sumer mitológia később ősi hagyományokat dolgozott fel, s e kor emlékét őrizte meg, amikor különböző mítoszokban a mezőgazdasági szerszámok (eke, kapa, balta) és a növényi kultúrák (gabona), valamint a szarvasmarha- és juhpásztorság égi eredetét hirdette; e kor, az antropomorf istenek megjelenésének is kora, ajándékozta meg az embereket a civilizáció termelőeszközeivel. Az állattenyésztés és az állati nyersanyagok feldolgozása sokrétűen tükröződik a sumer nyelv presumer jövevényszavaiban: „pásztor”; „juhász”; „juhászbojtár”; „tímár”; „kallózó”; „ványoló”. A meglévő kézművességek presumer jövevényszavai a következő mesterségeket ölelik még fel: „ács”; „kovács”; „fazekas”; „agyagos”; „építőmester”; „pék”.

Jövevényszóként került a sumerbe – valószínűleg a protoakkád nyelvből – a „kereskedő” kifejezés; ismeretlen eredetű jövevényszó a „réz” szava.

A 4. évezred második felében „találták fel” Dél-Mezopotámiában a csatornázást. Indítékul valószínűleg az Eufrátesz elhagyott medrei és holtágai szolgálhattak, az első csatornák ezeken legfeljebb igazítottak. A dél-mezopotámiai csatornarendszer a 2. évezred elejéig épült, északabbra azonban – Babilon magasságában, Közép-Mezopotámiában – a csatornahálózat bővítése minden központi hatalom legfontosabb feladata maradt, s új területeket különösen északon csak új csatornák építésével kapcsolhattak be a földművelésbe. A csatornarendszer – az Eufrátesz hat „folyójából” kiindulóan – behálózta az egész Országot (sumerül „folyó” és „csatorna” egy szó). Az áradások vizére alapított földművelés Mezopotámia

viszonyai között kezdetleges volt: azért, mert a talaj összetétele a víz szintjének szabályozását kívánta meg, részben pedig azért, mert az Eufrátesz – vízbősége és szintingadozása folytán – tulajdonképpen el is pusztította a növényzetet és a kultúrtalajt. A víz a mitológiában pusztító, romboló princípium. A csatornázás, mely nem csupán vízvezető árokrendszert, de gátakat és zsilipeket is jelentett, szabályozta a víz szintjét, lehetővé tette a víznek a gyökérzethez való eljuttatását, vagyis mindenekelőtt biztonságossá tette a termelést.

Ezen túl is: magas termékenységet teremtett, megváltoztatta a gabonafajták biológiai tulajdonságait – az Európában elterjedt kultúrnövények többségének háziasítása itt fejeződött be (pl. hatsoros árpa) – és a talaj kémiai összetételét is.

A mezőgazdaság fejlődése az Uruk-kultúrában kezdődött; a növénytermelést az állattartás (szarvasmarha, juh) egészítette ki. A mezőgazdaság gyorsütemű fejlődése a munkamegosztás fejlődését – foglalkozások kialakulását – is kiváltotta, s ezáltal néhány korábbi falutelepülés elérte a városias szervezettségi fokot.

Uruk társadalmi képét a város települési formája mutatja. A 4. évezred közepe táján, a VI. ásatási rétegben a későbbi templomnegyed, az Eanna (An és Inni istenek székhelye) már fallal is elkülönül a város többi részétől, a következő, V. rétegben az első templom is megjelenik, hatalmas mérete (75×29 méter) a termékenységi kultusz nagy jelentőségét és a földművelést irányító réteg (a későbbi papság) vezető szerepét mutatja. A presumer eredetű jövevényszavak között megtaláljuk az „úr” jelentésű szót is, ez a sumerben mind a királyt, mind a főpapot jelölte; ugyancsak presumer eredetű a „követ, hírnök” jelentésű szó. Vagyis kialakulóban volt a kezdetleges államszervezet. Uruk tehát a 4. évezred második felében már városnak tekintendő, mind kiterjedését, mind munkamegosztási szintjét illetően; a társadalmi termelés adott fokán lehetséges területi munkamegosztást is megvalósította, a termékcserét a környező területekkel, de mindenesetre már fejlett társadalmi munkamegosztást mutat. A várost termelőegységként épp az utóbbi jellemzi.

Uruk – a város – kétségtelenül önálló politikai-jogi egység is volt.

Az őssumer kor

A sumerek néhány hullámban, fokozatosan érkezhettek Mezopotámia területére az Uruk-kultúra időszakában. Eredetükről semmi biztosat nem tudunk, eredethagyományt nem őriztek meg, az Ország lakóinak tartották magukat. Valószínű legfeljebb annyi, hogy tengeri úton érkeztek, a Perzsa-öböl felől: a már jellegzetes sumer kultúra dél-északi irányban terjedt el. A sumerek korábban feltételezett hegyvidéki eredete tévedés.

Antropológiailag a sumerek ugyanúgy keverék típust képviselnek, mint protoakkádok.

Nyelvük önmagában áll, rokonok nélkül; az eddigi rokonítási kísérletek a kártékony dilettantizmus határán, vagy éppen azon túl mozognak. (Így a magyar nyelvvel való egybevetés is.) Amit a 3. évezredi dél-mezopotámiai kultúrában jellegzetesen sumernek minősíthetünk, mind itt fejlődött ki Ubaid- és Uruk-kori előzményekből. A sumer nép és kultúra tehát történetileg nézve teljes egészében Dél-Mezopotámiához kötött; az eredetkutatás ebben az esetben is értelmetlen.

Az Uruk-kultúra valóínűleg fokozatosan sumerizálódott; a sumerek beépültek a már kialakult termelési viszonyokba, de az ő nyelvük vált Dél-Mezopotámia beszélt nyelvévé.

Ugyanakkor átvették a presumer lakosságtól a folyó- és helyneveket – ezek némelyikét átértelmezték sumerre is, pl. a sumer uru, „város” szó változataival Uruk és Eridu nevét is (előbbit „Város”, utóbbit „a szép város” jelentéssel) –; átvették a termékenységkultusz jelképeinek nevét, a kialakult istenfogalomnak megfelelően istennek minősítve e jelképeket (Innin = „a nád úrnője”, de sumerül „az ég istene”). Az őssumer kultúra tehát a dél-mezopotámiai örökség sumerizálása.

A 4. évezred vége, amit őssumer kornak nevezhetünk, a termelőerők gyors fejlődését hozta. Erre vonatkozóan legfontosabb forrásunk az e korban, Uruk IVa rétegében megjenő írás. Az Uruk IVa írás kép alakú jelei pontos képet adnak a kor termelőeszközeiről. Valamivel későbbiek a IIIb réteg táblái, amelyekhez hasonlók északabbról, Dzsemdet-Naszr egykorú rétegeiből is előkerültek (régebben Dzsemdet-Naszr e rétegét önálló történeti periódusként volt szokás elkülöníteni, valójában azonban csupán az őssumer kor egyik szakasza). Az Uruk III/II-, Dzsemdet-Naszr-táblák nyelve biztosan azonosítható a sumerrel (az írás fonikus: néhány nyelvtani elemet is jelöl), így a segítségével rögzített jegyzékek szókészlete is a történeti forrásokat gyarapíthatja. Az, hogy az írás – az irányító bürokrácia

segédeszköze – az állami életben megjelent, önmagában is az őssumer kor termelési viszonyainak fejlődésére vall.

Az írást – mondhatjuk – nem feltalálták: kialakult. Fejlődése valószínűleg a mezolitikum emlékeztető képjeleiig nyúlik vissza. Fejlődésének lényege az, hogy a rögzített képjelhez egy adott hangsor kapcsolódik, majd a jel – eredeti „jelentésétől” függetlenül – e hangsor felidéző eszköze lesz, a hangsor (hangkapcsolat, hang) pedig bármely nyelv adott hangsorát rögzítheti, e hangsor jelentésétől függetlenül. Az írás fonetizálódásának tehát fő eszköze az, ha más nyelvet próbálnak meg rögzíteni a jeleivel. A sumer írás jeleihez fűződő hangsorok csak kis részben jelentik sumerül azt a tárgyat, amit a kép maga ábrázol. Ebből következik, hogy a sumer írás előzményét, az emlékeztető képjelek Uruk IVa rétegében is megfigyelhető rendszerét nem sumer nyelvű nép alakította ki. De mint minden mást, amit Dél-Mezopotámia lakosaitól átvettek, a sumerek ezt is korábban ismeretlen tökélyre fejlesztették.

Az Uruk IVa rétegében talált több száz tábla összesen mintegy kétezer írásjelet használ.

A jelek száma később fokozatosan csökken ugyan, mégis mintegy 500 jel az ékírás többé-kevésbé állandóan használt készletébe tartozik. Ez az írás – mind a sumer, mind az akkád nyelv jelölésére – hangírás: jelei egy-egy szó vagy szótag hangsorát, néhány jel pedig a magánhangzókat rögzítik. A jeleknek a különböző eredetű szójelentések maradványaként több olvasata is lehetséges (polifónia). Az olvasás megkönnyítésére ún. determinatívumokat használtak: valamely fogalomkörre (ország; folyó; női név; fatárgy; stb.) utaló jelet; továbbá a szójelek egy részét szótagolva is rögzítő fonetikus kiegészítéseket. A jeleket puha agyagba hegyes íróvesszővel nyomták, a sorok balról jobbra haladnak; a jelelemek ék alakú formája nyomán kapta az írás a Kr. u. XVIII. században az „ékírás” nevet.

Valószínű, hogy az Uruk IVa réteg írásának előzményei is voltak, ilyen emlék azonban mindeddig nem került elő.

Az őssumer korban az öntözés és csatornázás az egész mezőgazdaságban elterjedt. A „kert” szó jele: növény, csatorna mellett. A növényi kultúrák közül gyakori a tönköly, búza, árpa jele; találkozunk a sör és a kenyér jelével, megjelenik a datolya és a szőlő. Az állatok közül előfordulnak: szarvasmarha, tehén, borjú, bivaly, sertés. Az állattartás istállózó volt; a tejet egy kanna rajza jelöli (fejés!). A legfontosabb haszonállat a juh lehetett; több mint harminc jel különbözteti meg a

juhfajtákat, -nemeket, -életkorokat. A halászat (halfajták, háló) ugyanilyen fontos. Az „enni” szónak két jele ismeretes: száj és gabona, száj és hal rajza – ez a két legfontosabb táplálékot határozza meg. A szerszámok közül jelként szerepel: ásó, eke, fúró, balta, kés; a fegyverek közül: tőr, íj, nyíl. A szállítóeszközök közül több fajta hajó, négykerekű szekér és szán rajzával találkozunk. A fémek jele ritka; a réz jele a szállításnál szokásos tömb formát mutatja. A „ház” jelentésű jelek részben kő- vagy agyagtégla, részben nád építkezésre vallanak.

A termelési viszonyokra utal a pecséthenger széleskörű használata: ez mindig a magántulajdont jelezte. A földhasználat magánjellegű lehetett, de kialakulóban voltak a nagy birtoktestekből álló templomgazdaságok is. Az írásos emlékek feltehetően utóbbiak igazgatását könnyítették meg.

A települések szervezetének nemzetségi eredetét jelzi, hogy az önigazgatás vezető testülete az „atyák” nevet viselte. A város azonban a nemzetséghez való tartozás kritériumának helyére a helyhez való tartozás kritériumát állította polgárjogi viszonylatban: az urbanizálódás, a társadalmi munkamegosztás a vérségi kötelékek jogi következményét háttérbe szorította. Egy város lakója – „a város fia”.

A társadalmi munkamegosztás fejlettségét az önálló foglalkozásként elkülönült kézművességek helyzetéből ítélhetjük meg. A kézművesek külön szervezetben dolgoztak, volt elöljárójuk („nagy kovács”).

A presumer nyelvből átvett „úr” (en) szó mellett megjelent a katonai vezető sumer elnevezése („nagy ember”, lugal). Gyakori a „főpap” értelmű szó is.

Az őssumer kor társadalma tehát városias szervezettségű, korai osztálytársadalom volt. Az állam – e legprimitívebb formájában – a közösség (város) egészének összefogó, munkát szervező és vezető, egyben pedig kultikus szervezete volt.

A városállamok kora

A 3. évezred első fele Dél-Mezopotámiában a csatornázó-öntözéses gazdálkodás teljes kifejlődésének és virágzásának időszaka volt. Az Ország egész területe lényegében egységesen fejlődött, és azonos szintre érkezett el az időszak végén. A hasonló fejlettségű tájegységek önálló politikai egységekbe tömörültek, városállamokba, amelyek mindegyike egy-egy csatornát vagy csatornaszakaszt tartott fenn, s a politikai funkciókat is egyesítő, de főként gazdasági szervező város fennhatósága alatt állt. A dél-mezopotámiai csatornarendszer sajátossága folytán – ti. a csatornák, folyamágak észak-déli irányban szelik át az alföldet – minden város létérdeke volt, hogy minél nagyobb csatornaszakasz fölött rendelkezzék. Ezért e kor politikai története nem egyéb, mint a különböző városállamok küzdelme az egyeduralomért, idegen területek meghódításáért.

A dél-mezopotámiai alföld zárt gazdasági egység: lakossága e korban lényegében sumer volt; a politikai széttagoltság ellenére is e két tényező hatása alatt élt elevenen az Ország egységének tudata, s jött létre Sumer egységes kultúrája: irodalma, művészete, mítoszai, vallása.

Uruk és Kis „mitikus” királyai

A 3. évezred elején Dél-Mezopotámia gazdasági-politikai életének erővonalai két pontban találkoztak. Uruk volt a legnagyobb déli város, Kis pedig az északi – már a protoakkádok lakta közép-mezopotámiai zónával érintkező – terület központja. Egy ideig Uruk tartotta kezében a déli és keleti kereskedelmet (a Perzsa-öböl keleti és nyugati partján fekvő országokkal, illetve a Zagrosz-hegységgel), Kis viszont a fém beszerzése miatt fontos északi útvonalak ellenőrzője volt.

A korszak politikai változásainak fontos forrása a sumer királylista (ld. ÓKTCh 85-88. oldal), melyet 2100 táján Urukban állítottak össze – később még többször kiegészítették –, éspedig úgy, hogy a városok történeti hagyományaiban szereplő királyneveket és dinasztiákat egymás után sorolták. E sorrend fiktív, a párhuzamosság azonban helyreállítható, és így – kellő kritikával használva – e királylista támpontokat nyújthat a történeti

rekonstrukcióhoz. Ugyancsak fontos forrás a sumer mitológia. A szövegeket magukat csupán a 2. évezred elején jegyezték le, szóbeli hagyományozásuk azonban a 3. évezred első felébe nyúlik vissza, a mítoszok többsége a városállamok korát tükrözi.

Változatlanul fontos történeti forráscsoportot enek a sumer nyelv jövevényszavai; az átadó nyelvek közül ekkor már legnagyobb jelentősége a protoakkádnak volt. Végül, a legfontosabb forráscsoportot az egykorú okmányok és a korszak végén megjelenő történeti feliratok jelentik.

Uruk egyik korai királyához, Enmerkarhoz egy jellegzetes mítosz fűződik: Dél-Mezopotámia gazdasági helyzetének leghűségesebb tükre. E mítosz szerint Enmerkar a távoli Aratta urától – a Zagrosz-hegység lakóitól – aranyat, ezüstöt és drágakövet kíván.

Aratta ura ismételten elutasítja Enmerkar követét, egészen addig, amíg a Sumer esőisten meg nem mutat neki egy uruki búzakalászt. Végülis Aratta ura rendszeresen ajándékoz Uruknak nemesfémet, építőkövet és drágakövet; Enmerkar pedig rendszeresen ajándékoz Arattának gabonát. A hosszú mitikus eposz hátterében a Dél-Mezopotámia és Zagrosz-hegység között kialakult termékcsere (ajándékozás = termékcsere) áll. Sumer a kialakuló elő-ázsiai területi munkamegosztásban gabonatermelőként vett részt, és gabonafölöslege hosszú időre biztosította számára a vezető szerepet.

Észak felől, a protoakkádok közvetítésével érkezett Dél-Mezopotámiába a réz és a bronz (réz és ón ötvözet); protoakkád jövevényszó jelöli a sumer nyelvben a „hagyma”, „cédrus”, „ciprus”, „puszpáng”, „tölgy”, „fenyő” szavakat, ami a kereskedelmi kapcsolatok irányát is jelzi. Ugyancsak protoakkád eredetű az „ár” (= „rögzített érték”) szó is a sumerben.

Kis város lakosságában valószínűleg már jelentős hányadot tettek ki a protoakkádok. Kis királyai már viszonylag fejlett osztályállamban uralkodhattak. A város ásatásai a királyi palota elkülönültségét és fejlett védelmi rendszerét mutatják. A király itt világi hatalmasság volt, közvetlen papi funkciók nélkül. A társadalmi függőség két formáját ismerték; az „alávetett” szó később a rabszolga jelölésére szolgált – ebben a jelentésben vette át a protoakkádból a sumer nyelv is; egy sajátos kifejezés pedig – muska'inum, illetve muskénum akkádul, maska'en sumerül – a palotához nem személyében, hanem gazdaságilag kötött személyt jelölte. Mindkét szó már korán átkerült a sumerbe is, bizonyítva a korai sumer-akkád érintkezéseket.

Kis uralkodói közül többről jegyzi meg a királylista, hogy külföldön hódítottak. Etanáról később, a 19-18. században egy akkád nyelvű eposz is keletkezett. Kis hódításai alatt valószínűleg inkább kereskedelmi kapcsolatok felvételét kell értenünk. Mind Uruk, mind Kis a külkereskedelem biztosítására törekedett. A királylista az egyik uruki királyról is megjegyzi, hogy „alászállt a tengerbe, fölemelkedett a hegyekbe" – ez a Perzsa-öböl és a Zagrosz-hegység országaival kiépített kapcsolatokra vonatkozik.

Kis és Uruk mitikus hagyománya e kor királyainak tulajdonítja a várofalainak felépítését. E hagyományt az ásatások más városokkal kapcsolatban is igazolták. A 29-28. század táján Dél-Mezopotámia jelentősebb városai mind falat építettek a lakott területek köré, sőt a fontosabb mezőgazdasági területeket is fallal vették körül. Uruk falainak hossza csaknem tíz kilométer volt; a védelem céljait mintegy kilencszáz, félkör alakú bástya szolgálta. A körülfalazott terület egyharmada gazdasági rendeltetésű volt: Innin istennő kertje. E falak a városállamok egymás elleni harcai során, védekezésül készültek. A városállamok már hadsereget is tartottak; ennek létszáma ugyan nem volt jelentős – az epikus hagyomány adatai alapján legfeljebb egy-kétszáz fő lehetett Urukban –, arra azonban alkalmas volt, hogy a szükség esetén mozgósított lakossággal együtt biztosítsa a védelmet, vagy támadjon, sőt talán, hogy kereskedelmi utazások fedezetéül is szolgáljon.

Kis és Uruk küzdelmét egy rövid eposz örökítette meg, ebben Kis királyának seregei Uruk alá vonulnak, Uruk királya, Gilgames azonban megvédi a várost. Az eposzban említett kisi királynak már felirata is ismeretes – ez a legkorábbi sumer királyfelirat –, a szereplők tehát történeti személyek, az epikus helyzet pedig legalábbis tipikus volt e korban. Gilgames Uruk királyaként a 28. század táján a várost jól erődített és jelentős erőforrások fölött rendelkező központtá tette. Alakját később isteni tiszteletben részesítették, és egy sor mítoszt kapcsoltak hozzá (küzdelem az égi bikával, hadjárat a cédrushegyre stb.). E mítoszok önálló feldolgozása volt a 19-18. században keletkezett akkád nyelvű Gilgames-eposz, mely később egész Elő-Ázsiában elterjedt. A sumer kiseposzokban Gilgames a városa dicsőségéért és virágzásáért küzdő király; az akkád eposz inkább a hős személyes sorsának kulcskérdéseit állítja előtérbe.

A városállamok mindegyike egy-egy kisebb terület korábbi faluközösségeiből szerveződött. A faluközösségek politikai szervezete az

önigazgatás demokratikus formáját jelentette. A katonai vezetőből (lugal) fokozatosan király lett; Dél-Mezopotámiában bizonyos mértékig összefonódott a lugal tisztsége a korábban ismert gazdasági-kultikus „úr" (sumerül en, később enszi) funkcióval. Ahogy erősödött az uralkodó anyagi hatalma, ahogy növekedett az általa kisajátított földbirtok, úgy szorult egyre inkább háttérbe a demokratikus önigazgatás. E primitív demokrácia legfőbb szerve a fegyverbíró férfiak (sumerül: gurus) összességét egyesítő népgyűlés volt. A népgyűlés, mint ezt a Gilgames-eposz sumer előzményei is mutatják, városállamok korában még tényleges hatalom volt, a háborút például ő határozhatta el. Később már csak tanácsadási joggal rendelkezett, és a 2. évezred első fele óta legfeljebb a városi polgárokért való egyetemleges felelősség szerveként maradt fenn, a királyi hatalom alá rendelve.

Ur az I. dinasztia korában

A 27. század táján Kis elveszítette tényleges politikai-gazdasági vezető szerepét, valószínűleg annak kapcsán, hogy a városállamok külföldi kapcsolataiban egyre fontosabb szerep jutott a Perzsa-öböl vízi útvonalának, valamint az Eufrátesz középső szakaszán épült, s a folyó mellett könnyen, veszélytelenül megközelíthető Mari városnak. Dél-Mezopotámia északi kapcsolatai egy időre háttérbe szorultak, talán a Zagrosz-hegység önálló politikai alakulatainak (Elam) fokozatos megerősödése és jeszkedése miatt is. Helyettük a Perzsa-öböl országai és a Szíria felől elérhető nyugati területek váltak Dél-Mezopotámia partnereivé. Mindenesetre Kis egykori befolyását őriza „Kis királya" cím, mely az egész Dél-Mezopotámia fölötti uralom birtokosát illette. Ilyen uralkodó lehetett egy ismeretlen város királya, Meszalim is, aki saját feliratából is (ld. ÓKTCh 88. oldal), történeti utalásokból is (vö. ÓKTCH 92. oldal I/9. sor) ismert, mint külső döntőbíró két dél-mezopotámiai város, Lagas és Umma határviszályában.

Kedvező fekvése folytán tett szert nagy jelentőségére Ur város. A Perzsa-öböl legkedvezőbb kikötője volt az övé, így a tengeri úton érkező nyersanyag – drága- és féldrágakő, kagyló, nemesfém, kő – kereskedelmét hosszú időre magához tudta ragadni.

Ur már nemcsak gabonát exportált, hanem a sumer kézművesség termékeit is. A nagy jelentőségű gyapjúfeldolgozás nyersanyaga helyi termék volt, Ur azonban – Mezopotámia történetében először – import nyersanyag (fémek, kő) export célokra való feldolgozását is megszervezte. Ettől kezdve Dél-Mezopotámia még intenzívebb külkereskedelemre törekedett, hogy kézművessége számára részben nyersanyagpiacot, részben késztermék felvevő piacot biztosítson.

Ur I. dinasztiája a sumer királylistában szerepel. Az ásatások napvilágra hozták a város 27-26. századi rétegeit. A templomnegyed mellett egy kb. 1800 egyszerű sírt tartalmazó temetőt tártak fel. A temető nagysága, a lakónegyed kiterjedése, valamint egyéb adatok alapján Ur e korban néhány tízezer főnyi lakossággal rendelkezett. A legértékesebb leletegyüttest királysíroknak szokták nevezni: 16 aknasír, mindegyikben gazdag mellékletek művészi nemesfém- és drágakőtárgyakkal, kagyló- és lazúrkő intarziákkal.

Ez Mezopotámia legnagyobb kincslelete. A három legkorábbi királysírban emberáldozat (temetkezési szertartás) maradványai kerültek elő, közülük a legnagyobbikban 74 – többségében nő – halott csontváza. A temetkezési emberáldozat egyébként ismeretlen volt Mezopotámiában, s e kivételes előfordulását még nem sikerült kielégítően magyarázni.

Lagas a 26-24. században

A sumer királylista Lagas várost nem említi, valószínűleg Uruk-párti elfogultságból. E hallgatás ellenére is a városállamok korának egyik legfontosabb – és szerencsés leletek folytán a legalaposabban ismert – állama Lagas volt. Történetének ezen időszakát I. dinasztiának nevezhetjük.

Lagas állam Sumer egyik legjelentősebb csatornája mellett feküdt; területe – legnagyobb kiterjedése idején – elérte az 1000-2000 km²-t, lakossága a százezer főt.

Lagasnak mintegy 45 kilométeres közös határa volt északnyugati szomszédjával, Umma városállammal; vizet részben közös csatornaág révén kaptak. Umma és Lagas megerősödése egyaránt a 26. század táján kezdődött; terjeszkedésük során mindkét város meg akarta szerezni a közös csatorna körzetét. Az eseményekről – bár egyoldalú beállításban – a lagasi királyfeliratokból, e műfaj és a sumer nyelv első nagyobb terjedelmű

emlékeiből értesülünk (ld. ÓKTCh 89-93. oldal). Umma és Lagas seregei (könnyű- és nehézfegyverzetű osztagok, harci szekerek) kölcsönösen betörtek egymás területére, letarolták a vetést, Umma elrombolta Lagas csatorna-töltéseit, feldúlták más épületeit stb. Umma és Lagas viszálya tipikus volt e korban; a hódítások – az egyesítés erőszak útján való megkísérlése – óhatatlanul is tönkretették a csatornarendszer egy részét, s így közvetve az alluviális talajt.

Lagas sikerei a 25. század elején Eannatum nevéhez fűződnek, aki előtt Umma leverésével megnyílt az út távolabbi hódítások felé is; Kis királyának nevezte magát, és Umma, Uruk, sőt Elam és Mari meghódításával dicsekedett. A mezopotámiai királyfeliratok nyelvezetének e fordulata távolabbi területeknél legfeljebb egyszeri adófizetést jelent; mindenesetre Eannatum (akinek seregét a feliratos Keselyű-sztélé képei mutatják) jelentékenyen kitágította a sumer városállamok politikai-katonai horizontját. A 25. században a termelőerők fejlettsége már szükségessé tette az egész Dél-Mezopotámiát felölelő egységes piac politikai egyesítését is.

A 25-24. század fordulója az egység megteremtésének különböző kísérleteit mutatta fel, részben városok közti szövetségek formájában (a Lagas-Uruk szövetséghez ld. ÓKTCh 93. oldal), részben hódításként. A termelés gyorsütemű bővülése és az egységes piac megteremtésének kísérleteivel kapcsolatos katonai feladatok összhatásukban az egyes városállamokon belül a királyi hatalom nagymérvű merősödését és a vagyoni koncentrációt eredményezték. A természetbeni adók egy részét pénzbeni adó váltotta fel (ezüst = „pénz”), ami az önellátó gazdálkodás bomlásának és tudatos bomlasztásának folyamatát tükrözte, s ugyanakkor lehetővé tette a nagyobb vagyonfelhalmozást.

Helyenként azonban már káros következményekkel járt: a lakosság elszegényedését vonta maga után (ha kevés a forgalomban lévő pénz, akkor a pénznek mint árunak aránytalanul magas lesz az értéke). A pénzt itt és alább közgazdasági fogalomként említjük; a pénzérmét az ókori Mezopotámiában nem ismerték.

A 24. század elején Lagasban egy uralkodó, Urukagina átfogó államreformmal akarta megváltoztatni e komplex folyamatot. Reformintézkedéseit tartalmazó felirata (ld. ÓKTCh 93-96. oldal) az intézkedések céljaként hatásosan az özvegyek és árvák védelmét jelöli meg, ami azért több, mint propaganda. A „szabadság” szót (amargi, „visszatérés az anyához”) ő használta először. A felirat első része a régi helyzetet

jellemzi. E helyzet leglényegesebb vonása az, hogy az előző uralkodók a szükséges anyagi erőforrásokat egyenesadók és – részben – birtok-kisajátítás útján akarták biztosítani. Adószedők voltak az egész országban mindenütt, s a hajósok, a szamár- és juhpásztorok, a halászok a termelt javak nagy részét adták át e királyi biztosoknak. A templomgazdaság alkalmazásában álló bérmunkás-kistermelőktől pénzbeni adót követelt a király, ugyankkor gabona és kézműves termékek beszolgáltatását is megkívánta. Urukagina mindezt megszüntette: eltávolította a királyi biztosokat, visszaadta a templomgazdaság korábban kisajátított földjeit, megszüntette a pénzbeni adót, leszállítottaz adó- és illetéktételeket (azokat is, melyeket – mint például a temetési illetéket – a papságnak fizettek), megvédte a kistermelők földtulajdon-vagy földhasználati jogát, eltörölte a fennálló adósságokat, rendezte több bérmunkás-kategória bérét. Uralkodása első két évében – a reformot trónra lépése után hozta! – a lagasi gazdasági okmányok a gabonafejadag észrevehető emelkedését mutatják, különösen az alacsony tételeknél, ami arra vall, hogy az intézkedéseknek legalábbis egy része életbe lépett.

Reformjai egészében véve az önálló termelőegységek megerősödését voltak hivatottak elősegíteni, függetlenül attól, hogy e termelőegységek milyenek: a legalacsonyabb sorban lévő kisparcella-tulajdonosoktól a hatalmas birtokú kizsákmányoló templomgazdaságig minden termelő gazdaság helyzetén könnyített. Intézkedéseinek távolabbi célja nyilván az volt, hogy a háborítatlan gazdasági felvirágzás elősegítésével végső fokon az állam termelési és katonai potenciálját emelje. A lagasi okmányok között nagy számban előforduló katona- és munkásjegyzékek kétségtelenné szik, hogy a hadsereg zöme ugyanazokból állt, akiken Urukagina reformjai könnyítettek. Urukagina tehát közvetett eszközökkel, áttételesen akarta ugyanazt elérni, amit elődei direkt módon próbáltak. Kedvezményeinek jelentős része azonban a gazdaságilag önálló templomgazdaság érdekeit védte, s ennyiben egy már elavulóban lévő tulajdonformát konzervált.

Urukagina reformjai azonban nem segíthettek Lagason; az Ummából származó Lugalzaggiszi az Ország északi részének meghódítása után Lagas ellen fordult, és néhány éves háború során, Urukagina 8. évében a városállam területének nagy részét elfoglalta.

Lugalzaggiszi hódítása egy új történelmi periódus kezdetét jelezte.

Tulajdonviszonyok és a társadalom szerkezete a városállamok korában

A városállamok korának tulajdonviszonyait főként a 25-24. századi gazdasági okmányok alapján tanulmányozhatjuk. Ezek többsége Lagas egyik nagy templomgazdaságából származik, de az innen nyert képet más városok forrásanyaga is kiegészíti. A források természetesen elsősorban a templomgazdaság viszonyait világítják meg: más szektorokat csak gyérebben ismerünk.

Jogos a feltevés, hogy a termőföldek Dél-Mezopotámiában is egy-egy nagycsalád, vagy pedig területi alapon szervezett közösség – földközösségek – „tulajdonában" voltak; a kollektív földtulajdon művelése azonban családi egységekben folyt (magán földhasználat). Ezt a helyzetet a csatornázó öntözés változtatta meg. Az öntözőrendszer kiépítése és karbantartása, valamint az öntözéssel lehetővé vált belterjes (intenzív) gazdálkodás rendkívül munkaigényes volt, ám ugyanakkor – minthogy a nagyobb termésnek, a gabonafeleslegnek volt felvevőpiaca – a bővített újratermelésre ösztönzött.

A csatornahálózat ágai közelében fekvő földterületek vonzották a munkaerőt. E területek tulajdonosa – a földközösség – egyre növekvő számban alkalmazott bérmunkásokat, így tulajdonuk – minthogy ők munkamegosztásban és a termékek elosztásában az irányító szerepet játszották, s a többletterméket jórészt maguk sajátították ki – fokozatosan kizsákmányoló jellegűvé vált. Az ilyen földközösségi szervezet alakult át lassan templomgazdasággá, ahol a tulajdonos elvben egy istenség volt: azaz a termelőeszközökkel és a termelési tapasztalatokkal monopóliumszerűen rendelkező testület, a papság, mely a munkálatokat szervezte és a többletterméket kisajátította. A sumer templomgazdaság tehát a maga klasszikuformájában testületi magántulajdon volt. A város legjobb földjei voltak birtokában, és a termelés bővülése során egyre több munkaerő került a hatalma alá.

A templomgazdaság földjei három kategóriára oszlottak. Az első kategória művelése majorszerűen folyt (e földek neve: nigenna, „az úr [en] birtoka"), munkacsapatokba osztott és a központi raktárakból természetbeni bért (fejadagot) kapó munkásokkal. Az állattenyésztés és a mezőgazdasági nyersanyag feldolgozása (bőr-, gyapjú-, söripar stb.) e kategóriához tartozott. Ez a kategória a földek 30 százalékát fogta át. A második kategória – a földterület 40 százaléka – művelése kis kiterjedésű (0,3-10

hektár közötti) parcellákban folyt; ilyen parcellát mindenki kapott megművelésre és teljes haszonélvezetre, aki a templomgazdaság szolgálatában állt: a főpap is, a legszegényebb bérmunkás is. E földek haszonélvezeti joga mintegy bérkiegészítés volt. Ezt így is nevezték: kur (a KUR6 jellel), azaz „táplálék-(rész)”. A földek harmadik kategóriáját (neve: uru4-lal, „művelési” vagy „paraszti” föld) ugyanilyen kisparcellás egységekb vehette át bárki megművelésére, meghatározott és a termés mennyiségétől független összegű (az átlagtermés 15 százalékát kitevő) bér vagy adó fejében, amit a templomgazdaság kapott.

A templomgazdaság alkalmazottjai a város lakosságának 30-50 százalékát tették ki. Ezek az alkalmazottak egyidejűleg voltak bérmunkások és kistermelők.

Kizsákmányoltságukat fokozta, hogy a templomgazdaságban az elosztás raktárrendszerű, kiutalásos volt, ők tehát az árutermelésben önálló termelőként nem vehettek részt. A személyileg általában szabad templomgazdasági dolgozók között specializálódott, állandó réteget a kézművesek (ács, kőfaragó, kovács, ötvös, pék, mészáros, takács, borbély stb.) alkottak, a többi munkanemre szükség szerint rendeltek ki munkacsapatokat (mezőgazdasági idénymunkák: szántás, vetés, aratás; nádvágás; kertészet, csatorna-karbantartás, vízhordás, halászat; ökörhajtás, szamár- és juhpásztorság stb.). A munkacsapatok vezetői azonban mindig szakképzett és állandóan azonos munkát végző – privilegizált – személyek voltak.

Rabszolgákkal találkozunk ugyan a templomgazdaságokban, de számuk a személyzet létszámának 10-15 százaléka lehetett, és nem a termelés legfontosabb ágaiban foglalkoztatták őket. Természetbeni fejadagjuk nemenként, életkor szerint és a végzett munka fajtájának megfelelően is változott; mennyisége valamivel elmaradt az azonos elbírálás alá eső szabad fejadagja mögött, s a rabszolgák nem kaphattak „táplálék”-parcellát sem. A csatorna karbantartásánál dolgozó felnőtt férfi rabszolga havi fejadagja 22-38 kilogrammnak megfelelő gabona között mozgott; emellett zöldséget, gyümölcsöt, némi olajat kaptak. A rabszolgacsalád minden tagja dolgozni volt köteles.

A város művelésre alkalmas területeinek a templomgazdaságon kívüli része részben az uralkodó magántulajdona volt, részben pedig a még meglévő földközösségek közös tulajdona (ugyancsak magán földhasználat mellett). A királyi birtok a művelhető föld 10 százalékára terjedt ki,

művelése körülbelül ugyanúgy folyt, mint a templomgazdaságé. A templomgazdaság és a királyi gazdaság hasonló tulajdonformát képviseltek, s így nem véletlen, hogy például Lagasban a kettő szervezetileg is közel került egymáshoz. A földközösségeket – amelyek az összterület 30-40 százalékát birtokolták – forrásainkban, mint hasonló körülmények között bárhol, csupán bomlásának folyamatában látjuk. A földközösségi földekre vonatkozó, s e korban még szórványos adásvételi okmányok azt a folyamatot tükrözik, amely során a közös tulajdon a közösség vezető rétegének magántulajdonává válik. A földközösségi földek általában rosszabbak voltak, mint a templomgazdaság földjei; a tulajdon koncentrációja az egyszerű földközösségi tagok – szabad emberek – nagy részét megfosztotta a megélhetéstől, így a szabad munkaerő átáramlott a templomgazdaságba vagy a királyi birtokra. A földközösség lassú felbomlásra volt ítélve. A föld magántulajdona Sumerben fokozatosan alakult ki.

A gazdasági élet objektív törvénye tehát egyrészt a magántulajdon koncentrációja irányában hatott – ezt követelte az öntözéses gazdálkodás bővített újratermelése is –, másrészt azonban a kistermelő gazdálkodás bizonyos, történetileg meghatározott formáit is szívósan megőrizte, mint a koncentráció kísérőjelenségét, s épp a nagyobb birtokokon dolgozók gazdasági kényszerítése egyik eszközeként (a kistermelői földhasználat biztosította a bérmunkások termelési optimalizálását, személyes érdekeltségét).

A mezőgazdaság helyzete a 3. évezred közepén Dél-Mezopotámia mezőgazdasága – a csatornázó öntözéses földművelés – főként növénytermelésen alapult. A föld rendkívüli termékenysége folytán a terméktöbblet páratlanul magas volt. Egy hektár föld mintegy 2,5 tonna árpát termett, ami a jó európai termésátlagnak felel meg; vetőmagszükséglete ugyanakkor lényegesen alacsonyabb volt az európai átlagnál: mintegy 30 liter/hektár. Egy hektár föld megművelésének „önköltsége” (a vetőmag és az igásállatok takarmányának összessége) mintegy 0,2 tonna volt, ehhez járult a munkások bére, átlagban 0,2-0,3 a/hektár, vagyis a tiszta termés (a többlettermék) megközelítette a hektáronkénti 2 tonnát. Sumer 3. évezredi virágzásának ez a gabonafelesleg volt az alapja.

Hasonló volt a helyzet a kertészetben is. Az állattartás viszont főként az önellátást szolgálta (igásállatok; tejgazdaság); termékfelesleg főként

gyapjúban és kecskeszőrben volt, ezt ugyancsak kivitelre dolgozták fel. A hússzükségletet leginkább hallal elégítették ki.

Eleinte a gabona volt Dél-Mezopotámiában az általános értékmérő (az elemi tömeg- és pénzegység neve egyaránt „gabonaszem”), a 3. évezred közepére azonban ezt a funkciót általában az ezüst vette át, amely ily módon a pénz szerepét töltötte be.

A csatornázó öntözés a vizet az altalajhoz juttatja el; laza szerkezetű talajoknál, amilyen dél-mezopotámiai allúvium is, ez nem tudja a víz elosztását finoman szabályozni. Ezért a földek általában túlöntözöttek voltak. A túlöntözöttség: magas talajvíz-szint, s ez az itteni allúvium agyagtalajánál a talajvízzel mozgó – a folyami hordalék szilikátjainak mállásakor felszabaduló – nátriumsókat a talaj felszínére hajtja. Az erőteljes párolgás folytán egyre magasabbá válik a talajfelszín nátriumsó-tartalma. Dél-Mezopotámia lecsapolása lehetetlen volt, ezért az öntözés következtében az alföld egyre jobban elszikesedett. A 0,5 százalékos sótartalmú szikes talajban a búza nem terem meg, és az igénytelenebb árpa is csak egy határig (1 százalékos sótartalom). A 3. évezred közepén a búza és az árpa vetésaránya délen már 1:5 (az évezred elején még 1:1) volt, s ettől kezdve a búza néhány évszázad alatt a területen kipusztult. Az árpa termésátlaga is észrevehetően csökkent, 2000 táján Lagas területén már csak mintegy 1,4 tonna/hektár volt. Vagyis az öntözéses gazdálkodás egy-másfél ézred alatt lényegében tönkretette Mezopotámia legdélibb részeinek talaját. A földművelés súlypontja ekkor fokozatosan északabbra tevődött át; itt a magasabb fekvés folytán alacsony talajvíz-szintet találunk.

Ezzel párhuzamosan azonban a déli városállamok gazdasági-politikai súlya csökkent: Sumer lassan elveszítette a jelentőségét.

Birodalomalkotási kísérletek a 3. évezred utolsó harmadában

A 24. században a városállamok gazdasági és politikai önállósága már a továbbfejlődés akadályává vált; az egymást keresztező érdekek gátolták a termelés és a piac bővítését.

Szükségessé vált az ősi egységtudat átültetése a gyakorlatba. A gazdasági élet akadályait csupán a katonai erő háríthatta el, ezért a birodalomalkotási kísérletek mindig a legerősebb, a gazdasági életben vezető szerepet játszó és így saját érdekeiért küzdő városállamokból vagy területekről indultak ki. E korszak két csúcspontja – az Agade, illetve az Ur központtal kialakult birodalom létrejötte – a felszínen etnikumok küzdelmének, az akkádok térhódításának, illetve sumer „reneszánsz”-nak látszhat.

Valójában nem az: a kor politikai-társadalmi kérdései között etnikai problémák fel sem vetődtek. A lakosság kétnyelvűsége – vagy: a két különböző etnikumhoz tartozó lakosság – mint természetes helyzet tükröződik az agadei dinasztia feliratainak kétnyelvűségében vagy Ur akkád uralkodóinak neveiben. Sumerek és akkádok e korban együtt hozták létre Mezopotámia magaskultúráját. Az egyesítési törekvések indítéka mindig gazdasági volt; a soknyelvűség vagy – egy sumer kifejezéssel élve – a nyelvi harmónia (eme-hamum, „a [kölcsönösen] megfelelő nyelv”) művelődési jelenség volt, és semmi esetre sem ellentétek forrása.

Lugalzaggiszi hódításai

Lugalzaggiszi – a lagasi Urukagina idősebb kortársa – Umma uralkodói családjában született, s enszi címmel a trónra ülvén Umma kedvező fekvését és pillanatnyi erejét arra használta fel, hogy néhány déli várost – mindenekelőtt Urukot és Urt – meghódítson.

Hódításai – modern államjogi kifejezést véve kölcsön – perszonáluniót hoztak létre: a győztes Lugalzaggiszi beiktatta magát a meghódított város enszijévé. Nippur városnak, a Sumer középpontjában fekvő ősi kultikus központnak a meghódítása nemcsak vallási formát, ideológiát adott a hódításoknak, de azt is jelentette, hogy Lugalzaggiszi „kisbirodalma”

elválasztotta egymástól észak legerősebb városállamát – Kist – és dél legnagyobb politikai-gazdasági alakulatát – Lagast. A szokatlanul mozgalmas események eredményeiről feliratok tudósítanak (ld. ÓKTCh 96-97. és 100. oldal); a folyamatot magát kombinációval rekonstruálhjuk. Urukagina kísérlete, mellyel gyökeresen változtatni akart Lagas gazdasági-katonai potenciálján, ezzel a fenyegető helyzettel számolt. Lugalzaggiszi először Kis ellen fordult, a várost legyőzte, majd megtámadta Lagast, és a néhány éven át folyó, valószínűligen nehéz háborúban területének nagy részét elcsatolta. Ezzel, ha történetileg csak egy pillanatra is, valóban „egyenessé tette az utakat” – lehetővé tette a kereskedelmet „az alsó tengertől” (a Perzsa-öböltől) az Eufrátesz mentén „a felső tengerig”, azaz talán a Földközi-tengerig, legalábbis közvetve.

Feliratában Lugalzaggiszi életet kér Enliltől, a királyság védőistenétől. Ám nem ez ment teljesedésbe, hanem a Lagas dúlatását sirató pap átka: Lugalzaggiszi „vétke” a fejére szállt. Sarrukín – aki a Lagas elleni háború idején önálló királyságot alapított – először Kist ragadta el, majd meghódította Lugalzaggiszi rövidéletű birodalmát, s őt magát is foglyul ejtette.

Az agadei dinasztia (24-23. század)

Sarrukín, akinek neve az ókori keleti történelem legnagyobbjai közé tartozik, az alakjához kapcsolódó legendák (vö. ÓKTCh 99-100. oldal) és a sumer királylista szerint alacsonyabb származású volt; nemzetsége Észak-Mezopotámiában gyökerezhetett, a már régóta sémi népek lakta területen. Udvari tisztséget szerzett Kis királya mellett, majd Kis veresége után önálló királyságot alapított. Székhelyül új alapítású várost választott; városa, Agade nemcsak Sarrukín dinasztiájának adott nevet, de Mezopotámia sémi nyelvű (a korábbi időszakra vonatkozóan protoakkádoknak nevezett) letelepedett lakosságnak is: az „akkád” (akkadú) jelentése „agadei”. Agade romjait még nem sikerült megtalálni, de az biztos, hogy Dél-Mezopotámia északi részén, Közép-Mezopotámiában, valahol a mai Bagdad magasságában állt. Az új király hangzatos nevet választott: „A király – törvényes!” Sarrukín hosszú, 56 éves uralkodása elején sorra meghódította Közép- és Dél-Mezopotámia városait, kezdve Kisen, folytatva Urukon,

majd a tengerpart városain. A déli városok – különösen Ur – sokáig ellenálltak, ami gazdag erőforrásaiknak köszönhető.

Sarrukín azonban lényegében minden várost elfoglalt, s ha később még lázadásokkal is találkozott, uralma azért szilárd volt.

Birodalma két, Mezopotámia addigi történetében teljesen új politikai elven nyugodott.

Az egyik: nem valamely város királya volt, hanem az Ország (Kalam) egészéé; csak azokat a címeket használta, amelyek már korábban is ezt a tartalmat fejezték ki (ezért „Kis királya”). A másik: nem engedett érvényre jutni semmiféle partikularizmust.

Lerombolta a városok falát, ami az önálló államiság katonai védműve és egyben büszke jelképe is volt egy fél évezreden át. A korábbi uralkodók helyére kinevezett hivatalnokokat állított; az enszi cím értékcsökkenése ekkor kezdődött meg, a szó fokozatosan a „hivatalnok”, „(vezető) tisztviselő” jelentést vette fel. A partikularizmus elfojtása persze aligha érintette a belső igazgatást, ez változatlanul belső feladat maradt.

A városok – bizonyos módosulással – önálló termelőegységek maradtak, és ezzel a közigazgatás is számot vetett. A városállamok önállóságának korlátozását persze nem lehetett megoldani egy katonai mozdulattal, még ha vezérmotívuma az erőszak is volt.

Sarrukín politikája – mint erre a későbbi omenszövegek történeti utalásai (az élő történeti hagyomány és emlékezet lecsapódásai) következtetni engednek – a primitív demokrácia vezető testületeinek, „az ország tanácsának”, „az ország főembereinek” szembeszegülését váltotta ki (vö. ÓKTCh 99. oldal).

A birodalmi politika sikere azon állt vagy bukott, hogy sikerül-e a katonai hódítást békés életté átalakítani, más szóval, hogy sikerül-e olyan társadalmi réteget kialakítani, amely a partikularizmus leküzdését érdekének tekinti, s így a központi hatalom fő támaszául szolgál. Ez természetesen a termelési viszonyok megfelelő módosításával járt együtt.

A feladat megvalósítása csak részben sikerült; az agadei dinasztia kora felvázolta a lehetőséget, a programot, ő maga azonban nem tudta maradéktalanul megvalósítani. Ez persze a dinasztia történelmi hatásának titka is: célkitűzése még merőben más viszonyok között is történelmi példa maradt.

Sarrukín pályafutása volt a kor tipikus karrierje – ha mások nem is jutottak ilyen magasra. Az új birodalom a katonai felemelkedés gyors

lehetőségét kínálta mindenkinek – elsősorban persze az alacsony szabad rétegeknek, akik mindig is a sereg zömét alkották. Sarrukín hatalmas reguláris sereget állított fel – a feliratok 5400 főt említenek.

A gyors katonai karrier rendszerint igazgatási funkcióhoz vezetett el: helytartó (enszi) vagy más fontos tisztség viselője lett a sereg parancsnoka. A király a szolgálatot hatalmas földbirtokok használati jogának adományozásával viszonozta. Így a katonai és adminisztratív apparátus tagjai a királytól függő személyek voltak (az agadei pecséthengerek gyakori felirattípusa a tulajdonost – kisebb vagy nagyobb méltóság betöltőjét – a király szolgájának nevezi). Egyben persze egy új földtulajdonos-réteget alkottak; a sumer templomgazdaságok sajátos földhasználat-formája birodalmi méretekben egy új réteg kialakulását eredményezte. Ez a réteg volt a királyi hatalom támasza; a hatalom tehát szükségszerűen öltött despotikus formát. „Agade fiai egészen az alsó tengertől birtokolták az enszi (akkádul: issiakku) méltóságot" – írja Sarrukín egyik felirata, ami azt jelenti, hogy az új réteg tagjai, „Agade fiai", akiket a városállamok helyi érdekei nem kötöttek, az egész Ország területén a kezükben tartották a vezető tisztségeket.

A helyzet problémáit ez vetette fel: az államapparátus katonai-diktatórikus eszközökkel érvényesítette az uralkodó akaratát, és így a két ellentétes érdek (a helyi és az állami) összeütközésének kimenetele mindig a katonai erőviszonyoktól függött. Elmondhatjuk, hogy Agade királyai az egész Országot átfogó gazdasági egységnek csupán politikai kereteit teremtették meg maradéktalanul, magát a gazdasági tartalmat a korábbihoz képest legfeljebb részben változtatták meg.

Agade kora a tulajdonviszonyokban erőszakos változásokat hozott, de a változások a korábbi spontán fejlődés irányában hatottak, e fejlődés kiteljesedését szolgálták. A földmagántulajdon általánossá válásában Agade kora döntő szerepet játszott. Részben azzal, hogy a meghódított városok templomgazdaságait gyakorlatilag királyi birtokként kezelték, részben pedig a katonai-adminisztratív vezető réteg javadalmazásának rendszerével. A testületi vagy kollektív földtulajdon felbomlott, s kialakulófélben volt (hogy a 3. évezred végén rövid időre meg is valósuljon) a földterület összességének királyi tulajdona és már-már tulajdonjoggal egyenértékű magánhasználata. Ez a tulajdonforma az állami élet despotizmusával összhangban volt.

Az agadei dinasztia politikailag is, katonailag is realizálta azt a vezető szerepet, amelyet – gabona többlettermék révén – Mezopotámia az elő-ázsiai gazdasági életben, az elő- ázsiai piacon betöltött. A dinasztiaalapító, Sarrukín eljutott az Eufrátesz mentén Szíriában, sőt a „cédruserdőbe” és az „ezüsthegyre”, vagyis az Amanusz és a Taurus hegységek vidékére; kereskedői előtt azonban Ciprus szigete és Anatólia is megnyílt.

(Anatólia ekkor ónbányái miatt vált fontossá: a bronz készítéséhez szükséges ón korábbi lelőhelyei, az Oxusz folyó menti bányák, a Zagrosz-hegység politikai viszonyai folytán hozzáférhetetlenek voltak. Ciprus rezet szállított.) Sarrukín utódai, különösen a dinasztia negyedik királya, Narám-Szín keleten, a Zagrosz-hegység törzsei és az ekkor igen hatalmas Elam királya ellen harcoltak; Narám-Szín korában minden korábbit felülmúló méreteket öltött a Perzsa-öböl kereskedelme Ur kikötőjén át: nyugat-indiai, dél-arábiai, egyiptomi áruk özönlöttek vízi úton Mezopotámiába. Agade „egén az idegenek mint madarak húztak át” – írja a virágkorról egy sumer nyelvű költemény (ld. ÓKTCh 103-104. oldal). E szavak azt jelentik, hogy Mezopotámia e korban Elő-Ázsia árucseréjének gócpontja volt. Az árucsere részben a luxuscikkeket, egzotikumokat érintette, Mezopotámia vonatkozásában azonban nem ez volt a döntő, hanem az itt termelt fogyasztási cikkek – gabona, gyapjúkészítmények, hal, sör stb. – és használati tárgyak – edények – cseréje fontos termelőeszközökre, mindenekelőtt igásállatokra és féekre. A csere Mezopotámia érdekeit szolgálta, de kedvező volt „a gabonát nem ismerő” helyi lakosság számára is.

A kereskedelem ebben a korban ha nem is állami monopólium, de lényegében állami vállalkozás volt, s a megelőző korok külkereskedelmétől abban különbözött, hogy az agadei király „követei” (kereskedők és – katonák!) sokkal távolabbi területeket és sokkal rendszeresebben kerestek fel; új útvonalakat tártak fel, új kapcsolatokat teremtettek. E téren a birodalom valóban megvalósította mindazt, amit a gazdasági helyzet, a termelőerők fejlettsége lehetővé tett. Minden későbbi mezopotámiai uralkodó Sarrukín és Narám-Szín nyomait követte.

Agade külkereskedelme indította el Mezopotámiában az önálló kereskedő osztály kialakulását. A kereskedők eleinte állami alkalmazottak voltak, azonban vagyonuk – mely a haszonrészből keletkezett – tulajdonná, áru-, illetve pénztőkévé változott, s ennek révén egyrészt beépültek a földtulajdonos rétegekbe (birtokokat vásároltak, ami nemcsak polgárjogi

helyzetüket szilárdította meg, de lehetővé tette azt is, hogy saját többlettermléküket értékesítsék vagy egyenesen árutermelést folytassanak), másrészt a külkereskedelemben az állami vállalkozás mellett – majd koronként annak helyén – a magánvállalkozásnak juttatott egyre nagyobb szerepet. Így a külkereskedelem is végeredményben a magántulajdon helyzetét erősítette.

A belső elosztásban a kereskedelem ekkor még nem töltött be érdemleges szerepet, s ezt a belső piac sajátos fejletlensége okozta. A létfontosságú cikkek ugyanis a naturálgazdálkodás formái között kerültek felhasználásra, illetőleg a naturál-gazdálkodás viszonyait városi vagy állami méretekre nagyítva megőrző raktári-kiutalásos rendszerben osztották el őket. Ez természetes következménye volt a föld rendkívüli termékenységének; éhen halni Mezopotámiában nem lehetett. Ezért a belső piac lényegében az exportárukra korlátozódott.

Az Agade-i külkereskedelem új módszerei, s különösen a távolsági kereskedelem – amely gyakorlatilag azért legalábbis enyherőszakkal párosult – és a Mezopotámia-érdekeltségű elő-ázsiai piac megteremtése változást hozott Agade és közvetlen szomszédai viszonyában. Korábban ugyanis a dél-mezopotámiai városállamok a környező területek lakosságával cseréltek; az utóbbiak árucikkei részben tranzitáruk voltak. Mezopotámiai megbízottak alig jutottak el messzebb fekvő területre, legfeljebb a két folyam középső szakaszáig. Most viszont Mezopotámia legtávolabbi pontjain, például a Habur völgyében északnyugaton, vagy a Diyâlá mentén keleten, de Elam és a Zagrosz-hegység felé máshol is, sorra létesültek a jól megerősített katonai-kereskedelmi telepek, amelyek a forgalom zavartalanságát biztosították. A Diyâlá völgye ebben az időszakban a mezopotámiai gazdasági-kulturális élet szerves részévé vált. Mindez azt jelentette, hogy a Mezopotámia peremterületein élő népek elestek az áruközvetítés lehetőségétől (viszonteladás), sőt az árucsere egy részétől is. Ez viszont megfosztotta őket az alföld gabonájától. Vagyis az agadei dinasztia gazdaságpolitikája, amely a mezopotámiai gazdasági élet stabilitását akarta megteremteni, hirtelen bizonytalanságot okozott a környező területek gazdaságában, amellyel pedig együtt alkotott egy nagyobb gazdálkodási egységet. Agade tulajdonképpen megbontotta Elő-Ázsia történelmileg kialakult területi munkamegosztásának egyensúlyát. Ha figyelembe vesszük, hogy a 3. évezred végén a Zagrosz-hegység több zónája (Elam) maga is jelentékeny fejlettséget ért el és érdekében állt az

árucsere további bővülése, akkor érthetővé válik, hogy a 23. században e terület lakossága erőszakkal kényszerítette Mezopotámiára az árucserét. Ez az agadei dinasztia bukásának háttere.

A qutú (guti) megszállás (22. század)

A Zagrosz-hegység déli részén, a fennsíkon és a Perzsa-öböl felé tartó folyók völgyében kisebb tájegységek egyesítésével jött létre Elam állama, melynek uralkodói a 23. század derekán már független szövetségesei voltak Agade királyának. Elam és Mezopotámia érdekszférájának találkozási vonala a Tigris bal partja volt; a Diyâlá és a két Záb völgyéért ettől az időponttól kezdődően az 1. évezred közepéig küzdött – változó sikerrel – a két ország. A 23. században közös ellenségük volt a Zagrosz-hegység északi vidékének nomád állattenyésztő lakossága, akik a mezopotámiai források Gutium gyűjtőnévvel jelölnek. A qutú törzsek lakta területen keresztül vezettek ugyanis azok a helyvidéki utak, amelyek a Tigris középső szakaszát a Kaszpi-tenger délnyugati partján lévő fém- és féldrágakő lelőhelyekkel összekötötték. Ezen kívül a qutú törzsek ellenőrizték az Örmény hegyvidékre vezető utak egy részét is. Narám-Szín korában Agade és Elam között qutúellenes szövetség jött létre.

A qutú törzsek társadalomszervezetéről mindössze annyit tudunk, hogy a szövetség élén rövid időre (3-6 év) választott katonai vezető állt – a mezopotámiai források „király”-nak nevezik –, s a tisztség elvben nem volt örökletes sem. A törzsek laza szövetséget alkothattak. „A felügyeletet nem tűrő nép – mondták róluk megvetően Mezopotámiában – a hegység tekergőző kígyója.” A qutú törzsek Narám-Szín korában kezdtek be-betörni Mezopotámiába. Útvonaluk valószínűleg a Diyâlá mentén vezetett, és főként Közép-Mezopotámia helységei (Kis, Agade, Nippur) vonzották portyázó osztagaikat, azok a területek, amelyek – dél mezőgazdaságának hanyatlása után – a gabonatermelés legfontosabb zónái voltak. Egy akkád nyelvű levélben – a 22. század elején – ezt olvashatjuk: „A Gutiumnak nem fogom megművelni a földet!” – ami nyilvánvalóvá teszi, hogy a qutú törzsek portyázó osztagai a gabonatermést vitték el, és elhajtották a jószágot. „A tágas mezők és földek nem termettek gabonát, a halászat nem adott halat, az öntözött kertek nem adtak se datolyamézet, se datolyasört” – írja egy sumer irodalmi mű. Felszökött a mezőgazdasági termékek ára. A

mezopotámiai lakosság lenézte és megvetette a hegyvidéki nomádokat, rablónak tekintette őket. A qutú törzsek portyái azonban az árucsere erőszakos kikényszerítését szolgálták, illetve az árucsere elmaradása folytán hiányzó gabonát és gyapjút szerezték meg.

A sumer szövegek egyöntetű tanúsága szerint a qutú törzsek teljesen tönkretették Agade távolsági kereskedelmét. „A követ nem indulhatott el útjára; a tengeren utazó nem szálhatott csónakjába… a környező országok mind gonosz tervet szőttek (Agade) ellen.” Nyilvánvaló, hogy itt nemcsak a közbiztonság megrendülése játszott közre, s a tranzitkereskedelemben érdekelt hegyi törzsek Agade kereskedelmi kapcsolatainak elvágásával a saját érdekeiket védték.

Elam – a qutú törzsek elleni harc ürügyén – elfoglalta Agade Tigrisen túli birtokait. Agade helyzetét súlyosbította az is, hogy északnyugat felől a martu (amurrú), azaz „nyugati” törzsek is betörtek az Országba. A minden oldalról fenyegető veszélyben Agade állama összeomlott; a 22. században a város királyai – már amikor egyáltalán voltak – a teljes jelentéktelenségbe süllyedtek.

A qutú betörések csaknem egy évszázadon át tartottak. A sumer királylista ezt az időszakot a qutú dinasztia uralmának tekinti. Valójában azonban a qutú törzsszövetség fejei nem uralkodtak rendszeresen Mezopotámia fölött; egy-egy feliratuk még inkább a helyi politikai hagyományokhoz való alkalmazkodás tanújele, mintsem hódítói emlék. A qutú megszállás alatt a városállammá szűkült Agadéban és Dél-Mezopotámia néhány másik városában (Uruk, talán Lagas) helyi uralkodók kormányoztak. A 22. évszázad második felében a qutú törzsek fennhatósága már legfeljebb Közép-Mezopotámia Tigri menti vidékére korlátozódott. Ezek az évtizedek – az Ország számára politikai űr – Lagas második virágzásának időszakát jelentették.

Lagas Gudea enszi korában (22. század második fele)

A 22. század közepén – más városállamok önállóvá válásával párhuzamosan – Lagas állam megerősödését uralkodóinak építkezési feliratai tanúsítják. A főváros, Girszu (ma: Tell Lauh) magas fekvése folytán védve volt az áradások elől, s így lehetőséget nyújtott a mezőgazdaság helyreállításához. Az enszi tisztsége Lagas e második

virágkorában egy családon belül – testvérágon – maradt; e fél évszázadot a II. lagasi dinasztia időszakának nevezhetjük.

A legjelentősebb uralkodó, Gudea mind Girszuban, mind a Lagashoz tartozó – százra rúgó számú – kisebb-nagyobb települések legtöbbjében pompás épületekt emelt.

Feliratai (ld. ÓKTCh 105-111. oldal) Lagas gazdasági és külpolitikai helyzetét is megvilágítják.

Gudea újjászervezte Lagas állam mezőgazdaságát. Girszu legnagyobb temploma az állam templomgazdaságai közül is a legnagyobb volt. E templom istenei a templomgazdaság ágazatait személyesítették meg. A gabonatermelés még mindig az első helyen állt: „a tágas gabonaföldek dúsan teremnek, bőség kél, magasra emelkedik a csatornák vize” – írja Gudea. A szikesedés azonban már éreztette hatását, részben azzal, hogy az árpa fontossága növekedett a búza rovására, részben pedig más gazdasági ágazatok jelentőségének emelkedésével. A nádkitermelés, haltenyésztés, tejgazdaság (tehén, kecske, juh, szarvas), igásállattenyésztés (szarvasmarha, szamár), gyapjú-juh tenyésztés még a sumer mezőgazdaság hagyományos ágazatai közé tartozott; új volt azonban a „rideg” állattartás, a madártenyésztés, a tojástermelés: ezek az ágazatok az elvadult szikes földek és mocsarak hasznosításával jöttek létre.

Gudea korának tulajdonviszonyait csak a templomgazdaság nézőpontjából ismerjük. A templomgazdaság formálisan önálló volt, az istenség tulajdona. Valójában azonban az enszi teljhatalmúan rendelkezett vele; az agadei dinasztia korának változásai a tulajdonviszonyok terén megállíthatatlan fejlődést indítottel. Gudea a lakosság egészének is ura volt: „Az enszi kiadja a parancsot városának, mintha egy ember volna; Lagas követi szavát, mint anyjáét a gyermek” – írja. Gudea viszonylag kis területen ugyan, de azon maradéktalanul megvalósította a gazdasági-politikai integrációt: a tulajdoténylegesen az enszié, és mindenki az enszi szolgája. Ezt a despotizmust azonban nem tekinthetjük „önkényuralom”-nak. Az önellátó gazdálkodás bizonyos formái és ideológiája élt tovább a 3. évezred birodalomalkotási kísérelteinek, s különösen Gudea és a III. Ur-i dinasztia korának állameszményében: az „ország” és a „nép” azonosak (a sumer írás egyazon jellel írja mindkét szót), egy organizmus része mindenki, s ennek az organizmusnak az élén áll az enszi, aki gondot visel a „nép”-re.

„Szegénnyel gazdag nem bánt jogtalanul; hatalmas az özveggyel nem bánt jogtalanul – írja Gudea –; a szolgáló olyan volt, mint az úrnő; a szolga és az úr egymás oldalán mentek.” Gudea e szavai Urukagina programját is visszhangozzák, s mint utóbbi sem, ez se tekinthető üres szólamnak; a szociális gondoskodás ténylegesen megtalálható volt Sumerben. Persze ez távolról sem jelentette a társadalmi egyenlőség megvalósítását; a szociális gondoskodás éppen a vagyoni-társadalmi differenciálódás éleződésének volt a jele. Inkább a belső elosztás sajátosságai fogalmazódtak meg benne; a gondoskodás látszatát a piac nélküli, raktári-kiutalásos rendszerű belső elosztás kelthette, mely még a bérjellegű juttatásokat is az enszi adomyának tüntette fel.

A rabszolgák száma a városállamok korának viszonyaihoz képest növekvőben volt, de a lakosság legszélesebb rétegei, a közvetlen termelők osztálya, a szabad, termelőeszközzel nem vagy csak alig rendelkező bármunkások állottak a társadalmi antagonizmus egy pólusán. A másik pólust az irányító bürokrácia bőséges javadalmazású, vagyonos tagjai jelentették; az elosztási viszonyok az ő érdekeiket szolgálták. A felhalmozás eszköze inkább a kincsképzés volt, mintsem a földtulajdon szerzése; az elidegeníthető magántulajdon a termelőeszközként hasznosított földre ekkor még nem alakult ki, de telek-vagy házingatlan magántulajdonával már szórványosan találkozunk.

Gudea belsőleg megerősödött állama alkalmas volt hódításokra és külső piac szerzésére is. Lagas főistene, Ningirszu („Girszu ura”; nin tulajdonképpen „úrnő”, de az istennevekben gyakran „úr”) kettős természetű: termékenység- és háborúisten. Az enszi feliratai békés hangúak, de adataikból Gudea terjeszkedésére is következtethetünk.

Lagastól függő helyzetben volt Ur, Uruk, Nippur; kereskedelmi összeköttetései „a négy világtáj” felé irányultak. Szilárdan a kezében tartotta a Perzsa-öböl tengeri kereskedelmét, mely Tilmun szigetén át egészen India nyugati részével (Szind) tartott fenn összeköttetést. Réz, arany, féldrágakövek (köztük az Oxusz vidékéről lazúrkő), diorit, fa érkeztek Lagasba tengeri úton. Elam, a Tigris középső szakaszának jobb partja (szurok-lelőhely – a mai kurd olajforrások vidéke – és réz tranzitzóna), az Örmény hegyvidék déli része (építőkő- és fakitermelőhely), Észak-Szíria és az Amanusz-hegység (cédrusszállítók) voltak még fontosabb partnerei. A qutú törzsekről Gudea feliratai nem tesznek említést.

Valószínű, hogy Gudea elkerülte a még netán qutú befolyás alatt álló területet.

Gudea mintegy húszéves uralkodása az utókorban maradandó emléket hagyott; szobrát Lagas templomaiban isteni tiszteletben részesítették. Feliratainak nyelve a klasszikus, irodalmi sumert őrizte meg.

A III. Ur-i dinasztia (21. század)

Gudea utódai Lagasban gyorsan váltották egymást: valószínűleg erélytelen, s talán már hajlott korú emberek voltak. Ezért természetes, hogy a katonai-politikai fölény is abba a városba került, amely a gazdasági élet centruma volt. A tengeri kereskedelem biztosította ekkor Dél-Mezopotámia legfontosabb katonai rendeltetésű nyersanyagának, a réznek nagy részét, valamint más fontos exportcikkeket is. Ezért Ur, a Perzsa-öböl legnagyobb forgalmú kikötője kivételes gazdasági-katonai lehetőségekkel rendelkezett.

A qutú törzsek végleges kiűzése Uruk királyának nevéhez fűződik, és segítője az Ur városába kinevezett helytartó Ur-Nammu volt. A Tigris partján a qutú vezérre mért vereség után néhány évig Uruk játszotta a vezető szerepet, de a rövid közjátékot hamarosan egyeduralma – s az általa alapított III. Ur-i dinasztia kora – váltotta fel. Ur-Nammu uralkodásának kezdete a 2120-as évekre esik; a dinasztia utolsó, ötödik királya egy évszázad múlva, 2012 körül tűnt el a politikai színtérről.

Ur-Nammu legyőzte Lagas utolsó enszijét, s ezzel – mint törvénykönyve bevezetésében mondja – „visszatérítette Ur palotájához” a Perzsa-öböl vizét járó hajókat. Tengeri úton India és Dél-Arábia kincsei áradtak Urba: réz, arany, diorit, elefántcsont, lazúrkő, fűszerek, kenetek, datolya, gyöngy („halszem”), féldrágakövek, az Indus-völgyi kultúra pecsétnyomói stb. Ur-Nammunak és utódjának (Sulgi), a dinasztia legjelentősebb királyának sikerült lényegében egész Mezopotámia meghódítása. Északnyugaton Mari város – a Szíria felé irányuló kereskedelem gócpontja – és a Habur völgye, északon a későbbi Asszíria központja, melyet e korban Szubir (akkádul: Subarú) névvel neveztek, keleten a Diyâlá völgye és Elam egyes részei alkották a III. Ur-i dinasztia befolyásának határát. A „Sumer és Akkád királya” cím mellett teljes tartalmat kapott a „négy világtáj királya” cím is.

Ur-Nammu és Sulgi helyreállították Közép- és Dél-Mezopotámia csatornáit, s ezzel rövid időre feltartóztatták a déli földek szikesedését. Pompásan újjáépítették Sumer városait, s különösen a fővárost, Urt, ahol Ur-Nammu zikkuratuja („magas”, ti. templom) másfél évezredre a templomépítés mintájává vált. Több városban vízgyűjtő tavakat építettek, hogy a csatornák vízszintjét könnyebben szabályozhassák.

A III. Ur-i dinasztia adminisztrációja az országot kerületekre osztotta, ennek során természetes határvonalakat keresett, és csak néhány nagyváros esetében vette tekintetbe a történelmileg kialakult határokat. Az új kerületek gazdasági, közigazgatási és katonai egységek voltak; felállításuk az egység megteremtését volt hivatott elősegíteni. A kerületek és a kisebb területi egységek élén kinevezett tisztviselők álltak, akik az enszi címet viselték. A katonai-adminisztratív apparátus nagymértékben felduzzadt, ez volt a királyi hatalom fő támasza, mondhatni az új uralkodó osztály. A korábbi tulajdonegységeket (templomgazdaság, esetleg magánbirtok) most mind formálisan is az államigazgatás szervei alá rendelték, s az államapparátus tagjai irányították egyben a gazdasági életet is, illetőleg a gazdasági élet irányítói az államapparátus tagjaivá váltak. A bürokrácia (a katonai-adminisztratív apparátus mint önálló osztály) lényegében a gazdasági élet egységének megteremtését szolgálta, ez volt sajátos osztályérdeke is. Fejlesztő szerepe előnyösen érvényesült hosszabb időn keresztül, végeredményben azonban egy ponton az általa megtestesített partikuláris érdek szembefordult az összállami érdekkel és a centralizmussal; ez okozta a birodalom felbomlását.

Ur-Nammu – uralkodása elején – egy törvénykönyvet bocsátott ki, amelynek eddig előkerült töredékei Urukagina és Gudea nyomán a király szociális programját hirdetik, szabályozzák a szökött rabszolga visszaszolgáltatásának kérdését, valamint néhány család- és büntetőjogi kérdést. Ur-Nammu ugyanekkor egységesen az egész országra érvényes mértékrendszert vezetett be, ezt kötelezővé tette. A pénzforgalmat az ezüst-arany bimetallizmus alapján állandó arány megállapításával abályozta.

A 21. században jelentékenyen megnövekedett a rabszolgák száma, részben hadifoglyokból, részben pedig az eladósodott szabadok időleges jogfosztottsággal járó szolgálati kötelezettsége révén. A rabszolgákat főként a ház körül és személyi szolgálatban foglalkoztatták. A legalacsonyabb helyzetű szabadok (gurus) és a rabszolgák helyzete gazdaságilag alig különbözött; előbbiek e korban anyagilag rosszabb helyzetben éltek, mint

korábban bármikor. A III. Ur-i dinasztia kora a gazdasági és a nem-gazdasági kényszert egymás mellett alkalmazta a termelés munkaerő-szükségletének biztosítására. A rabszolgák helyzete a szabad bérmunkásokétól nem annyira kizsákmányoltságuk nagyobb mértékében különbözött, hiszen mindkét kategória javadalmazása-ellátása a létminimum szintjén mozgott (naponta 1 kilogramm árpa; olaj és datolya; évente 2 kilogramm gyapjú), hanem bizonyos személyi jogok hiányában (családfői jogok, örökösödési jog nem illette meg őket) vagy korlátozásában (szabad mozgásuk nem volt megengedve). Más jogok azonban a rabszolgákra is kiterjedtek, például ők is indíthattak pert, akár gazdájuk ellen is (például tagadva rabszolga voltukat). A rabszolgák gazdasági értelemben nem tekinthetők önálló osztálynak, és semmi esetre sem játszottak alapvető szerepet a társadalmi termelésben.

Az anyagi javak termelői közül a jogilag szabadok (ekkor főként bérmunkások) mellett ők a nem-gazdasági kényszerrel munkára szorított kizsákmányoltak voltak, s így helyzetüket az említett jogi kritériumok jellemezték.

A társadalom vagyoni differenciálódását – és számunkra az osztályok antagonizmusát is – jól jellemzi Ur-Nammu törvénykönyvének a szociális gondoskodást propagáló mondata, melyben az egy siqlum ezüst emberét az egy mana ezüst emberével állítja szembe: egy mana ezüst (kb. 488,5 gramm), vagy inkább az értékének megfelelő vagyon (pl. kb. 7,5-10 tonna gabona) már a gazdagság felső határa volt, de a szegény is rendelkezett ennek hatvanad részével.

A III. Ur-i dinasztia átfogó és teljes centralizmusának szükségszerű kiegészítője volt a kismagántulajdon erősödése. A tartós használati jog előbb-utóbb tulajdonná, majd tulajdonjoggá vált még a föld esetében is – a centralizmust, az uralkodó tulajdonjogát a termelésből való részesedés, az adó vagy beszolgáltatás testesítette meg. Bár a királyok az enszik gyakori cseréjére törekedtek, a gyakorlatban ez legfeljebb az egyik kerületből a másikba való áthelyezés volt, így ez az uralkodó osztály (amelyik nem volt mereven zárt csoport) itt vagy ott, de akadály nélkül gazdagodhatott meg beosztása révén. Ráadásul a dinasztia helyzetének megszilárdulása után az áthelyezések is meglassúbbodtak, a 21. század közepén meg is szűntek, s így a bürokrácia tagjai fokozatosan birtokosai lettek annak a gazdálkodási egységnek, melynek irányítására kinevezték őket.

A ház és a telek már általánosan magántulajdonná (elidegeníthetővé) vált; kialakult az ingatlan adásvételének jogi formája. Gyakori volt a rabszolgák adásvétele. Megnőtt a természetbeni kölcsönöknek, s azok egy speciális, később önállóvá váló formájának, a bérbeadásnak a szerepe. Kis magánvagyona a gurusoknak és a rabszolgáknak is volt. A III. Ur-i dinasztia korában alakult ki a mezopotámiai magánjog és ennek írásbelisége, a szerződések rendszere. A kor okmányai (vö. ÓKTCh 111-116. oldal) a gazdasági élet és társadalom történetének legfontosabb forrását jelentik. Ugyanakkor az állami élet írásbelisége (kettős könyvelés, irattározási rendszer) az egész későbbi történelem során fennmarad.

A dinasztia királyai háborút csak a kereskedelmi utak biztonsága érdekében folytattak. A 21. század közepén azonban fenyegető veszélyként jelentkezett az amurrú törzsek beszivárgása vagy portyázása. Szíria és a Habur völgye felől érkezett Mezopotámiába ez az új sémi néphullám. „Nem ismerik a gabonát", „nem ismerik a házakat, nem ismerik a városokat", „akik nyers húst esznek", „akiket haláluk után nem temetnek el" – írják a kor sumer irodalmi szövegei az amurrú (martu) törzsekről. E nomádok számára a gabonatermő alföld igen vonzó lehetett. Nem rabolni jöttek, hanem a békés csere lehetőségeit keresték – állataikra a földművelő lakosságnak szüksége volt! –, és többségük fokozatosan beilleszkedett a mezopotámiai társadalom kereteibe. A 21. századtól kezdődően gyakran találkozunk amurrú bérmunkások vagy katonák osztagaival a városok szolgálatában. Persze a csere nem mindig volt lehetséges, és ilyen esetekben rablástól sem riadtak vissza. A III. Ur-i dinasztia utolsó évtizedeiben a legtöbb város újra fallal vette körül magát: Martu-fal volt a neve ezen építményeknek, tehát a nomád támadások elleni védelem céljából készültek. A negyedik király, Gimil-Szín a mai Bagdadtól északnyugatra mintegy 275 kilométer hosszan védekező falat épített az Eufrátesz és Tigris között, hogy ha a nomád beszivárgást nem is, de legalább a támadást feltartóztassa. A fal neve: „A nomádok visszavetője" (akkádul Muriq Tidnim). Később ezen a helyes állt a Xenophón görög történetíró által is említett „méd fal", melynek ugyanezt a szerepet szánták.

A III. Ur-i dinasztiát a belső és külső helyzet kedvezőtlen új fejleményei buktatták meg. A bürokrácia, a katonai-adminisztratív apparátus kezében komoly erő összpontosult, s a partikuláris érdekek a központi hatalom ellen fordultak. A gabonatermés java ekkor már Közép-Mezopotámiából és a Diyâlá völgyéből származott. Először – talán a megerősödő Elam titkos

támogatásával – a Diyâlá-völgy városai váltak önállóvá. Kinevezett ensziik, akik eddig az istennek nyilvánított Ur-i király helytartói voltak, most ehelyett a városban tisztelt legfőbb istenség helytartójának nevezték magukat. Majd sorra szakadtak el Közép-Mezopotámia más városai is. A dinasztia ötödik királya, Ibbí-Szín egy amurrú származású katonát, Mari helytartóját bízta meg azzal, hogy – az amurrú támadásokat feltartóztatva – gabonát gyűjtsön Közép-Mezopotámiában és az Eufrátesz menti területeken a rossz termés miatt éhező Ur számára. A helytartó, Isbí-Erra a parancsnak eleget is tett, az összegyűjtött gabonát azonban nem szállíttatta Ur raktáraiba, hanem saját fennhatósága alatt Iszin városban halmozta fel. Kis idő elteltével trónra ült Iszinben, felvette a „Sumer és Akkád királya" címet. Néhány éven át a III. Ur-i dinasztia utolsó tagjával, Ibbí-Színnel párhuzamosan uralkodott, ám Nippur példája nyomán az Ország legtöbb városa már átpártolt hozzá. A helyzetet Elam támadása tisztázta: a betörő elami seregek feldúlták Urt, fogságba hurcolták Ibbí-Színt, megsarcolták az országot. Kiverésük után azonban Isbí-Erra Iszin székhellyel új birodalmat alapíthatott.

Az óbabiloni kor (20-17. század)

A periódus elnevezését a történettudomány a nyelvtörténettől kölcsönözte: az akkád nyelv dialektusai a 3-2. évezred fordulója táján az írott emlékekben határozottan megkülönböztethetőek, s e nyelvjárások közül a déli, az ún. babiloni (óbabiloni) vált klasszikus irodalmi nyelvvé. Az óbabiloni dialektus irodalmi formája főként az Urukban beszélt nyelv anyagából merített. Ugyanígy a történeti periodizáció „óbabiloni" fogalma se jelenti Babilon kizárólagos szerepét. Épp ellenkezőleg: e korszakot a policentrizmus jellemzi. Mezopotámia egységét a korszak csúcspontján, a 18. század derekán mindössze néhány évtizedre tertette meg Hammurápi, s a katonai erővel létrehozott birodalom gazdasági egységét sem ő, sem utódai nem tudták tovább életben tartani.

A III. Ur-i dinasztia utódállamai

Isbí-Erra, aki Iszinben „Sumer és Akkád" királyának nevezte magát, formailag a III. Ur-i dinasztia örököse volt ugyan, a tényleges helyzet azonban a 20. század legelején, uralkodása alatt merőben más volt, mint előzőleg. A változást Isbí-Erra székhelyváltoztatása önmagában is jelképezte: a mezopotámiai gazdasági élet súlypontja egyre északabbra tevődött át, különösen a mezőgazdaságban (a szikesedés terjedése miatt), de a külkereskedelemben is, bár e téren Ur még megtartotta jelentőségét.

Ugyanakkor az Ország legtöbb tájegysége a termelés specializálódásában nagyot haladt előre. Minthogy a létfenntartási cikkek előállítása Mezopotámia minden tájegységén nagyjából biztosítható volt, a gazdasági élet meghatározó tényezőjévé (most először) más ágazatok léptek: a külkereskedelem, a kézműipar, a juhtenyésztés és gyapjúfeldolgozás, a fémművesség. E gazdasági változatok, a fejlődés különböző üteme és divergens iránya politikai minőséggé a III. Ur-i dinasztia összeomlásakor váltak. Így alakult ki a következő évszázadok sajátos policentrizmusa – s az ezt kiegészítő tendencia: harc az egység megteremtéséért.

Dél-Mezopotámia városai e korban csak rövid ideig maradhattak függetlenek vagy válhattak önállóvá, sorsukat az erősebb, nagyobb központok rivalizálásának kimenetele döntötte el. Önállóságuk szerencsés külpolitikai helyzetek pillanatnyi kihasználása lehetett, mint például Uruké, amely a 19. század második felében átmenetileg – Larsza és Babilon egymás elleni küzdelmét kihasználva – nagyhatalommá nőhetett; építkezések, igényes stílusú feliratok, jólét jellemezték, hogy majd Larsza martalékává váljék. A dél-mezopotámiai városok közül a 20-19. századokban előbb Iszin, majd Larsza játszotta a vezető szerepet, más városok e két gazdasági-politikai központ valamelyikétől függtek.

Iszin fénykora a 20. század volt; eleinte Ur is – s vele a Perzsa-öböl kereskedelme – ellenőrzése alatt állt. Iszinben alakultak ki először az óbabiloni korra jellemző új tulajdonviszonyok – a magántulajdon a mezőgazdaság egészében általánossá vált, s ezzel összefüggésben az állam gazdasági funkciója is megváltozott. A fénykor utolsó királya, Lipit-Istar (1934-1924) törvénykönyvet bocsátott ki (ld. ÓKTCh 117-119. oldal), amelyben az adósság-elengedést mint a lakosságnak a szolgaságból való felszabadítását említi; szabályozza a lakosság közmunka-kötelezettségét (a családos férfi havi hat, az ifjú havi tíz napon át volt köteles az államnak dolgozni – például a csatornaépítkezéseken).

Mind ez, mind pedig az örökségi és családjogi rendelkezések, valamint a kertműveléssel kapcsolatos előírások is mutatják, hogy a kis kiterjedésű, örökölhető és elidegeníthető magántulajdon vált Iszinben az uralkodó tulajdonformává. Ugyanez volt persze a helyzet a többi városban is. Iszin háttérbe szorulása gazdaságföldrajzi tényezők következménye volt: a tőle délkeletre fekvő Larsza és a tőle északra vagy északnyugatra fekvő többi város – főként Babilon – el tudták zárni előle a külkereskedelem útjait. Így Iszin városait a 20. század végétől kezdve – délen legalábbis – a megerősödő Larsza könnyen elfoglalhatta.

Larsza önállósága egyidejű volt Iszinével; megerősödését a Tigris partja mentén húzódó kereskedelmi utaknak köszönhette; Elam és a Diyâlá-völgy városai ezt ugyan nagymértékben korlátozták, mégis Larsza számára kedvező összeköttetéseket teremtett a Tigris mindkét partján dél felé húzódó amurrú lakosság. Ur meghódítása (a 20. század utolsó harmada) után Larsza ellenőrizte a Perzsa-öböl kereskedelmét is. Larsza uralkodói nagy gondot fordítottak a csatornahálózat korszerűsítésére és karbantartására. A Perzsa-öböl öntözésre és vízszabályozásra alig szoruló

parti sávját ekkor fogták intenzív művelés alá. Larsza állam rövid ideig képes volt arra, hogy külkereskedelmét Sumer hagyományos exportcikkével, a gabonával tartsa fenn. Larsza a 19. században a hódításokhoz is elég erős volt, sorra foglalta el Iszintől a déli városokat, hatalma a század közepe táján Nippurig terjedt.

Az amurrú törzsek betelepülése Mezopotámiába az óbabiloni korban már jelentős méreteket öltött. E nomád törzsek nyájaikkal együtt érkeztek: a 3-2. évezred fordulóján Szíria sztyeppéi a nagy csapadékcsökkenés miatt kiszáradtak, és ez a terület lakosságát kedvezőbb éghajlatú vidékek felé űzte. A nyugati nomádok Mezopotámiában is legelőt akartak, vándorlásuk iránya ezért az Eufrátesz középső szakaszától az Örmény hegyvidék előhegyeinek, dombvidékeinek jó legelőjű sztyeppéire vezetett, s Észak-Mezopotámiában érte el a Tigrist. Dél felé a Tigris mindkét partján vezetett útvonaluk.

Szamaras nomádok voltak, haszonállatuk a kecske és a juh volt, életmódjuk tehát nem hasonlít a mai Közel-Kelet beduin tevenomádjaihoz. Jó legelőre volt szükségük, közeli vízre, és viszonylag nagy területre; emellett a letelepedettekkel való állandó árucserére.

Dél-Mezopotámia ezért rendkívül nagy vonzerővel rendelkezett a szemükben. Csereképp a letelepült lakosságtól szerezték be gabona-, kerámia-, szerszámszükségletüket. Dél-Mezopotámia azonban a csere lehetősége által vonzott amurrú lakosság életformáját gyorsan, egy-két nemzedék életén belül átalakította.

Minthogy legelő és szabad földterület az Országban jóformán nem volt, az amurrú törzsek munkaerő-feleslege azonnal bérmunkásként vagy zsoldoskatonaként helyezkedett el, s így rövid időn belül asszimilálódott. Mezopotámia páratlan asszimiláló ereje gazdasági lehetőségeinek sajátos korlátoltságában rejlett. Az amurrú etnikum asszimilálódása az akkád nyelv átvételében tükröződik. Ahol azonban a természeti adottságok a nomád életforma folytatását lehetővé tették – mint például Mari környékén –, ott a nomádok és a letelepedettek között munkamegosztás alakult ki, amely, ha nem is minden súrlódás nélkül, magasabb szintű gazdálkodási egységet hozott létre. Dél-Mezopotámia városaiban a 19. század folyamán mindenhol megjelent és vezető szerephez jutott az amurrú eredetű lakosság. A városok meghódítása csupán külső jele volt annak a folyamatnak, amely a lakosság között többségbe juttatta a gazdaságilag, nyelvileg, kulturálisan egyaránt asszimilálódott egykori nomádokat. Ilymódon az amurrú

„dinasztiák” mindenhol folytatták a helyi politikai hagyományokat. Ha egy-egy sejk (sugágum) a város földjeiből magának vagy családjának birtokot juttatott, ezzel is a tulajdonviszook spontán fejlődésének, a magántulajdon kialakulásának folyamatát segítette érvényre.

A 2. évezred elején jelent meg Észak-Mezopotámiában a hurri etnikum. Életmódjuk és gazdasági szerepük eredetileg hasonló lehetett az amurrú törzsekéhez. Egy rétegük a 19-18. században fontos szerepet töltött be a mezopotámiai kereskedelemben, a hurrik többsége azonban inkább a földművelés lehetőségeit használta fel; Észak-Mezopotámia földművelő lakossága nagyrészt közülük került ki.

Tulajdonviszonyok és a társadalom szerkezete az óbabiloni korban A III. Ur-i dinasztia birodalmának felbomlása a társadalom minden szintjén azt jelentette, hogy az „örökség” gondozója, tehát az, aki birtokon belül volt, most tulajdonossá vált. A kerületek vagy városok kinevezett kormányzói (enszi) most helyi uralkodókká, a város istenének alattvalóivá, helytartóivá lettek. A templomgazdaságot igazgató pap vagy papi testület a földeket a saját tulajdonának tekintette (számos óbabiloni kori okmányon adja el a főpap a templomgazdaság területének egy részét). A szolgálat fejében kapott birtok vagy a megművelésre átvett telek használójának jogi tulajdonává vált, aki minden korlát nélkül rendelkezhetett vele. A használati jog vált tényleges birtokjoggá ezekben az esetekben. A tulajdon ily módon a munkamegosztás során kialakult vionylatok – a termelőeszközökhöz való viszony – végső megjelenési formája, jogi megszilárdítása volt. A 20. század vége óta már nemcsak a házhely, hanem szántóföld és a kert is eladható tulajdonná változott. A földtulajdon-viszonyokat tehát a magántulajdon általánossá válása jellemezte. Ilyen körülmények között az állami (királyi) birtokok ugyanabba a kategóriába tartoztak, mint a magánbirtokok. A nagybirtok vagy királyi, vagy templomi tulajdon volt, vagy pedig egyszerű magántulajdon; a három között különbség a gazdasági élet törvényszerűségei és a birtoklás jogi formái tekintetében nem mutatható ki. A földterület nagy része azonban – a művelsajátos, a 3. évezred közepén kialakult formáinak eredményeképp – kis kiterjedésű magánbirtokok között oszlott meg. A kor tipikus termelője a saját kis földjén gazdálkodó szabad ember volt.

A magántulajdon általánossá válása a gazdaságok közötti verseny megjelenését eredményezte. A termelés azonos szinten való tartása – vagy éppen bővítése – megkívánta az árutermelést; a kisárutermelés azonban

nem lehetett versenyképes a nagybirtokok árutermelésével. Mint mindenütt, ahol a mezőgazdaság az önellátó gazdálkodás szintjén könnyen biztosítja a lakosság megélhetését, a föld ára Mezopotámiában is alacsony volt. Mindebből az következett, hogy a kisárutermelő gazdaságok helyzete ingatag volt: ha a bővített újratermelést – vagy akár a létfenntartás hiányzó szükségleteit – a tulajdonos kölcsönből fedezte, egy-két rossz termésű év után elveszíthette egész birtokát. A gazdasági verseny eredménye a földtulajdon kcentrációja volt.

Fontos szerepet játszott a gazdasági életben az uzsoratőke. Részben a mezőgazdaságból, részben a kereskedelemből eredt – az okmányok mind gabona-, mind pénzkölcsönt említenek –; hitelezők voltak magánszemélyek, templomok és a „palota" (a királyi gazdaság) is. A kamatláb változó volt, de általában a kölcsön formái szerint (pénzzel fizetendő pénzkölcsön, gabonával fizetendő pénzkölcsön, gabonakölcsön) 20-33 százalék között mozgott. Nyilvánvaló, hogy a földtulajdon koncentrációjának az eszköze az uzsoratőke volt.

A gazdasági élet fő tendenciája eszerint az óbabiloni korban a kisárutermelő-önellátó gazdaságok tönkremenetele volt. Az óbabiloni okmányok között nagy számban találunk föld adásvételi szerződéseket. A földtulajdon átruházásának ugyanilyen gyakori formája volt az örökbefogadás: a tulajdonjogot az eladó a fiává fogadott vevőre ruházta át. Ez gazdasági, és nem családjogi ügylet volt, bár a földközösségi tulajdon jogi csökevényének tekinthető.

Az állam gazdaságpolitikája az óbabiloni korban az adott tulajdonviszonyok fenntartására irányult. Részben állandó érvényű előírásokkal, részben pedig alkalmi intézkedésekkel kellett tehát minden óbabiloni kori államalakulatnak a kisárutermelő réteg teljes felbomlását és a lakosság elszegényedését megakadályozni. Az állandó érvényű előírások között a legfontosabbak az ár- és bérszabályozások, amelyek korlátok közé szorították a piaci szabad versenyt. Rendeletek rögzítették ezüst-vagy gabona- értékmérőben a legfontosabb mezőgazdasági termékek (gabona, olaj, gyapjú), a legfontosabb iparcikkek (fémes réz, rézáruk, aszfalt) árait, a bérletek (hajó, igásállat) díját, valamint a munkabéreket. A munkabér-előírások (és így a bérmunka alkalmazása) az aratási-cséplési idénymunkákra, valamint a szakképzettséget igénylő, többnyire kézműves munkanemekre (ács, hajóács, építőmester, orvos stb.) vonatkoztak. Ilyen ár- és bérszabályozást olvashatunk a Diyâlá-völgy legfontosabb városállama,

Esnunna törvénykönyvében (a 18. század eleje), de a Hammurápi-sztélé feliratában is (ld. ÓKTCh 124-150. oldal, különösen 238. skk. §).

A III. Ur-i dinasztia korához képest az óbabiloni korban jelentős drágulást figyelhetünk meg. A réz-ezüst értékaránya 60:1-ről 180:1-re növekedett, ami a réz olcsóbbodásának – vagyis nagyobb kínálatának, fokozottabb elterjedésének – jele. A létfenntartási cikkek ára azonban épp ellenkezőleg, emelkedett, átlagosan a kétszeresére. Esnunnában, ahol még viszonylag kedvező volt a gazdasági helyzet, az említett törvénykönyv szerint az egységnyi egy siqlum ezüst (=8,4 gramm) egyenértéke körülbelül 120 liter gabona, vagy 0,4 liter olaj, vagy 10 kilogramm aszfalt, vagy 3 kilogramm gyapjú, vagy 1,5 kilogramm közönséges réz, vagy 1 kilogramm finomított réz volt.

A munkabérek éppúgy városonként változtak, mint a bérleti díjak; a havi bér összege általában 1 siqlum ezüst körül mozgott. Az aratómunkások napi bére mintegy 8 kilogramm gabona volt. A bérek bizonyos hányadát pénzben fizették, ami a piacgazdaság meglétének, de ugyanakkor korlátozott voltának bizonyítéka. A bérmunkás-szerződések nem mindig tartalmazzák a bér összegére vonatkozó megállapodást, s ez is azt mutatja, hogy kötelező állami bérelőírások voltak érvényben.

Az állam gazdaságpolitikájának a kisárutermelő réteget védő igen fontos alkalmi intézkedése az adósság-elengedés (mísarum, szó szerint „egyenessé tevés") volt. Az uralkodók, ha nem is szabályos időközökben – ez megbénította volna a gazdasági életet! – , de rendszeresen bocsátották ki mísarum-rendeleteiket, amelyek eltörölték a fennálló pénz- és gabonakölcsönöket, s az ezekből eredő adósságok behajtását, a kamatokat, egyes adó- és beszolgáltatásfajtákat, szabadon bocsátották az adósságuk fejében rabszolgaként dolgozó szabadokat. A mísarum-rendelet sosem vonatkozott az üzleti kapcsolatokból eredő tartozásokra (letét, kereskedelmi megbízás, vállalkozói tőkekölcsönzés), ami nyilvánvalóvá teszi védelmi rendszabály mivoltát. A mísarum-rendeletekkel az óbabiloni kor uralkodói a gazdasági verseny szabályozása, a kisárutermelők eladósodásának korlátok közé szorítása érdekében éltek.

Kisebb horderejű, de jellemző védő rendelkezés volt az az előírás, amely az örökbefogadó javára életfogytiglan szóló tartási kötelezettséget állapított meg: a földtulajdon koncentrációja az állam gazdaságpolitikai intézkedése folytán nem vezethetett éhenhaláshoz, egzisztenciális semmisüléshez. Ugyanilyen elbírálás alá esett Hammurápi azon előírása is,

hogy a megengedett esetekben elváló férj köteles feleségét élete végéig – a köztük fennállt birtoklási közösség folyományaként – megfelelően eltartani (148. §).

Mindebből következik, hogy a mezopotámiai gazdasági életet az óbabiloni korban az állam által korlátozott szabad verseny és a piacgazdaság szerepének növekedése jellemezte. A szabad verseny érvényesülésének hatását a kor akkád mítoszaiban a sorsnak – az objektív szükségszerűségnek – való kiszolgáltatottság motívumaként figyelhetjük meg (vö. az óbabiloni Adapa- és Gilgames-eposzokkal); e sors fölötte áll még az isteneknek is. Az állami gazdaságpolitika fejeződött ki a királyfeliratok, törvények ismétlődő fogalmazású, a szegények támogatására és védelmére, az igazság érvényre juttatására, a nép „húsának" feljavítására utaló bevezetőiben (vö. ÓKTCh 117., 124. és 127. oldal).

Az anyagi javak termelését főként két önálló osztály végezte. Az egyik a szabad kistermelők osztálya volt, akik maguk is kiszolgáltott gazdasági helyzetben voltak, ugyanakkor egy-két rabszolgát vagy bérmunkást tarthattak – ez az osztály szüntelen differenciálódásnak volt kitéve. Kisebb részük meggazdagodhatott, nagyobb részük azonban elveszíthette földjét és bérmunkássá válhatott. (Az „adósrabszolgaság" időtartama kötött volt, 3 év, ezért ez a bérmunka egy sajátos – mindenesetre fokozott kizsákmányolást biztosító – fajtájának minősült: meghatározott összeg törlesztését célzó, kötött időtartamú, a polgári jogok egy részének megvonásával járó szolgaság volt.) Mégis, bizonyos stabilitást a kor állami gazdaságpolitikája biztosított a számára. A másik termelő osztály a bérmunkásoké volt, akik állandó vagy időleges alkalmazottként többnyire a saját termelőeszközeikkel mások földjét művelték meg. A bérmunkások osztálya részben összemosódhatott a szabad kistermelőkkel: alkalmilag az utóbbiak legszegényebb rétege is vállalt bérmunkát. E két osztály jelenthette a lakosság számbelileg is legnagyobb részét.

A kézművesek részben szabad termelőeszköz-tulajdonosok voltak, akik kis vagyonnal is rendelkeztek – munkájuk színvonaláért anyagi felelősség terhelte őket –, részben pedig alkalmazottak. Ez utóbbi esetben nem tekinthetők egyszerű bérmunkásoknak.

Alkalmazottként ugyanis királyi vagy templomi nagybirtokok foglalkoztatták őket, és ez a személyi függőség egy sajátos formáját

jelentette számukra. A király védelme alatt álltak, ami egyúttal személyi szabadságuk, mozgási lehetőségük korlátozásával járt.

Az alkalmazott kézművesekkel lényegében azonos társadalmi helyzete volt az ún. „telkes” katonáknak; az intézményt – nem előzmények nélkül ugyan, de – a maga teljességében Hammurápi fejlesztette ki (vö. ÓKTCh 130-131. oldal 26. skk. §). Egy-egy családfő megművelésre és haszonélvezetre telket kapott a királytól, s ennek fejében egy bizonyos időt – mintegy havi tíz napot vagy évi négy hónapot, de a király által meghatározott beosztás szerint – köteles volt katonai vagy rendőri szolgálatban tölteni.

Kötelezettségét és telkét (a kettőt együtt jelöli az ilku szó) felnőtt fia örökölte.

Valószínűnek kell tartanunk, hogy a „telkes” katonaság létszáma jelentékeny volt, hiszen a 18. században a vezető államok által mozgósított seregek egyenként tízezres nagyságrendűek voltak.

A kereskedők osztálya több, egymástól mind vagyoni helyzetében, mind pedig a munkamegosztásban elfoglalt helyzete szerint különböző rétegre tagolható. Egy jelentékeny részük saját vagyonnal is rendelkező állami vagy templomi alkalmazott volt, más részük önálló vállalkozó; ez utóbbiak azonban egyúttal földtulajdonnal is rendelkeztek, és az uzsoraügyletek nagy részét is ők végezték. A „kereskedő” szó az óbabiloni akkádban „uzsorakölcsönt nyújtó”, „bankár” jelentést is felvett. A kereskedő cégek alkalmazottai, haszonrészesedéssel fizetett bérmunkásai voltak az ún. utazó kereskedők, akik az üzletet ténylegesen lebonyolították.

Önálló – és többé-kevésbé egységes – osztályt alkottak a döntő termelőeszköz, a föld tulajdonosai, a nagyobb birtokosok, akikhez az államapparátus vezető tagjait, a templomgazdaság tulajdonos papságát, a hadsereg vezető rétegét, a gazdag önálló kereskedőket és magát az uralkodót is számítanunk kell, minthogy mindezek többnyire földtulajdonosok is voltak. A kizsákmányolás minden formája valamilyen – közvetlen vagy lazább – kapcsolatban állt a földtulajdonnal. Az óbabiloni kor uralkodó osztályának őket tekinthetjük. Az állam gazdaságpolitikája messzemenően az ő érdekeiket képviselte, amikor az adott gazdasági-társadalmi rendszer tartós megőrzésére, működésének javítására törekedett, amikor a gazdasági szervezet egészét védelmezte. A „szegények”, „özvegyek”, „árvák” védelme a „gazdag” és az „erős” ellenében – ahogy

ezt Hammurápi is írja (vö. ÓKTCh 124. oldal) – valóban jelentett valamelyes védelmet.

Ahhoz, hogy az adott társadalmi viszonyok fennmaradjanak, szükséges volt a legszegényebb, leginkább kizsákmányolt termelők helyzetének bizonyos stabilitása. Az óbabiloni állam megvédte őket a kizsákmányolás néhány végzetes következményétől, néhány járulékos jelenségétől azért, hogy a kizsákmányolás lényegét vállalják.

A kor törvényhozása és politikai-társadalmi élete pontosan meghatározta azokat a jogi kategóriákat, amelyeket a 3. évezredben még nem egészen egyértelműen használtak. Az „ember” (sumerül lu, akkádul awílum vagy awélum) szó „szabad ember”, „szabad” értelemben a korlátlan gazdasági vagy polgári cselekvőképességgel rendelkező emélyeket jelölte, tehát a királytól kezdve a vagyontalan bérmunkásig minden szabadot. A korlátozott gazdasági vagy politikai cselekvőképesség (és felelősség) státuszának jelölésére a protoakkád eredetű, de a sumerből átvett muskénum, „alárendelt”, „alávetett” szó szolgált. A muskénum szó a „telkes” katonákat, a királyi alkalmazásban álló kézműveseket és kereskedőket jelölte. Egyik kifejezés sem társadalmi osztálymegjelölés, hanem ettől független és a személyi szabadság mértékét jelző jogi kategória.

Ugyancsak nem önálló osztályt jelöl a wardum, „szolga”, „rabszolga” szó sem. A rabszolgák az óbabiloni korban nagy számban lehettek; magánszemélyek éppúgy tartottak rabszolgát, mint a templom vagy a palota. Számukat vagy számarányukat igen nehéz megbecsülni; talán elérték a lakosság 20-25 százalékát is. A rabszolgákat leginkább kisegítő munkáknál alkalmazták, de a termelés némelyik ágában vagy a csatornázásnál is. Egy felnőtt férfi rabszolga átlagos ára egy bérmunkás háromhavi bérének összege körül mozgott, ami arra mutat, hogy termelési értéke a rabszolgának csekély lehetett. Munkájukért anyagi felelősséggel tartoztak, tehát általában volt némi személyes vagyonuk is. Rabszolgavoltukat a jogi cselekvőképesség hiánya jelzi: nem rendelkeztek szabadon sem vagyonukkal, sem leszármazottaikkal, s ők maguk adásvétel, valamint bérlet tárgyát képezhették. De például jogképesek voltak (bíróság előtt megjelenhettek) és személyi joguk védve volt. Az óbabiloni korban vette kezdetét az a később kiteljesedő folyamat, mely a rabszolgák egy szűkebb csoportját az uralkodó osztály alsóbb rétegeihez közelítette: vagyonuk elérte azt a mértéket, amellyel már kizsákmányolók lehettek. A

rabszolgákat sújtó örökösödési korlátozások kijátszását szolgálhatta és a vagyon hirtelen gyarapításának legfőbb eszközéül szolgált, hogy a tőkével rendelkező rabszolgák leginkább hitelügyletekkel (uzsorakölcsönnel) glalkoztak. Az óbabiloni korban gyakori volt a rabszolgák önmegváltása – ez formálisan a templomnak való eladás és a templom felszabadító aktusa volt – és felszabadítása. A rabszolga-felszabadítás azonban fokozott terheket rótt a felszabadítottra: volt tulajdonosát élete végéig eltartani volt köteles. Mindez mutatja, hogy a wardum szó – éppúgy, mint az awílum és a muskénum – nem társadalmi osztály: a személyi szabadság és gazdasági cselekvőképesség, illetve a munkakényszer formájának három lehetséges alaptípusát különbözteti meg: a teljes szabadságot (ahol – ha van – a kizárólag gazdasági), a szabadság részleges korlátozottságát (ahol a munkakényszer részben gazdasági, részben nem-gazdasági) és a teljes korlátozottságot (ahol a munkakényszer nem-gazdasági). Az awílum, muskénum, wardum szavak e típusoknak felelnek meg.

Az irányító-adminisztratív apparátusból és részben a papságból az óbabiloni korban egy önálló társadalmi réteg vált ki, az értelmiség („írnokok”). Az értelmiség világi volt; tagjai főként a király szolgálatában álltak, de a templomgazdaságokban is világi funkciókat töltöttek be. Az értelmiség iskolákban nevelődött; az óbabiloni iskolarendszerben több fokozatot különböztethetünk meg. „A tábla háza” az alacsonyabb fokú, „A bölcsesség háza” a magasabb fokú és tudományos képzést szolgálta. Az óbabiloni értelmiség részben a gazdasági irányításban működött – a gyakorlati tudományok, mint a földmérés (geometria), a számítások e korban fejlődtek magas fokra. Ismerték az algebra elemeit, tudtak négyzetre, köbre emelni és gyököt vonni, többismeretlenes egyenletet megoldani.

A hatvanas számrendszert használták, de jól ismerték a tízes számrendszert is.

Számjelölésük alkalmazta a helyi érték fogalmát. Az óbabiloni kor új földtulajdon-viszonyai különösen a földmérés tudományát, a geometriát emelték magas fokra. Az értelmiség másrésze az öntöző gazdálkodás szolgálatában állt (számos matematikai példa foglalkozik a különböző keresztmetszetű csatornák vízhozamának kiszámításával); fejlett csillagászati megfigyeléseik voltak (az óbabiloni kor csillagászati datálása a Vénusz felkelésének megfigyelésén alapszik). Az értelmiség fontos csoportját jelentették a jogászok és jogtudósok. A sumer-akkád

kétnyelvűség részben szótárak készítését kívánta, részben pedig a grammatika kutatására ösztönzött; a kor nyelvtani és lexikográfiai táblái nélkül nem sikerülhetett volna az elő-ázsiai nyelvek maradéktalan megfejtése. E téren fontos és jellemző a tankönyv céljára készült, a szójeleket és a fogalmakat tárgyi csoportosításban közlő lexikonok egész sora. Az iskolai oktatás céljaira régi királyfeliratok másolatait készítették el (így maradt például ránk az agadei dinasztia feliratainak legnagyobb része). Az irodalmi értelmiség tevékenységének legfontosabb területe a szájhagyományban élő, esetleg szórványosan már lejegyzett sumer irodalom összegyűjtése és a magas fokú oktatás számára való közzététele volt. A folklór iránti érdeklődés első jelével a közmondás- és állatmese-gyűjteményekben találkozunk, de ekkor foglalták írásba a fontos mítoszokat, a hősi epikát, a kultúrvívmányokkal foglalkozó vetélkedőket, a himnuszokat és még számos műfaj különböző alkotásait is. Az írnokok soraiból jó néhány kiváló költő is kikerült, bár személyük a névtelenségben maradt; a 20-18. század mindenesetre az önálló költői alkotások virágkora is volt. Az akkád nyelvű költészet első nagy alkotásai ekkor keletkeztek (a városi epika a városok ősi dicsőségét, a „hőskor” nagy királyait – Gilgamest Urukban, Etanát Kisben, Adapát Eriduban – énekelte meg; feldolgoztak néhány ősi mítoszt, köztük az emberiséget ért pusztítások és ezek sorában a vízözön történetét stb.; e városi epika a kor politikai viszonyait, a városállamok versengését tükrözi). Az óbabiloni kor világi értelmisége alakította ki klasszikus formájában a mezopotámiai kultúrát.

Észak-Mezopotámia államai a 19-18. század fordulóján. Kereskedelem Kis-Ázsiával és a Földközi-tenger partvidékével

Észak-Mezopotámia tájegységei szintén a III. Ur-i dinasztia birodalmának kerületei közé tartoztak. A 20. században e területen is több önálló állam alakult ki. Közülük legnagyobb jelentőségű a virágzó, öntözéses mezőgazdaságú és a Zagrosz-hegységgel való kereskedelem útvonalán fekvő Esnunna volt, a Diyâlá-völgyben; valamint a Tigris jobb partján, az Alsó-Záb torkolatához közeli túlparton, Subarú területén fekvő Assur.

Esnunna a 20. században néhányszor kísérletet tett egész Dél-Mezopotámia hódítására, sikeres betöréseinek azonban Larsza

megerősödése vetett véget; Larsza megakadályozta, hogy Esnunna a Perzsa-öböl kereskedelmét a hatalma alá vonja. A 19. század végétől kezdődően Esnunna a kelet-nyugati kereskedelem kiépítésére törekedett, ezért egyfelől Elam, másfelől az Eufrátesz középső szakasza (Mari) és Észak-Szíria felé terjeszkedett. Azonban vetélytársa, Assur mind gazdaságilag, mind katonailag erősebbnek bizonyult, és elzárta Esnunna elől a közvetítő kereskedelem útját nyugat felé.

Esnunna fénykorának fontos emléke az ország törvénykönyve a 18. század elejéről: a két változatban is fennmaradt rendelet ár- és bérjegyzéket tartalmaz, szabályozza a kölcsönügyleteket, pontosan körülhatárolja a rabszolgák jogfosztottságát, s néhány büntetőjogi esetben meghatározza a pénzbüntetés mértékét. A törvénykönyv az awílum, a teljes jogú szabad számára biztosította a jogot, hogy elszegényedése folytán eladott földjét később visszavásárolhassa. Ez jogi természetű kiváltság volt, hiszen éppen az awílum-státusz rossz vagyoni helyzetű tagjai élhettek vele. A törvénykönyv a bérmunkát a legfontosabb termelésviszonylatként mutatja be. A bérek Esnunnában kedvezőbbek voltak, mint máshol, ami a gazdasági virágzás jele.

Az Eufrátesz középső szakaszának gazdasági-politikai központja volt Mari város (ma: Tell Hariri). Már a 3. évezred közepén a sumer külkereskedelem és kultúra előretolt bástyája volt. A 19. században lakossága főleg amurrú eredetű volt; az uralkodóház virágzó együttműködést teremtett a nomád állattenyésztő törzsek és a földművelő, kézműiparral foglalkozó városi lakosság között. Mari állama az Eufrátesz minkét partját mintegy 150 kilométer hosszan egyesítette; öntözött földjein szezámmagvat és búzát termesztettek. A szomszédos sztyeppéken a nomád törzsek szarvasmarha-, szamár- és juhtenyésztése folyt; Mari híres textil- és bőripara főként ezen alapult. Foglalkoztak aszfaltkitermeléssel (Hít), az aszfaltot nagy mennyiségben exportálták is. A 18. század elején Mari gyártotta Elő-Ázsia legjobb kocsijait.

Mari a 19-18. században erőteljes cserében állt Szíria és a Földközi-tenger partvidékének városállamaival. Jamhad (ma: Aleppo), Ugarit (Rász Samra), Gubla (Byblosz), Palesztina, Kréta, Alasia (Ciprus), Hattusas (Bogazköy) területén állandó kereskedelmi ügynökei voltak, akik Mari városba, s tovább, Dél-Mezopotámia és Elam felé rezet, fát, olajat, építőanyagot, drágakövet, bort szállítottak, nyugatra pedig ólmot, illatszereket, textilárut, halat, gabonát. Elő-Ázsilegfontosabb kereskedelmi

útvonalának központjában Mari kereskedelme a Perzsa-öböl országait a Földközi-tenger nyugati partvidékével kapcsolta össze.

Assur város önállósága szintén a 20. században kezdődött; a város királyai – éppúgy, mint Esnunnában – kísérletet tettek a dél-mezopotámiai kereskedelem meghódítására (vö. ÓKTCh 162. oldal), de tartós siker nélkül. Assur érdeklődésének nyugat felé fordulása jelezte, hogy a 2. évezredben már végzetesen kettészakadt Mezopotámia gazdasági élete.

Assur mezőgazdasági termelése legfeljebb a lakosság megélhetését biztosította, az öntözés lehetőségei itt korlátozottak voltak, ellenben a környező sztyeppvidék jó állattenyésztési lehetőségeket kínált. Az amurrú törzsek a 19. század közepén telepedtek meg Assur város környékén; az asszír történeti hagyomány őrizte is uralkodóházának nomád eredetét.

Assur a 19. században Kis-Ázsiával épített ki békés kereskedelmi kapcsolatokat, fellendülését ez alapozta meg. A kapcsolatoa magánvállalkozás jellegéviselték: nagy vagyonnal rendelkező vállalkozók indították útnak szamárkaravánjaikat Kis-Ázsia felé. A vállalkozás mintegy 50 százalékos tiszta nyereséggel járt; a király a vállalkozást megadóztatta, és ő volt a legfontosabb ügyfél.

Az assuri kereskedők ólomércet és textilárukat szállítottak Kis-Ázsiába, rezet, ezüstöt és fát hoztak. A Felső-Záb mentén Assur hatalmas ólomszulfid (galenit) lelőhelyekkel rendelkezett. A tiszta ólom a rézérc tisztításához szükséges: az ércből az ólom oxidálása révén választják ki a fémes rezet és ezüstöt. Kis-Ázsia lakossága ekkor még nem ismerte a helyi ólomérc-lelőhelyeket, ezért nagymértékben szüksége volt Assur ólomszállítmányaira. A két nemzedéken át viruló kereskedelem Assurt viszont az akkor máshonnan számára megszerezhetetlen réz birtokába juttatta. Egy-egy szamárkaraván néha öt tonnányi rezet szállított; ilyen karavánok százával közlekedtek Assur és Kis- Ázsia között. (Az ólom jelentőségét Assur gazdasági életében mutatja az is, hogy egy időben az általános értékmérő szerepét is az ólom töltötte be.) A kereskedőcégek Kis-Ázsia városaiban külön kereskedelmi telepeket (akkádul: kárum, tkp. „piac”) hoztak létre. Közülük a legnagyobb Kanis volt (ma: Kültepe), a későbbi hettita birodalom szívében. Két másik kereskedelmi telepet is sikerült már feltárni, az okmányok azonban még további hat telepet és több mint tíz kisebb lerakatot említenek a Halysz folyótól délre fekvő területen. A kereskedelmi telep önkormányzat alatt állt és súlyos adókat fizetett a

helyi uralkodónak. Viszont közvetítette a politikailag ekkor még nem egységes Kis-Ázsia városai közti kereskedelmet is.

A 19-18. század fordulóján hirtelen megszakadt a kapcsolat Assur és Kanis között. Ennek magyarázata, minthogy Assur katonai hatalma delelőjén állt, csak gazdasági lehet.

Valószínűleg ekkor fedezték fel a Taurus ólomérc-lelőhelyeit és dolgozták ki a tiszta ólom kinyerésének technológiáját. Kis-Ázsia fémművessége a 18. század óta önálló utakon járt, s többek között ez adott lehetőséget a hettita egyesítésnek, az óbirodalom kialakulásának.

Assur viszont ahhoz, hogy gazdasági egyensúlyát fenntartsa, új fémlelőhelyekre volt utalva. Kézenfekvőnek látszott, hogy az észak-szíriai fémkereskedelmet sajátítsa ki. Itt azonban Assur már nem lehetett cseretárs, minthogy fő kiviteli cikkére, az ólomra a réznek nem termelésével, csupán szállításával foglalkozó Észak-Szíriának nem volt szüksége, más árukban pedig nem tudott Mari és Dél-Mezopotámia termelésével versenyre kelni. Assur ezért nyúlt fegyverhez. Legnagyobb uralkodója, I. Samsi-Adad, aki a 18. század első harmadában uralkodott és Hammurápi idősebb kortársa volt, nagy lendülettel, hatalmas katonai erővel és taktikai érzékkel látott e feladat megvalósításához. Védekeznie kellett a keleti fronton, a Zagrosz felől meg-megújuló rohamokban támadó helyi törzsek ellen, támadnia kellett nyugaton. Erőszakkal elfoglalta Mari várost, és fiát ültette trónjára (vö. ÓKTCh 162-163. oldal). Hadjáratokat vezetett a Földközi-tenger partvidékére. Győzelmi oszlopot állított fel a Libanon-hegységben; katonai támapontot épített a felvonulási útvonalon, a Habur forrásvidékén; igyekezett szövetséget kiépíteni Észak-Szíria önálló államaival, főként Jamhad (Aleppo) várossal. Észak-Szíriában a ciprusi eredetű rézen kívül olajat, gabonát, fát, bort, mézet, gyapjút szerzett. Katonai hódításai bizonyos kereskedelmi lehetőségeket is teremtettek, ezt az árucserét azonban fegyverrel tartotta fenn.

Samsi-Adad halála után Assur katonai uralma hamarosan összeomlott. Rövid időre helyreállt Mari önállósága; ekkor épült a hatalmas királyi palota is; Mari fémművességének, textiliparának, kocsi- és illatszergyártásának Észak-Szíria és Dél-Mezopotámia egyaránt megrendelője volt.

A babiloni birodalom a 18-17. században

Babilon ősi település volt; neve presumer eredetű, legkorábbi formája Babil(a). Később akkád népetimológia ebből formálta a Báb-ili, „isten kapuja” (sumerül: Ka-dingirra) nevet, amiből a görög Babylón származik.

Babilon az Eufrátesz egyik legjelentősebb csatornája közelében feküdt, így valószínű, hogy mezőgazdasága korán kifejlődött. A várost először az agadei dinasztia korában említette felirat, a III. Ur-i dinasztia idején önálló kerület székhelye volt. A 19. század elején jutott benne uralomra egy amurrú eredetű dinasztia, mely falakat épített, csatornákat ásatott, észak felé hódított is. A 19. század végén Babilon már Larsza egyetlen komoly dél-mezopotámiai vetélytársa volt. Larsza és Babilon között a küzdelem n át folyt. Mindkét városban amurrú király uralkodott, Larszában a már harminc éve trónon ülő Rím-Szín; Babilonban a fiatal Hammurápi, a dinasztia hatodik tagja (1792-1750).

Hammurápi uralkodásának eseménytörténetét évnevei tükrözik (ld. ÓKTCh 122-123. oldal). Szívósan törekedett birodalma kiépítésére: a terjeszkedésre és a belső megerősítésre egyaránt. Lassan hódította el Rím-Szín birodalmának városait; Közép-Mezopotámiában elérte a Tigris partját, s így Larszát elvágta legfontosabb kereskedelmi-utánpótlási útvonalától. Harmincadik éve, 1762 után Hammurápi sorra aratta döntő győzelmeit, előbb az északi és keleti területek – Subartu, Esnunna, Elam –, majd pedig maga Larsza fölött. Egész Dél-Mezopotámia ura volt; felvette a „Sumer és Akkád királya” címet. Addigi hódításai során északnyugati szomszédja, Mari uralkodójának szövetségét élvezte, sőt Mari királya megszerezte Hammurápinak az észak-szíriai államok katonai támogatását is (Jamhad serege például Esnunna ellen harcolt). Ekkor, felrúgva a „testvériséget”, Mari királya ellen fordult és két hadjáratot vezetett ellene. A második során, 1759-ben lerombolta és feldúlta a királyi palotát. Marit nem csatolta birodalmához, elpusztításával csupán az Észak-Szíriába vezető utat akarta szabaddá tenni.

Hammurápi Mezopotámia-fogalma nem haladta meg azt, ami a III. Ur-i dinasztia korában egyszer már politikai realitás volt – ez mindenesetre szűklátókörűség, különösen Assur Mari nagyigényű terjeszkedése után. Politikai koncepcióját Hammurápi Dél- és Közép-Mezopotámia ősi városainak felvirágoztatására alakította ki.

Legfontosabb városainak – Babilon mellett – Nippurt, Eridut, Urt, Urukot, Larszát, Iszint tartotta. Sztéléje halmas feliratának bevezetőjében (ld. ÓKTCh 124. skk. oldal) kimerítően felsorolta, mit tett az egyes városok

javára. „Sumer és Akkád” városait „mindennel felékesítette”, „helyreállította”, „hírét naggyá tet”, „bő vízzel életben tartotta”, „népüket összegyűjtötte”, „termőföldjeit megnövelte és magtárait megszaporította”, „legelőit és itatóit szabályozta”, „bőséget teremtett” bennük. Viszont a peremterületek meghódított városait „megkímélte” (ezt éppen Mariról mondja!), „leverte a lázadókat bennük” – a különbség még a nyilvánvalóan dicsekvő szándékú szövegezésben is szembetűnő; a peremterületeket nem fejlesztette.

Hammurápi politikai koncepciójának ez a vonása azt eredményezte, hogy Babilon csupán megszálló hatalom, idegen katonai erő maradt Elő-Ázsia meghódított városaiban.

Az elő-ázsiai méretű világpiac a 18. század közepén katonai erővel nem volt tartósan fenntartható, hiszen az árucsere útvonalának hossza eleve fontos szerepet biztosított a közbeeső területeknek, s lehetővé tette azok önálló fejlődését. Emellett kialakulóban volt a hettita birodalom, Mezopotámia legnagyobb elő-ázsiai ellenfele is. Mezopotámia gazdasági fölényét tartósan a termelés kiszélesítése alapozhatta volna meg. Ez a peremterületek gyors fejlesztését kívánta volna. Sem Hammurápi, sem utódnem törődtek ezzel, s így Babilon birodalma csupán addig tartott, ameddig katonai ereje.

Hammurápi legnagyobb alkotása, mely hírét a mezopotámiai történeti hagyományban megalapozta, s mely korunkban is – a Gilgames-eposz mellett – az ókori Mezopotámia legfontosabb emlékének számít: felirata, melyet sztélére vésve Babilonban és Szipparban a két fő istenség, Marduk, illetve Samas templomában állított fel. A felirat (ld. ÓKTCh 124-150. oldal) számos másolatban terjedt el az egész Elő-Ázsiában; írnokiskolákban tanították, s mintául szolgált a későbbi törvénykönyvek összeállításánál.

E felirat zöme „igazságos ítéletek” (dínat mísarim) gyűjteménye, tehát közel áll a mi „döntvénytár” fogalmunkhoz. Utóbbitól csupán az különbözteti meg, hogy szigorú értelemben véve nem kötelez senkit, pusztán oktató, igazságra nevelő jellegű: mintát ad az igazságos ítélkezéshez. A kor okmányaiból láthatjuk, hogy Hammurápi „igazságos ítélei” a kor bírósági ítéleteiben nem érvényesültek, később még kevésbé, a gyűjtemény maga mégis örök minta maradt, szövegét Assur-bán-apli is olvashatta a Ninuában felállított könyvtárban. Céljául a bevezetőben Hammurápi ezt tűzi ki: „Hogy az országot az ítélkezésre megtanítsam”; befejezése szerint a panaszos a templomban tanulmányozhatja az ő esetére

vonatkozó ítéletet, „szíve megkönnyebbül” ettől, ám módjában áll választani – ami törvény esetén kizárt volna –, hogy „hallgat-e” rá, vagy „nem hallgat”. A felirat a babiloni tudományosság magasrendű alkotása. Ugyanakkor, közvetve – Hammurápi jogtudósainak eszményítő szűrőjén át – az óbabiloni kor társadalmát tükrözi.

Hammurápi jogtudósai éveken át dolgoztak a szöveg összeállításán; felhasználták hozzá az egész korábbi sumer és akkád jogi irodalmat, a királyi rendeleteket, az írásba foglalt ítéleteket, a törvényeket. A felirat számos ítélete, előírása található már meg Ur-Nammu, Lipit-Istar vagy Esnunna város eddig előkerült törvényszövegeiben is. Több ponton azonban Hammurápi új helyzetet fogalmazott meg; részleteiben is kidolgozta a földbérlettel, a letétekkel, a vagyonjoggal és a vagyoni perjoggal, az örökösödési joggal, a családjoggal, a bérletekkel kapcsolatos esetek eszményi megoldását. Biztos, hogy itt mindig tényleges probléma állt az ítélet mögött. Jól látszik ez a „telkes” katonaság esetében. A korábbi törvénykönyvekkel ellentétben Hammurápi a *talio* jogi elvét fogadta el (vö. ÓKTCh 269. oldal), s ahol amazok pénzbüntetést írtak elő, Hammurápi azonos testi sértést tartott igazságosnak. Ez az elv formálisan visszalépést jelentett, és az amurrú törzsek jogszemlélete jutott benne kifejezésre. Hammurápi „ítéletei” mai fogalmaink szerint a polgári és polgári eljárási jog köréből származnak, és nem érintik például az államszervezetet, az adminisztrációt, a büntetőeljárást, a templom és a palota birtokainak gazdálkodását. (Jellemző a 109. § [ld. ÓKTCh 135. oldal]: az összeesküvőket rejtegető korcsmárosnő fölött ugyan ítélkezik, de nem érinti az összeesküvők megtorlását.) Ezért az óbabiloni kor társadalmának csupán egy, noha legfontosabb részét ismerjük meg belőle: a magántulajdon helyzetét, de ezt nem minden oldalról.

Hammurápi az ország egységének megszervezésében a centralizációt tartotta a legfontosabbnak. Levelezése arról tanúskodik, hogy a legkisebb ügyekben is magának tartotta fenn a végső döntés jogát. A gyors ügyintézést jó postahálózattal biztosította – már amennyire ez megvalósítható volt. A túlzott központosítás hátrányai inkább utódai alatt ütköztek ki – hiszen Hammurápi csupán egy évtizeden át irányította birodalmát, s ezalatt katonailag mindenképp a helyzet ura volt.

Hammurápi utódai alatt azonnal megkezdődött a hanyatlás: elszakadt néhány dél-mezopotámiai város, fellázadt Esnunna, Mari vidékét új állam fogta össze, de lázadások törtek ki az Eufrátesz mentén más városokban is

(vö. ÓKTCh 156-158. oldal), észak felől új nomád hullám jelent meg, a kassú törzsek. A 17. században a Perzsa-öböl partvidéke egy önálló dinasztia uralma alatt, Tengerföld néven függetlenné vált. Belül a szabad verseny gazdasági-társadalmi romboló hatása egyre erőteljesebben érvényesült, sűrűsödtek a mísarum-rendeletek. Dél-Mezopotámia mezőgazdasága tönkrement; a szikes földeken búza már egyáltalán nem termett meg, s az árpa feleannyit hozott, mint egy évezrede, az elvadult szántók legfeljebb nyájakat tudtak eltartani.

Az amurrú dinasztia uralma Babilonban és Mepotámia még megmaradt területein külső támadás során omlott össze, valójában azonban már Hammurápi korában halálra volt ítélve azzal, hogy Mezopotámia gazdasági életéből kirekesztette a peremterületeket, amelyek így önálló gazdasági fejlődésük kereteit elszakadással teremtették meg.

A 16. század legelején a hettita birodalom már Kis-Ázsián kívül is terjeszkedett. Halpa város (Aleppo) elfoglalása jogcímet adott ahhoz, hogy a hettita király meghódítsa a város kereskedelmi partnereit, nevezetesen Észak-Mezopotámiát is. A hettita király az Eufrátesz partja mentén haladva 1595-ben betört Babilonba, kifosztotta a várost, és a Habur forrásvidékén át tért vissza Hattusasba. A támadás – I. Mursilis hettita király legnagyobb hadjárata – az óbabiloni kor végét jelentette.

Dél- és Észak-Mezopotámia önálló államiságának kialakulása (16-11. század)

A kassú dinasztia Babilonban a 14. század közepéig

A hettita betörés új helyzetet teremtett Babilonban; 1595-ben az amurrú dinasztia utolsó – valószínűleg a hettiták által megölt – tagja helyét egy kassú „király” foglalta el.

Babilonban ettől az időponttól 1160-ig, tehát mintegy 430 éven át kassú királyok ültek a trónon.

Az a „király”, aki 1595-ben Babilon trónjára ült, anyanyelvén az Agum-kakrime nevet viselte. A név jelentése: „II. Agum”. A babiloni királylista a kassú dinasztia uralmát 576 évben határozza meg, ami ugyan kerek szám (62×42), mégis feltűnően több a tényleges 430-nál. Nagyjából egybevág azonban azokkal az egykorú adatokkal, amelyek szerint a kassú törzsek Hammurápi utódai alatt, a 18. század végén jelentek meg Észak-Mezopotámiában. Néhány évtizeden át ütközetekkel, a Tigris partján épített erődökkel próbálták feltartóztatni őket. A kassú törzseknek Dél-Mezopotámia fegyveres meghódítása nem sikerült, de a 17. századi munkásjegyzékek mutatják, hogy ők is, mint néhány évszázaddal korábban az amurrú törzsek, békés úton, lassú beszivárgás eredményeképp, legalábbis Közép-Mezopotámiában nagyobb számban terjedtek el.

Bizonyára önálló, a törzsi felett álló szervezetük volt, élén egy sejkkel, akit később királynak neveztek; II. Agum a babiloni királylista szerint kilencedik „királyuk”, sejkjük volt, ami arra enged következtetni, hogy e tisztség élethossziglan szóló és örökletes volt.

A kassú sejkek főként a Babilontól északra fekvő területek törzseit irányíthatták.

Feltételezhető, hogy a hettiták támadási iránya elkerülte a kassú törzsek és a törzs feletti szerveztámaszpontjait, ezért 1595-ben, I. Mursilis csapatainak kivonulásakor a kassú sejk lehetett Közép-Mezopotámia egyetlen valamennyire is szilárd politikai-katonai ereje. Így foglalhatta el Agum-kakrime a megüresedett babiloni trónt.

A kassú törzsek valószínűleg a Zagrosz-hegység északi részéről jöhettek Mezopotámiába. Eredetileg nyilván állattenyésztő nomádok lehettek és az árucsere lehetőségei vonzották őket is. A Diyâlá völgyében és a Tigris mentén hatoltak be Mezopotámiába. Szoros gazdasági kapcsolat fűzhette őket már eredetileg is a hurri etnikumhoz. A lovat ők terjesztették el Mezopotámiában, s hurri módszereket alkalmazva ők kezdeményezték tenyésztését is.

A kassú népnév az anyanyelvi galsu vagy galdu népnév akkád formája. Kassú-akkád vagy kassú-hurri szótárakból néhány száz kassú szót ismerünk, összefüggő szöveg azonban nem maradt ránk. A kassú nyelv nem rokona Elő-Ázsia egyetlen ismert nyelvének sem.

A kassú törzsek nyelvileg és etnikailag fokozatosan beolvadtak a mezopotámiai lakosságban, átvették az akkád nyelvet. E korban a sumer a legdélebbi területeken egy-egy szűk, zárt népcsoport beszélt nyelve lehetett még, egyébként az akkád köznyelv és irodalmi nyelv mellett a tudományosság és a liturgia nyelve, „Mezopotámia latinja” volt.

A kassú királyok néhány sumer felirata oly mértékben megromlott nyelvezettel íródott, hogy – tekintve a korabeli művelt sumer irodalmi nyelv pontosságát – csak a kihalás szélén álló sumer nyelv hatása magyarázhatja hibáikat.

A kassú dinasztia lényegében Közép-Mezopotámia felett uralkodott, tehát azon a területen, amelyet a szikesedés még nem érintett, s amely éppen emiatt vált a 2. évezred közepén Mezopotámia kulcsfontosságú zónájává. A déli városok és a Perzsa-öböl partvidéke – a Tengerföld formális meghódítása (15. század) után is – csupán nagyon laza függésben álltak Babilontól vagy a 15. század második felében alapított új fővárostól (Dúr-Kurigalzu, „[I.] Kurigalzu fala”, ma Aqar Quf, Bagdad közelében). Ezen a területen Szíria-Dél-Arábia felől érkező új lakosság telepedett meg, az arámiak, akik további nomád állattenyésztésüket évszázadokon át megőrzött családi gazdasági szervezetben itt is folytatták (bítu, „ház”), félig letelepülve, és csupán kiegészítőleg folytattak némi földművelést, s majd növekvő méretű szárazföldi kereskedelmet a sivatagon át. A kassú dinasztia korában e tényezők együttes hatása folytán elapadt, majd végleg megszűnt Mezopotámia tengeri kereskedelme, a jelentőségüket vesztették még azok a városok is, amelyekbe a kassú királyok építkezése látszólag valami életet vitt (pl. Uruk, Ur).

A 15. század nagy kassú királyai, Karaindas (a század derekán) és I. („Nagy”) Kurigalzu (a század utolsó harmadában) Mezopotámia elszigeteltségét a nyugati kapcsolatok erősítésével akarták megszüntetni. Mindketten élénk kereskedelmi – és ezzel kapcsolatosan diplomáciai – tevékenységet folytattak Észak-Szíriában; kereskedőik sűrűn megfordultak Kanaán földjén; követeik a „testvériség” (a kor diplomáciájában egyenrangú nagyhatalmak uralkodóinak viszonya) ajándékait vitték, s hozták az egyiptomi XVIII. dinasztia uralkodóinak udvarából. I. Kurigalzu óvatosan talán még arra is kísérletet tett, hogy titokban Egyiptom ellen bujtogassa Kanaán törpefejedelmeit (vö. ÓKTCh 161. oldal).

Különösen fontos érdeke fűződött a kassú uralkodóknak ahhoz, hogy jó kapcsolatot tartsanak fenn a kor legjelentősebb föníciai kereskedő- és kézműipari városával, Ugarittal. A városban nagy létszámú babiloni kolónia élt, kereskedőkből, vállalkozókból, gazdasági tanácsadókból és tanítókból, akik a sumer és akkád könyvelés, tudomány, irodalom ismeretét nyugaton elterjesztették.

A 15. század második felében Babilon kétségtelenül vezető szerepet játszott Elő-Ázsia nemzetközi árucseréjében. Hagyományos áruin kívül ekkor lovakat is exportált. A rezet valószínűleg Ugarit közvetítésével szerezte be – ez tette Ugaritot fontossá –; Ciprus és Kis-Ázsia (Taurus) reze egyaránt eljutott Mezopotámiába.

Babilon vezető szerepének következménye volt, hogy Észak-Szíria kultúrája átitatódott mezopotámiai elemekkel: e területen vették át a hettiták az ékírást; az ugariti mássalhangzóírás jelformáihoz és íróanyagához szintén az ékírás szolgált mintául; a hurri és a hettita mitológia, de a kanaáni-ugariti mítoszköltészet is átvette, s önállóan továbbszőtte az akkád mítoszokat. A kor diplomáciai nyelve – mint ezt IV. Amenhotep (Ehnaton) Tell Amârnában talált levéltára, a Hattusasban kiásott hettita királyi levéltár és más szórványleletek mutatják – az akkád nyelv középbabiloni dialektusa volt.

Mitanni (kb. 1450-1350)

A 2. évezred közepén a hurri etnikum Észak-Mezopotámia, s különösen a Habur-vidék lakosságának már döntő eleme volt. Valószínűleg északról, az Örmény hegyvidékről érkeztek; Subartu területén már a 3. évezred

végétől kezdve kimutathatók. Egy hurri vándorlási hullám legkésőbb a 2. évezred elején Anatóliát is elérte. A hurri nyelv emlékeit néhány rövid felirat, fontos diplomáciai, mitológiai és irodalmi szövegek, valamint szótárak, más nyelvekbe (akkádba, hettitába, ugaritiba, héberbe) átkerült jövenyszavak és a tulajdonnevek jelentik. A hurri nyelv kései formája Urartu nyelvében élt tovább. Egyelőre Elő-Ázsia egyetlen más ismert nyelvével sem hozható kapcsolatba.

Mitanni (vagy: Maitani) a hurri területen, központjában a Habur forrásvidékével létrejött állam, melynek királyi családja és vezető rétege, a harcosok (maryannu) indoiráni (árya) eredetűek voltak. Mitanni első uralkodója az 1450-es években egész Észak-Mezopotámia ura volt, beleértve Assur és Ninua városokat, tehát a Tigris partvidékét is.

Országa az Örmény hegyvidék nagy részét, a Zagrosz-hegység nyugati előhegyeit is magába foglalta, de Észak-Szíria és Fönícia legészakibb része (az Orontész partján fekvő Alalah város, vö. ÓKTCh 242-244. oldal) is uralma alá – vagy legalábbis közvetlen érdekszférájába – tartozott. Mitanni királyai jó viszonyt építettek ki a XVIII. dinasztiával, s ez az érdekszférák határainak sérthetetlenségén alapuló barátság csupán a 14. század elején vált tartózkodóvá, amikor a hettiták szíriai hódításai Egyiptom figyelmét erre az új, jelentős tényezőre összpontosították, s közömbösebbé tették a Szíriából kiszoruló elő-ázsiai hatalmak iránt. Mitanni szintén főleg lóexportőrként volt Egyiptom kereskedelmi partnere. A 14. század első felében – Szíriából való visszaszorulása ellenére is – még Mitanni volt Elő-Ázsia legerősebb birodalma. Talán legnagyobb királya, Tusratta, akinek Tell Amârnában több levele előkerült, egyenrangú fél volt III. Amenhotep fáraóval szemben is (vö. ÓKTCh 244-245. oldal), és meg merte tenni, hogy hatszor visszautasítsa a lányát kérő fáraót. (Hetedszerre végül is hozzáadta a lányát, s ez a formális jóviszonyt fenntartotta.) Mitanni területén a földtulajdon koncentrációjának folyamata igen archaikus jogi formák között játszódott le. A kor viszonyait a Nuzu és Arrapha városokban (az Alsó-Záb folyótól délre, a mai Kirkuk közelében) talált gazdasági okmánytárak világítják meg. A kis terjedelmű földbirtokok magántulajdont képeztek, de földet csak az bírhatott, aki „vér szerint” tagja volt a jogi szervezetként funkcionáló földközösségnek. A kölcsönök ténylegesen gabonakölcsönök voltak, értéküket azonban pénz (ezüst) formájában jelölték meg. A megszorult és aratás előtt élelem céljára kölcsönt felvett földtulajdonos ily módon aratás után – még ha kamatmentes volt is a kölcsön – csak nagy

veszteséggel fizethette vissza adósságát, minthogy estek az árak. A lakosság legszegényebb része ezért oly mértékben eladósodott, hogy hitelezőjét – a föld eladásának leplezésére – örökbe kellett fogadnia, így formailag is eleget tettek a „vér szerinti” tulajdon-átruházás követelményének. A politikai jogokat, minthogy ezek személyre szólóak voltak, az adós megtartotta. Nuzu leggazdagabb polgárát mintegy kétszáz esetben fogák örökbe, azaz ennyi kisbirtokot szerzett meg uzsorával. A szabad, de föld nélkül maradt emberek előbb-utóbb máshol kerestek munkát, ezzel azonban elveszítették egy adott helyhez fűződő polgárjogukat is. A 2. évezred második felében ezekből az elemekből Észak-Mezopotámiában új társadalmi réteg jelent meg, a hupsuk, akik polgárjogok híján munkaadójuktól lazán függő viszonyba kerültek; eleinte leginkább katonaként vagy bérmunkásként, később egyre általánosabban nagybirtokosok telkét használó, s ezért földjáradékot fizető parasztként találkozunk velük. Az adósságot Nuzuban munkával is lehetett törleszteni, ez azonban kizárólag meghatározott idejű munkakötelezettséget jelentett és nem érintette az egyéb jogokat, a tulajdont sem: ez lehetett a tönkremenés első szakasza, ezután már csak a föld eladása, azaz a hitelező örökbefogadása következhetett.

A 14. század közepén Mitanni kettős szorítóba került: keleten Assur – talán Egyiptom titkos támogatását is élvezve – önállósult és a trónviszállyal is gyengített Mitanni egy részét meghódította; északon a hettita újbirodalom (I. Suppiluliumas) az 1370-es évektől kezdődően Szíria mind nagyobb részét foglalta el, s így fenyegette őt is.

Közvetlen veszélyt egyelőre Assur támadásai jelentettek. Mitanni királya 1350 táján már szövetséget keresett Assur ellen; először a kassú királyhoz fordult, majd miután elutasították, Suppiluliumas védelmét kérte. Utóbbi számára a keleti status quo fenntartása Egyiptom-ellenes tervei miatt fontos volt. Mitanni így 1350 után hettita függőség alá került, s területe is Észak-Mezopotámia egy kis részére csökkent. A mitanni állam utóda a század végétől már Hanigalbat néven szerepelt, s lényegében a Habur forrásvidékére (az antik Nisibis környékére) korlátozódott.

Assur nagyhatalmi törekvéseinek első sikerei (14-13. század) A szűkebb értelemben vett Tell Amârná-kor, az 1350 körüli évek, IV. Amenhotep uralkodása Mezopotámia államainak történetében döntő fordulatot hoztak. A fordulat főképp a hettita újbirodalom terjeszkedésének következménye volt: az egyiptomi-hettita viszony vált a nemzetközi élet központi

kérdéséve, s ez egy időre a történeti folyamat sodrából kilökte Mezopotámia államainak egymás közti viszályait; világpolitikára egyiküknek se nyílt lehetősége. Babilon kassú uralkodója, a III. és IV. Amenhotep fáraókkal leveleket – jegyzékeket – és ajándékokat váltó II. Burnaburias fenntartotta, sőt talán szélesítette is gyenge és tekintély nélküli elődjéhez (vö. ÓKTCh 158-161. oldal) képest az egyiptomi árucserét; egy jegyzék szerint minte600 kilogramm arany-, 150 kilogramm ezüst-, 430 kilogramm bronztárgyat kapott Egyiptomból, amit megfelelő értékű – részleteiben sajnos nem ismert – árucikkekkel viszonzott; azt azonban már nem sikerült megakadályoznia, hogy a fáraó fogadja – és talán támogatásáról is biztosítsa Assur követét is (vö. ÓKTCh 161. oldal). Minden kapcsolatot bizonytalanná tett a kanaáni közállapotok rohamos hanyatlása, az egyiptomi hatalom és adminisztráció ottani befolyásának csökkenése. Babilon, Assur és Mitanni – nyugati érdekeltségü felszámolódása folytán – kívül rekedtek a nagy Egyiptom-Hatti ellentéten, melynek ütközőpontja Szíria és Kanaán volt.

Assur – a mitanni hódoltság alatt élő város – kihasználta a kedvező helyzetet, hogy ti. a vezető nagyhatalmak az adott pillanatban közömbösek voltak a mezopotámiai politika belső kérdései iránt. Királya, aki programot jelentő névvel lépett trónra – I. Assur-uballit, „Assur isten életre keltett" –, a 14. század második harmadában (kb. 1365-1330) igen ügyes politikával indította el városát a felemelkedés útján. Már Tusratta mitanni király életében önálló volt, s kihasználva Mitanni belső viszályait, az Assurhoz közeli városokat is csakhamar meghódította (a két Záb közötti Tigris-part vidékét); felvette a kapcsolatot IV. Amenhotep fáraóval, ami már önmagában is bizonyos támogatást jelentett, s amikor Mitanni a hettita király védelmét kérte, a meggyengült birodalom rovására nyugat felé tovább bővítette területét. Uralkodása második felében ellenőrzést gyakorolt Babilon fölött is.

Assur-uballit használta először az „Assur (istenváros) országának királya" címet. Az „Assur országa" (mát Assur) kifejezés jelzi, hogy új léptékek váltak érvényessé a politikában; a városállamok kora végleg letűnt, s csak a nagy egységek érvényesülhettek.

Ki kellett alakítani egy-egy zárt terület, „ország" (mátu) gazdasági és politikai egységét, a tömegtermelést, a mennyiségben is jelentős katonai erőt – csak ez tehetett egy országot számottevő hatalommá.

„Assur országa”, vagy ahogyan görögök később nevezték, Asszíria (assyria chóra, „asszír föld”) a 13. század folyamán, az ún. középasszír kor derekán szerveződött egységes országgá, zárt és egyenletesen fejlett területté. A 13. század három királya, I. Adad-nirári (vö. ÓKTCh 164-165. oldal), I. Sulmánu-asarídu (vö. ÓKTCh 164-165. oldal) és a legnagyobb, I. Tukulti-Ninurta katonai és gazdasági feladatok előtt állt. Hadjárataik során Asszíria magva – a Tigris középső szakaszának mindkét partvidéke és a két Záb völgye –, a központi tartomány (kerület) egységessé szerveződött; e terület mezőgazdasága lényegében nagybirtokon alapult, bérmunkásokkal és egyre növekvő számban a személyes függőségi viszonyban álló, de termelőeszközöknek is birtokában lévő parasztokkal (hupsu vagy hadifogoly) és a földtulajdonos katonai uralkodó osztállyal (rubé, „hatalmasok”, „nemesek”).

Asszíria e korban minden irányban kísérletet tett a hódításra: harcolt keleten, a Zagrosz-hegység törzsei ellen; északon az Örmény hegyvidék területén, ahol az Uruatri nevű törzsszövetség a hurri lakosság új államszervezete volt; nyugaton a Mitanni-utódállam Hanigalbat ellen, s lényegében meg is hódította az Eufrátesz legfontosabb átkelőhelyéhez, Karkemishez vezető észak-mezopotámiai utat; délen a kassú Babilon ellen, amely fölött Tukulti-Ninurta döntő vereséget is aratott, lerombolván a várost. E hadjáratok célja nem a határok kiterjesztése, területnövelés volt, hiszen a még kis Asszíria nem tudta megszállás alatt tartani a „leigázott” területeket. A többnyire évente megismétlődő hadjáratok célja ekkor még egyenlő mértékben a kereskedelmi útvonalak biztosítása és a zsákmányszerzés volt. Asszíriának főleg fémekre volt szüksége, ezek közül is a réz volt a legfontosabb: döntő hadjáratai a réz lelőhelyeinek megközelítését vagy a tranzitkereskedelem útvonalainak ellenőrzését célozták. Hadifoglyokat a mezőgazdaságban alkalmaztak, egyelőre azonban nem jelentős számban.

Asszíria nemzetközi helyzete a 13. században szilárd volt. Mitanni lényegében megszűnt, egykori területének nagy része immár végleg asszír ellenőrzés alatt állt. Sulmánu-asarídu említette először Urartu nevét (Uruatri: az ország „fellázadt ellene”). Valójában az asszírok most először találkoztak az Örmény felvidék önálló politikai szervezetével: a hurri törzsek Mitanni uralma alatt álltak, s önállóságukat Mitanni gyengülésével párhuzamosan szerezték meg. Sulmánu-asarídu Mitanni örökösének

tekintette magát, és ezen a címen – még hódító hadjárata előtt – lázadónak minősítette Uruatrit.

A hettita újbirodalom aggódva figyelte Asszíria térhódítását. Hanigalbat árnyékállamának legyőzését eltűrte, sőt Adad-nirári halálakor a hettita király még köszöntötte is az utódot, Sulmánu-asarídut, ezt írván neki Hanigalbat legyőzésével kapcsolatban: „ő fegyverrel győzött le nagy királyokat; kis királyból nagy király lett”.

Később azonban a hettiták Babilon támogatása révén akarták ellensúlyozni Asszíria hatalmának lavinaszerű gyarapodását, sőt Tukulti-Ninurta korában, a 13. század utolsó harmadában talán meg is ütközött egymással e két hatalom. Érdekeik Észak-Szíria kapcsán keresztezték egymást; a hettita király egy amurrú uralkodóval kötött szerződésében utóbbit asszírellenességre kötelezte: „Mivel Asszíria királya az én Napon (Fenségem) ellensége, legyen hát a te ellenséged is. Nem mehet Asszíriába egyetlen kereskedőd sem, nem engedhetsz országodba onnan egyetlen kereskedőt sem, s ő nem is haladhat át az országodon” – ami nemcsak az asszírellenes keresdelmi blokád onyítéka, de elárulja azt is, hogy Asszíria e korban hadjáratait a kereskedelem biztosítására használta. Az összeütközések pillanatnyi győztese Asszíria lett; Tukulti-Ninurta fel is vette uralkodói címei közé a hettita királyok címét, a „Nap” szót.

A 13. század utolsó másfél évtizedében Asszíriában belső válság robbant ki, valószínűleg a király építő tevékenysége és a hadjáratok egyidejű abbamaradás miatt: vezető ereje a katonai hatalmasságok voltak. Tukulti-Ninurta összeesküvés áldozata lett. Alakja maradandó nyomot hagyott az ókori keleti történeti hagyományban; Babilon elleni harcát egy hatalmas eposz örökítette meg. A görögök legendás Ninosz királya vagy az Ószövetség Nimródja Tukulti-Ninurta tetteinek és személyiségének is visszhangja.

Dél-Mezopotámia a 12. században. A kassú kor társadalma

A 14. századtól kezdve Mezopotámia önállóságának megszűntéig (a méd-perzsa hódításig) Észak- és Dél-Mezopotámia, Asszíria és Babilon önállósága, gazdasági virágzása és katonai ereje olyan volt, mint egy mérleg két serpenyője: az egyensúly legfeljebb pillanatnyi volt, s hol az egyik, hogy a másik volt felül. Mezopotámia északi és déli része

gazdaságilag végzetesen eltávolodott egymástól, az egység többé nem jöhetett létre, ugyanakkor a földrajzi fekvés mindkét területen megkívánta volna az egységes piac és a területi munkamegosztás fejlesztését. Ez az igény szülte a kölcsönös hódítási törekvéseket; a hódítás ténye azonban kizárta az átfogó békés egység kifejlődését.

A 12. században, az asszír megszállás után Babilon – a kassú dinasztia utolsó évtizedeiben – békésen fejlődhetett. A legtöbb írásos emlék e korból maradt ránk. E források főleg a mezőgazdaságra vonatkoznak. Komoly nemzetközi kereskedelem a 12. században nem fejlődhetett ki – Asszíria meggyengülését ez okozta –, minthogy a tengeri népek pusztításai nyugaton, a hettita birodalom összeomlása, az arámi törzsek térhódítása Szíriában együttes hatásukban elzárták az utat az Eufrátesztől nyugatra; északon a phrygek (Muski) megjelenése tett lehetetlenné minden kapcsolatot. Ezért Közép-Mezopotámia mezőgazdasága volt viszonylag a legkedvezőbb helyzetben.

A kassú dinasztia utolsó uralkodói a nagybirtok rendszerét jogilag is egyértelművé tették. Az egész korszak folyamán adományoztak nagybirtokokat – örökös joggal – a katonai vezető rétegnek: ez a réteg volt a kassú királyi hatalom fő támasza. Ennél nagyobb mérvű lehetett a spontán koncentráció. A kassú dinasztia gazdaságpolitikája abban a döntő kérdésben különbözött az óbabiloni korétól, hogy az uzsorakölcsön következtében tönkremenő birtokosokat, a kistermelőket sorsukra hagyták, az állam nem avatkozott be a vagyoni differenciálódás folyamatába. Egyetlen mísarum-rendeletet sem bocsátottak ki több mint négy évszázad alatt. Ezért a tönkremenés, a létbizonytalanság, a sorssal szemben való tehetetlen kiszolgáltatottság – a kassú-kori irodalom fő témája, mely már az isteni gondviselés eszméjének elvetésébe is átcsapott – a termelő osztályok, s egyáltalán a lakosság nagy többségének valóban döntő társadalmi élménye volt. A katonai vezető réteg nagybirtoka ily módon a szabad verseny során alakult ki, szerzemény volt, tehát jogos tulajdon. A „telkes” katonaság eltűnt; a királyi hatalom a magántulajdonosok fölött álló, rájuk támaszkodó, de a tulajdon kérdéseibe be nem avatkozó intézmény volt. A 12. század elején elszaporodó határkövek (kudurru) feliratai királyi védelemben részesítették a földbirtokot, súlyos megtorlást (pénzbüntetés, testi csonkítás) helyezve kilátásba minden háborításért. A feliratok felhívták azokat, akiaz adott birtokra vagy egy részére jogot formáltak, hogy hivatalosan jelentsék be jogcímüket. A birtokok kis parcellákban, elszórtan feküdtek. E két

körülmény egyértelműen bizonyítja, hogy a nagybirtokok jelentős része uzsorás eredetű volt. (Hasonló előírásokkal a középasszír törvénygyűjteményben is találkozunk, ami a folyamat párhuzamosságát mutatja.) Ezért – szemben az óbabiloni korral – a kassú dinasztia évszázadait a korlátozatlan mezőgazdasági szabad verseny és a szabadon érvényesülő uzsoratőke korszakának nevezhetjük. A nagybirtokokat a király adókedvezményekben (mentesség) is részesítette – élvezőik a királynak nem gazdasági, hanem katonai támaszt jentettek. Ezzel párhuzamos volt a telekkönyvezés gyakorlatának áltatlos elterjedése. Korábban – a földközösségi földhasználatból kifejlődött földmagántulajdon esetében – elég volt minden okmányon a szomszédok nevének feltüntetése; a kassú kor végén a földek fekvését abszolút adatokkal és hivatalos nyilvántartás (telekkönyv) alapján határozták meg.

Az ország déli részén, a Perzsa-öböl és a Tigris partvidékén a félig nomád törzsek családi földbirtokai (bítu) a többé-kevésbé elszikesedett területeken alakultak ki, s csak igen laza kapcsolatban álltak a kassú Közép-Mezopotámiával. E területek később önálló egységekké váltak, lakosságuk teljes egészében arámi lett, s a törzsi nevek helynevekké váltak (például Bít-Iakin, a Perzsa-öböl északkeleti partvidéke).

A kassú dinasztia utolsó, békés időszakának fegyver vetett véget: Elam királyai ismételten kifosztották az országot; 1160-ban fogságba hurcolták az utolsó királyt. Vele együtt vitték el győzelmi jelvényként az ország számos becses emlékét, köztük Hammurápi sztéléjét is.

Az elami támadás után Asszíria ugyan a Diyálá-völgy felé tolta ki határait, de igazi sikereket Közép-Mezopotámiában ért el. Iszin városban szervezték meg az Elamra támadó, s győzelmet arató sereget, ezután több mint két évszázadon át ismét Iszin volt az ország centruma. A helyzet a felszína III. Ur-i dinasztia után kialakult helyzetre emlékeztet; ettől a kortól kezdve mindenesetre tudatos archaizálást figyelhetünk meg Babilon politikai életében és kultúrájában.

A 12. század – és egyben a II. Iszin-i dinasztia – legjelentősebb uralkodója, aki az országot még egyszer vezető hatalommá tette, I. Nabú-kudurri-uszur volt (1124-1103), Elam legyőzője. Még csak kísérletet sem tett arra, hogy nyugat felé hódítson – nyugaton az arámi törzsek feltartóztathatatlan terjedése egyelőre lehetetlenné tette a kereskedelmet és a tartós katonai sikert. Ehelyett megpróbált észfelé, a Zagroszon át eljutni

az Urmia-tó partjára, ahonnan hagyományos útvonalak nyíltak gazdag fémlelőhelyek felé.

Itt Asszíriába ütközött; I. Tukulti-apal-Esarra asszír király azonban átengedte neki a Tigris bal partját és a Zagrosz-hegységet. Ilymódon rövid időre sikerült Dél- és Közép-Mezopotámiát kiszabadítani a gazdasági elszigeteltségből. I. Nabú-kudurri-uszur a babiloni történeti hagyományban a legnagyobb királyok között élt tovább. Halála után azonban fegyveres erővel fenntartott birodalma összeomlott; utódai alatt Közép-Mezopotámia a jelentéktelenségbe süllyedt, a dél pedig megnyílt az arámi törzsek előtt.

Asszíria katonaállammá válik. I. Tukulti-apal-Esarra (1115-1077)

Asszíria a 12. században – még ha kelet felé rövid időre út is nyílt előtte – lényegében megmaradt a Tigris két partján, a „központi” – egyetlen! – tartomány, „Assur országa” szűk keretei között. Zsákmányszerző hadjáratai tovább folytak, s ennek hatására az ország belső gazdasági élete lassan átalakult. Korábbi kereskedő vállalkozói – Assur város leggazdagabb rétege – tőkefeleslegüket csak uzsoratőkeként hasznosíthatták, illetőleg ez is a mezőgazdaságba áramlott és hozzájárult a földtulajdon koncentrációjának meggyorsításához. A zsákmányszerző hadjáratok nyeresége szintén földbirtokká vált. Az elszegényedett kistermelők a hupsu réteget duzzasztották fel. A hupsués a hadifoglyok kis parcellák művelését vállalták a katonai-kereskedő vezető rétegek birtokain; helyhez, de ugyanakkor termelőeszközhöz is kötődtek. Asszíria területe – részben az esős földművelés zónája – a mezőgazdaság belterjessé tételére csak igen korlátozottan volt alkalmas. Így a mezőgazdasági termés bővítése főként extenzív úton, újabb földek művelés alá fogása révén volt megvalósítható. Ehhez viszont részben új földek, részben új munkaerő kellett. A 12. században Asszíria tehát szükségszerűen lépett a korlátozott területi hódítás és a rabló zsákmányszerzés útjára. Az asszír katonai politika alapelve ez volt: az ország területe maradjon mindig jóval kisebb, mint katonai befolyásának köre. Asszíria gazdasági egységként optimálisan úgy működhetett, ha területét a szükséges mértékre korlátozta, adószedő-rabló hadjáratainak körét a lehetséges mértékre növelte. Ami más szóval az idegen országok kizsákmányolását jelenti. Ilymódon a 12. század folyamán Asszíria gazdasága átalakult: kereskedelme helyét a katonai vállalkozások

hozama foglalta el, a mezőgazdasági termelés csaknem kizárólag extenzív módon növekedett, s a katonai réteg vált az állam vezető erejévé.

Asszíria katonaállammá alakult áz átmenet természetesen lassú volt, de minden változás ebbe az irányba mutatott. A középasszír korban a kataeszmény a győzelmi mámort, a kegyetlenséget erkölcsi értékké emelte. „Urunk – mondja egy tiszt a Tukulti-Ninurta eposzban –, uralkodásod kezdetétől ünnepünk a harc, a fáradalom, örömünk az ütközet; jó uradalmad alatt értünk férfivá.” I. Tukulti-apal-Esarra (1115-1077) tudatosságával emelkedett a legnagyobb a uralkodók sorába. Hosszú, szívós küzdelem során, lépésről-lépésre tágította Asszíria határait észak, kelet és nyugat felé. Északon ő törte meg a phrygek uralmát, és Urartu területén mintegy 12.000 lovat, 2000 szarvasmarhát zsákmányolt. Utat nyitott a Taurus felé, ő maga is eljutott a Földközi-tenger partjára, megadóztatta a föníciai városokat.

Uralma – mint maga mondja – „a nyugati Nagy Tengertől a Van-tóig terjedt”. Valójában még az Eufráteszt sem érte el Asszíria, az ország közigazgatási területe: a Folyó mentén élő nomád arámi törzsek már csak mozgékonyságuk miatt is legyőzhetetlen erőt jelentettek; 28 hadjárata nem területi hódítás, hanem zsákmányszerzés volt.

„Assur országa” a bőségesen ömlő zsákmányból felvirágzott. „Ekéket állítottam munkába Assur egész országában és több gabonát termesztettem, mint atyáim. Az uralmam alá hajtott országokban ló-, szarvasmarha- és szamárcsordákat gyűjtöttem össze zsákmányként. Megnöveltem a harci szekerek számát. Assur országának földjéhez földeket csatoltam, népéhez népeket…” Felirata pontos és találó helyzetkép.

Hadseregreformja a mozgékony, nagy átütő erejű harci szekerek számának növelésével katonai erejét megsokszorozta. Nem egyszerűen foglyot ejtett: e korban kezdődött a népcsoportok tömeges áttelepítése, ami egyrészt olcsó munkaerőt biztosított, produktívabbat, mint a családjuktól elszakított hadifoglyok, másrészt megtörte az ellenállást a hadsereg bejárta országokban.

Tukulti-apal-Esarra kora stabilizációt jelentett: a jólét jeleit nemcsak építkezései, de a kultúra felvirágzása is tanúsítja. Ő állíttatta fel az első asszír könyvtárat, Assur városban; összegyűjtötte a főváros bíráinak ítéleteit (ebből állt össze az ún. középasszír törvénykönyv, melynek anyaga 14-12. századi eredetű), a korábbi királyok rendeleteit; a kor képzőművészete – különösen a pecséthengerek – új stílussá ötvözték a kassú, mitanni, szíriai

stílusjegyeket – mutatva, milyen elemekből fejlődött ki az asszír nép, az asszír kultúra.

Tukulti-apal-Esarra után Mezopotámia története homályba borul. Az arámi népek Szíriában elfoglalták a régi városokat, újakat is alapítottak, de a politikai szervezetek stabilizálódásáig megakadályozták a kereskedelmet. A viszonyokat körülbelül e korból – noha Kanaán északi részéről – jól jellemzi egy ószövetségi verssor (ld. Bír 5,6-7, vö. ÓKTCh 267. oldal): „Megszűntek az utak… eltűntek a nyílt térség lakói.” Biztonságot a városok nyújtottak; Észak-Szíria városai ekkor, a vaskor első századaiban meg is gazdagodtak. Mezopotámia országai mintegy két évszázadra jelentéktelenné váltak, s válságukból csupán a 10. század végén nyílt kiút.

Az újasszír katonai nagyhatalom (9-7. század)

Az arámi népvándorlás hullámai Mezopotámiát elvágták Elő-Ázsia más területeitől; Babilon és Assur látszatkirályai a 11-10. évszázadokban üres nevek voltak, és csupán az ország jelentéktelenségét tanúsították. Asszíria területe a Felső-Záb torkolatának körzetére szorult vissza; Észak-Mezopotámiában időlegesen önálló arámi városállamok alakultak ki, jellegzetes vaskori civilizációval. Asszíria – ekkori helyzetében – katonailag nem győzhetett, az ország belső megerősödésére volt szükség ahhoz, hogy ismét ütőképes hadsereget tudjon kiállítani.

Asszíria hódításai a 9. században

A 10. század utolsó harmadában új korszak kezdődött Asszíria történetében, a katonai nagyhatalom kora. A hadjáratok gazdasági alapját II. Assur-dán király teremtette meg (934-912). Mint feliratában elmondja, elődei alatt Asszíria területén éhség, szükség, nyomor dúlt és a lakosság lvándorolt. Ő új csatornákat ásatott, megsokszorozta az ország gabona- és juhtermelését, visszahozta a lakosságot. A fővárosban, Assurban építkezett is, mindenekelőtt a nyugati kapu, a fémművesek puja – műhelynegyed – bír gazdasági fontossággal. Assur-dán tehát gazdasági reformokat léptetett életbe, s biztosította az élelmiszertermelést. A juhtenyésztéssel összefüggő gyapjúfeldolgozás valószínűleg kiviteli cikkeket akart előállítani; ugyanis Assur hagyományos áruja a nyugati (szíriai, kis-ázsiai) piacon a gyapjúnemű volt. Asszíria elnéptelenedése a 2. évezred vége óta kibontakozó folyamat volt, s főként a nyugati területeket érintette, így okai között nemcsak az egyre erőteljesebb deszikkáció érdemel figyelmet, hanem a szüntelen hadjáratok is. Az elnéptelenedési folyamatot a 10-9. század királyai áttelepítéseikkel feltartóztatták, az öntözés fejlesztése pedig fellendítette a földművelést.

Assur-dán tehát megszilárdította Asszíria belső helyzetét. Utódjának trónra lépésétől, 911-től ismerjük az évnek nevet adó magas rangú tisztviselők (límuvö. a görög eponümosszal) hivatalból vezetett jegyzékét

(vö. ÓKTCh 167. oldal), amely az 1. évezredi mezopotámiai kronológia alapja, s jelzi a központi hatalom megerősödését.

Maga Assur-dán is, de különösen utódai egyre erőteljesebben folytatták Észak-Szíria és az Örmény hegyvidék felé zsákmányszerző hadjárataikat, eközben Észak-Mezopotámia területének nagy részét (a Habur völgyéig) ismét Asszíriához csatolták, új kerületeket szervezve belőlük.

A 9. század Asszíria látványos és jövedelmező katonai győzelmeit hozta. II. Assur-nászir-apli (883-859) – a század két nagy királya közül az első – már uralkodása elején hadseregreformot hajtott végre, s ezzel befejezte Asszíria talpra állítását. A már korábban is eredményes harci szekér fegyvernem erejét megnövelte (mintegy tízszeresére: azelőtt, I. Tukulti-apal-Esarra korában százas nagyságrendű kötelékek rcoltak, most ezres nagyságrendűek: egy harci szekér személyzete a harcosból, a hajtóból és általában a pajzstartóból állt); megszervezte – ha nem is túl nagy létszámmal – az asszír lovasságot, amely főként a hegyvidéken jutott szerephez; különböző rendeltetésű (utász, szállító, folyami szállító, aknaásó [várfal leomlasztásához], hadigépeket – faltörő kos, ostromtorony-kezelő) műszaki alakulatokat hozott létre.

Assur-nászir-apli korában jelent meg teljes nyíltságában először a zsákmány, mint Asszíria döntő jövedelmi forrása. Ettől kezdve az asszír királyok dicsekvő hangú feliratainak zsákmányra vonatkozó adataiból Elő-Ázsia gazdasági életét sokrétűen ismerhetjük meg. A zsákmány két fő csoportja: állatok és fémek. Állatokat (ló, öszvér, szarvasmarha, juh) elsősorban igás- és szállítócélokra (tehát termelőeszközként) zsákmányolt, a juh mindig „számlálatlanul" került a zsákmányba. A fémek (arany, ezüst, réz, ólom, vas) főként tömb formájában, feldolgozatlanul voltak kívánatosak; fegyver és ugyancsak termelőeszköz készült belőlük. Zsákmánycikk volt ezen kívül néhány fényűzési cikk is (elefántcsont-készítmények, alabástrom edények, drágakő, színes kelme, szíriai bor, egzotikus növények, kenet, illóolaj). A zsákmány mennyisége a későbbiekhez képest még jelentéktelen volt, azt azonban már mutatta, hogy Asszíria bevételének legfőbb tényezőjévé vált. Egy kis ország például egyetlen hadjárat során (az Örmény hegyvidéken) a következő fémeket veszítette el: 60 kilogramm arany, 60 kilogramm ezüst, 3 tonna ólom, 3 tonna réz, 9 tonna vas; ezen kívül még 2000 szarvasmarha, 460 ló stb. Szíria tranzitárui közül az ezüst és a vas volt a jelentős. Az asszírok kezébe került vas jelentős része Kis-Ázsiából, kisebb része az Urmia-tó keleti

partjánál, a Zagrosz-hegységről származott. A vas egy évszázad leforgása alatt a zsákmány legnagyobb tételévé emelkedett és a 8. század végén elérte a száztonnás nagyságrendet (100-1000 tonna közötti mennyiségek szerepeltek egy-egy hadjárat után a feliratokban). Az asszír zsákmány jellemző vonása volt e korban, hogy meghatározatlan mennyiségű és rendszertelen volt, tehát valóban zsákmány és nem adó; a fiatal, mohó katonai nagyhatalom mindenhol azt és annyit vett el, amennyit csak tudott.

Assur-nászir-apli fia és utóda, század másik nagy királya, III. Sulmánu-asarídu új külpolitikai helyzet előtt találta magát. A Mezopotámia körül elhelyezkedő területek a 9. század közepén, nagyjából egy időben érték el a társadalmi-politikai integráció magasabb fokára, s alakították ki – törzs- vagy városszövetségi alapon, de többé-kevésbé szilárd központi hatalommal – államszervezetüket. E kétségtelen fejlődés mögött az a gazdasági erő állt, amelyet e területek Elő-Ázsia árucseréjében betöltöttek. A hegyvidékek (Zagrosz-hegység, Örmény hegyvidék) alacsonyabb dombokba hajló vagy fennsíkokra tagolt részein a nagyállattartás specializált formája hatalmas többlettermelést tudott elérni. A szíriai sztyeppék a szamártenyésztésben emelkedtek ki; Damaszkusz, Szíria legjelentősebb városa az asszír forrásokban „Város, melynek szamarai vannak” (álu sa imérisu) néven szerepelt. Ugyanezek a területek vagy a legfontosabb fémlelőhelyek voltak, vagy a fémkereskedelem tranzitzónái (Szíria Ciprus és Kis-Ázsia felől; az Örmény hegyvidék részben Kis-Ázsia felől, de részben maga is lelőhely; a Zagrosz-hegység kiemelendő fontosságú lelőhely). Itt tehát lényegében egy-egy földrajzi egység az árutermelő gazdaság ún. I. termelési osztályának, a termelőeszközök termelésének minden formáját egyesítette. Elő-Ázsia gazdaságföldrajzi lehetőségei a területi munkamegosztáshoz vezettek, ami természetszerűleg árucserével párosult. A területunkamegosztás, az árutermelés (a terméktöbblet áru jellege) és az árucsere elő-ázsiai méretekben érvényesült, de ezt sajátos módon az önellátó gazdálkodás maradványai, a belső piacok fejletlensége egészítette ki. Asszíria az új helyzetben elő-ázsiai méretekben szervezte meg, bár erőszakosan az árucserét, ami egyre inkább egyoldalúvá, a termelőeszközöket előállító területek kifosztásává változott át. A termelés gyors ütemű bővülése a termelőeszközöket előállító területeken a gazdasági-politikai élet integrációjához vezetett el: a további fejlődéshez kereteket, s egyben védelmet is nyújtó államok létrejöttéhez. E folyamat

szükségszerű kísérőjelensége volt, hogy itt is jobbára városokba koncentrálódott a hatalom.

III. Sulmánu-asarídu (858-824) korában jelent meg a szíriai városok és „államok” igen komoly katonai erőt képviselő szövetsége, élén Damaszkusszal; az Örmény hegyvidék törzseit most már egységes, központosított állammá összefogó Urartu, a Van-tóval központjában; a Zagrosz-hegység néhány törzsszövetsége (Parszua = perzsák; Madai = médek; Mannai = az Urmia-tótól délkeletre élő törzsek). Sulmánu-asarídu és nagy befolyásra szert tett főparancsnoka (akkádul: turtánu) mindhárom irányban súlyos harcokat vívott. Ekkor még Észak-Szíria volt a legerősebb ellenfél, s gazdasága miatt a legkívánatosabb terület is. Számos csatát vívtak, köztük legfontosabb volt 853-ban a Karkar város (az Orontész mentén) melletti, amelyben szíriai városokon kívül részt vett Izráel (Sir'ila) királya és egy arab sejk is; a 12 király szövetsége korábban elképzelhetetlenül magas létszámú haderőt tudott kiállítani (60.000 harcos, 4000 harci szekér, 190 főnyi lovasság, 1000 arab harci teve). Sem itt, sem más hadjáratában nem győzött Asszíria, ha a győzelmet területfoglalásnak tekintjük: a csata után a zsákmánnyal mindig elvonult, minthogy célját elérte.

Sulmánu-asarídu tovább folytatta a lakosság erőszakos áttelepítését a nagy mezőgazdasági munkaerőhiányban szenvedő észak-mezopotámiai területek benépesítésére. Uralkodása fordulópontot jelentett e téren is. Évkönyvének összegző adatai szerint hadjáratain 82 ezer embert öltek meg és 110 ezret „hurcoltak fogságba”, azaz telepítettek át. Korábbi hadjáratoknak is célja volt a munkaerő biztosítása, de a 9. század második feléig e kérdésnek nem volt központi jelentősége. A munkaerő a termelőeszközökkel azonos fontosságot ekkor kapott először; ettől kezdve az asszír seregek legfeljebb megfélemlítésül rendeztek tömegmészárlásokat vagy még gyakrabban látványos kivégzéseket (karóba húzták a város néhány főemberét): elsőrendű szükségük volt az emberanyagra, ezért a lakosságot általában kímélték.

A Sulmánu-asarídu utáni háromnegyed évszázad nem hozott döntő változást Asszíria helyzetében; mondhatnánk, a háborúk egyszerű újratermelése jellemezte ezt a kort.

Északon a 8. század második harmadában Urartu a katonai nagyhatalmak közé emelkedett, s a Zagrosz-hegységben, de Asszíriával szemben is sikereket ért el; egy időre megszerezte Elő-Ázsia legfontosabb

fémlelőhelyei fölött az uralmat. Ebben a korban fejlődött ki híres fémművessége (bronz- és vasedények, fegyverek, díszek), amelynek termékei az elő-ázsiai kereskedelem kedvelt árui voltak, és távoli területekre (például a phrygiai Gordion vagy Etruria) is eljutottak.

A földtulajdon az újasszír korban A földtulajdonra vonatkozóan az újasszír korból a 8-7. századból maradtak ránk források; minthogy azonban az ezekben tükröződő helyzet előzményei már a középasszír korban kialakultak, valószínűnek látszik, hogy a fejlődés az 1. évezredben folyamatos volt.

Asszíria a mezőgazdaság egyensúlya érdekében rá volt utalva az extenzív gazdálkodásra – szántóinak és legelőinek területét szüntelenül növelnie kellett. Bár a 8. század végén tett néhány lépést az intenzív gazdálkodás felé – új csatornák, a vízkiemelő berendezés tökéletesítése –, ennek hatása mindenképp elmaradt a kívánatos mögött. (Az általánosan használt vízkiemelő-berendezés mai arab nevén saduf: kézierővel mozgatott gémeskútszerű csöbrös emelő; több vízlépcső közbeiktatásával a folyami teraszokra is fel tudta juttatni a vizet, tehát lehetővé tette a magasabb partok egy részének önözését is. Észak-Mezopotámia nagy része csak ily módon csatornázható.) De minden mezőgazdasági befektetésnél olcsóbb volt az új földek meghódítása, Asszíria ezért mezőgazdasága érdekében is a hódítások „bővített újratermelésére" vállalkozott inkább.

Északnyugat-Mezopotámia lakossága a 9. század folyamán is tovább ritkult: míg e terület nem vált tartománnyá, a hadjáratok évente pusztították, s a megtorlás – akár a hadsereg tagjainak megölése, akár az áttelepítés – megtizedelte a lakosságot, különösen a földművelőket, hiszen a hadsereget is többségükben ők alkották. Ezért a területnövelés mellett a munkaerő biztosítása volt a mezőgazdaság fejlesztésének másik előfeltétele. A fordulópontot e téren – III. Sulmánu-asarídu után – a 8. század második felének királyai jelentették; ők már a távolról (Kis-Ázsiából, Szíriából, Palesztinából) hozott telepesekkel népesítették be Harrán város környékének, a Balih és Habur völgyének földjeit.

A meghódított területek elvben királyi tulajdonba kerültek. Egy részüket a király magas rangú katonái, az államapparátus felső rétegének kezébe adta. A földek jogilag nagybirtokok voltak, művelésük azonban kis, néhány – legfeljebb 5 – hektár kiterjedésű telepekre osztva folyt. A telkeket azok a telepesek kapták meg, akiket családjukkal együtt hurcoltak el. Jogilag a telepesek a földet használó nagybirtokos vagy a király tulajdonában voltak;

el is lehetett őket adni, de csak a telekkel együtt. A források néha ugyanazzal a szóval nevezik őket, amivel a szolgákat és a rabszolgákat (wardum), de többnyire minden rendszer nélkül más szavak is rájuk vonatkoznak, például a „paraszt” (errésum) vagy a „telkes” (sirqum). A szóhasználat és a tényleges gazdasági helyzet egyaránt mutatja, hogy a jogi értelemben vett rabszolgák a mezőgazdaságban e korban valójában a hadjáratok révén idegenből áttelepített telkes parasztokkal, telepesekkel együtt azonos társadalmi osztályt képeztek: a személyi függésben lévő – ám nem jogtalan – és részben a termelőeszközöket is birtokló földművelő osztályt.

A telek használata fejében művelői földjáradékot fizettek: a föld nagysága, fekvése (csatornától való távolsága) és értéke alapján meghatározott összegű díjat, részben természetben és szolgáltatásokban, részben pedig pénzben. A földjáradék a termés egyharmadát is elérhette.

A mezőgazdasági területek egy részét nagybirtokszerűen művelték, egyedülálló férfi foglyokból szervezett munkáscsapatokkal; a munkások fejadagot kaptak, a termés a tulajdonosé volt. Ez a szántóföldek kisebb részét érintette.

Asszíriában a 7. századra a rabszolgaság a mezőgazdasági termelésben lényegében telkes földművelői viszonnyá alakult át, legalábbis a szó gazdasági értelmét tekintve. A személyi függőség rendszere azonban tovább szélesedett, de az már a legcsekélyebb gátat sem állította az egyéni felhalmozás vagy tönkremenés elé. A személyi függés jogi korlátozásként az örökösödési jogot sem zárta ki; éppen ellenkezőleg, a mezőgazdaságban szükségszerűen írta elő. Ezért a földművelő osztályon belül a földet terhelő kötelezettségek mértékének megfelelően korlátozódó vagyoni-társadalmi differenciálódás is megfigyelhető; a felhalmozás eszköze nem a földtulajdon, hanem a pénzvagyon volt, minthogy a telkek birtoklása kötelezettségekkel is járt. Ugyanezen okból nem találkozunaz újasszír korban az uzsorával, noha kölcsönök léteztek. (A ránk maradt hitelokmányok igen nagy összegeket említenek, ami arra vall, hogy a kölcsönök a legvagyonosabb rétegekre korlátozódtak, s a földművelő osztályt nem érintették.

Eszerint a földműveléshez szükséges beruházások nem a közvetlen birtokosok, a telkes földművelők anyagi erejéből valósultak meg, hanem uruk tőkéjéből.) A mezőgazdaság elosztási viszonyai a többlettermék döntő részét földjáradék és adók formájában a katonai-földbirtokos uralkodó

osztálynak juttatták. Az asszír „harcosok”, akik Elő-Ázsia népeit katonai erővel zsákmányolták ki, magában az országban a tulajdonviszonyok következtében a földművelő osztály kizsákmányolását is megvalósították. Mégis, ez utóbbi osztály helyzete sok tekintetben kedvezőbb volt, mint elődjeié; helyzetük stabilitása az uralkodó osztálynak is elsődleges érdeke volt.

Az asszírok mezőgazdasági politikája évszázadokra eldöntötte Észak-Mezopotámia helyzetét: e területen változatlan maradt a lakosság összetétele (még maga az „asszír”, illetve az ebből származó „szír” elnevezés is változatlanul tovább élt – noha az etnikum kicserélődött); változatlan maradt a mezőgazdasági tulajdonviszonyok lényege; és döntően nem változott meg a földművelés technikája sem; a feudalizmus a Szászánida korban ezeket az előzményeket építette tovább.

III. Tukulti-apal-Esarra (745-727) és reformjai

Asszíria fejlődése a 8. század első felében megakadt, s a gazdasági egyensúly legfőbb biztosítéka, a zsákmány növekedése elmaradt, ami azonnal belső válságot idézett elő.

Egy katonai lázadás ültette a trónra a hadsereg egyik vezetőjét, aki nevével – a „nagy”, I. Tukulti-apal-Esarra nevével – a hódítások programját vállalta.

III. Tukulti-apal-Esarra (745-727) uralkodását hadjáratokkal kezdte, azonban már első éveiben belső reformokat is végrehajtott. E reformok elseje az áttelepítések növelése volt; ő mintegy 300.000 embert szállított Észak-Mezopotámia mezőgazdaságának, s ezzel biztosította a hadsereg és a lakosság élelmezését. A mezőgazdasági termékek ettől kezdve eltűntek az asszír évkönyvek zsákmány-felsorolásából, kivéve néhány csemegét (szőlő, bor, gyümölcsök), ami a termelés stabilizálódásának biztos jele.

Reformjainak második csoportja a királyi hatalmat erősítette, a katonai centralizációt szolgálta. Megszüntette a városok – Assur és Harrán – adómentességét, ami a központi jövedelmeket növelte meg. A tartományi beosztást megváltoztatta: a korábbi nagy kiterjedésű katonai-közigazgatási területek helyett az országot kis körzetekre osztotta, hogy így lehetetlenné tegye a katonai erő és hatalom túlzott felhalmozását és a „kiskirályok” megerősödését. Megszüntette a körzeti parancsnoki tisztség örökletességét.

Magas rangú tisztjeinek adománybirtokát sohasem egy tagban adta ki, hanem 20-25 hektár területű darabonként, egymástól távol fekvő körzetekben, ami lehetetlenné tette az esetleges területi alapos szervezett ellenállást.

Harmadik, legfontosabb reformja arra irányult, hogy stabilizálja a külföldről befolyó jövedelmeket. Tukulti-apal-Esarra – ebből ítélve – felismerte, hogy a rablás nélkül Asszíria gazdasági egyensúlya felborul. Reformja optimális feltételeket teremtett a rablóállam további növekedéséhez. A korábbi hadjáratok zsákmányolása helyett állandó évi adókat vetett ki – így elmaradtak esetleg a fantasztikus összegű zsákmányok, de csökkent a kockázat is. Ezzel együtt járt viszont, hogy az Asszíriától való függés jogi formáit és katonai garanciáit is kidolgozzák. A függésnek három fokozata volt: 1) meghagyták a helyi uralkodót, de adót vetettek ki rá; 2) asszírbarát személyt ültettek a trónra, s megnövelték az adót; 3) „újjászervezték” az országot, Asszíria földjéhez csatolták, katonai parancsnokot neveztek ki és tovább növelték az adót. Utóbbi esetben megszálló csapatok is maradtak a fővárosban. Az adót mindig a hadsereg szedte; kialakult a hadsereg gazdasági-pénzügyi részlege, a katonai hivatalnokok rétege. De a függés első két fokozatában – s már ezt megelőzően is – fontos szerep jutott a diplomáciának. Az asszír diplomácia ötletes, szívós, hatékony volt; ugyanakkor nem válogatott az eközökben: alkalmazta a bujtogatást, propagandát, igyekezett a helyi hagyományok szerint eljárni, támogatta belső ellenzéket, kémeket alkalmazott, megvesztegetett embereket stb. Átvette a hettita újbirodalom korában kialakult nemzetközi szerződési rendszert (vö. ÓKTCh 187-189. oldal).

Asszíria ebben a korban már nem volt képes jelentékeny gazdasági együttműködésre, árucserére. Ennek főleg az volt az oka, hogy korábbi kiviteli cikkei sorra veszítették el piacaikat. Az asszír ólom iránt a 18. század elején szűnt meg a kereslet; erre a sorsra jutott másik fontos kiviteli cikkük, a gyapjú is. Az 1. évezredben ugyanis egész Elő-Ázsiában a bíborral festett kelmék váltak divatossá. A bíborfestéket Fönícia városai egy tengeri kagylófajtából nyerték ki, s tiszta állapotban szállíthatatlan volt (a szerves festék a tárolás során elbomlik), ily módon a gyapjúfestő- és szövőipar föníciai monopóliummá vált; nyersanyagot pedig a szíriai juhtenyésztés korlátlanul tudott biztosítani. Más kiviteli cikke Asszíriának nem volt. Minden árucserét gátolt ezen kívül az a körülmény is, hogy fogyasztási cikkekben mind Szíria, mint az északi és keleti hegyvidékek

lakossága csak csekély importra szorult volna – Asszíria pedig még ezen túl is, aligha volt képes akár gabonából, akár más mezőgazdasági eredetű fogyasztási cikkből olyan mennyiséget termelni, amely fém- és igásállat-igényét egyenértékű árucserében fedezni tudta volna.

Az új helyzetben Asszíria termelése lényegében stagnált, pontosabban: az élelemtermelésben a belső szükségleteknek megfelelő ütemben növekedett, az ipari jellegű ágazatokban pedig – kivéve a hadiipart, a fémművességet – inkább még visszafejlődött. Asszíria élősdi állammá vált.

Tukulti-apal-Esarra reformjainak negyedik csoportja katonai jellegű újításokat tartalmazott. Elitcsapatokat, ún. királyi gárdát (kiszir sarrúti) szervezett, ez volt az állandó hadsereg magja. Új fegyvereket vezetett be (a korábbi hatküllőjű harci szekér helyett nyolcküllőjűt; nagy méretű védőpajzsot az íjász gyalogságnál; újfajta ostromgépeket stb.), a haditechnikának döntő szerepet biztosított (pl. várostromnál a falak tövébe töltést hányatott), a mozgósítást általános érvényre emelte és hadifoglyokat is nagy számban sorozott a hadseregbe. Az asszír sereg elveszítette minden „nemzeti” jellegét: vakon engedelmeskedő, kegyetlen erővé vált a király és a katonai vezető réteg kezében.

Tukulti-apal-Esarra reformjai nem maradtak hatástalanok. Közvetlen eredményük Urartu erejének megtörése volt. Ezekben az évtizedekben Urartu volt Elő-Ázsia másik katonai nagyhatalma. Urartu és Asszíria érdekellentéte Észak-Szíria kapcsán robbant ki: a Földközi-tenger partvidékének és Kis-Ázsiának Észak-Szíria volt a kulcsa, s mindkét katoai nagyhatalom a Taurus fémlelőhelyeinek megszerzésére tört. Asszíria és Urartu első nagy összecsapása is Észak-Szíriában zajlott le; a győztes Tukulti-apal-Esarra lett, ami egyben azt is jelentette, hogy végleg meghódította és tartománnyá szervezhette Damaszkusz központtal e fontos területet. A tengerparton Asszíria a függőség első fokozatán álló királyságot hozott létre, s így – a történelemben először – érdekszférája Egyiptom határáig tolódott ki.

Tukulti-apal-Esarra utolsó háborúja Babilon ellen irányult; több évig tartó harc után elfoglalta a várost és Közép-Mezopotámia nagy részét, majd Púlu néven maga ült a babiloni trónra.

Babilon és Dél-Mezopotámia az újasszír korban

Az arámi törzsek Dél-Mezopotámiában a 9. század eleje óta a kaldú nevet viselték; a szó valószínűleg a kassú népnév egyik mellékalakjának (galdu) származéka, s mint ez népneveknél gyakori, onnan ered, hogy az arámi törzsek részben a kassú területeken telepedtek meg; tehát nem valamiféle etnikai kontinuitásból. Dél-Mezopotámia neve is – ennek megfelelően – népiesen , „káld ország” (mát kaldí) lett – innen a görög Chaldaia országnév.

A káld törzsek az arámiak egyik ága lehettek; nyelvi és kulturális egyediségük valószínűleg csak már Dél-Mezopotámiában alakult ki. A káldok szoros és közvetlen kapcsolatban álltak Dél-Arábia arámi lakosságával. Dél-Arábia, különösen a félsziget tengerparti részei, és az északi sztyeppe az 1. évezredben erőteljes kereskedelmi tevékenységet folytatott Elő-Ázsiában. A 9. századi asszír királyfeliratokból Észak-Szíriában („arab” név alatt) jól kimutathatók, később azonban az Eufrátesz mentén (a jobb parton) dél-északi irányban terjeszkedtek. A káldok egyik láncszeme voltak annak az arámi tevenomád kereskedelemnek, mely Egyiptom felől, Dél-Arábián át a Perzsa- öböl partvidékét és az Eufrátesz középső szakaszának területeit kapcsolta be az árucserébe. Ez a kereskedelmi útvonal a 9. század asszír hódításai után, annak hatására alakult ki, és rendeltetése az volt, hogy elkerülje az Asszíria által közvetlenül ellenőrzött észak-szíriai utakat.

A káld törzsek Dél-Mezopotámia földművelésére alig alkalmas szikes vidékein éltek; a kereskedelem mellett főleg állattenyésztéssel foglalkoztak. Mindkét gazdálkodási águk nagy jövedelmet biztosított, ezért felhalmozásuk igen nagy méreteket öltött. A felhalmozás formája a pénzvagyon volt; a 8. század végén, amikor Asszíria átmenetileg elfoglalta a káld területeket (II. Sarrukín 708 körül), az uralkodó kincstárából csaknem öt tonna aranyat, ötven tonna ezüstöt zsákmányolt, rezet és vasat pedig „számlálatlanul”.

A káldok – a kassú kor végén kialakult dél-mezopotámiai települési formáknak megfelelően – nemzetségi, illetve törzsi szervezetben éltek. A 8. században azonban a törzsi területek már több-kevesebb autonómiát valósítottak meg; az asszír feliratokban egyenesen országként (mátu) szerepelnek. Kiemelkedő jelentősége volt Bít-Iakin „ország”-nak, mely a Perzsa-öböl partján feküdt, s részben mocsarak is védték. Bít-Iakin ellenőrizte a Perzsa-öböl (és Tilmun sziget) forgalmát, és Elam felé közvetítette a nyugatról érkező árucikkeket.

Közép-Mezopotámia – és a déli területek nagyvárosai – a káld törzsek gazdasági fellendülése folytán háttérbe szorultak, erejükből és jelentőségükből sokat veszítettek. A káldok gyakorlatilag a városokat is ellenőrizni tudták, és minden lehetőséget felhasználtak arra, hogy meghódítsák őket. A 8-7. század fordulóján Babilon trónján kisebb megszakításokkal Bít-Iakin káld sejkjeinek „királyai” ültek. A nagyvárosok lakossága – noha ez nem nemzetiségi ellentét volt, hanem gazdasági – általában féltékenyen figyelte a káldok térhódítását: utóbbiak mozgékonyabb kereskedők voltak és kapcsolataik révén nagyobb piacot hálóztak be, mint a jóformán csak saját kézműipari termékeiket értékesítő – és ráadásul az asszírokat megkerülni sem tudó – nagyvárosi kereskedők. Ezért Dél-Mezopotámia és Asszíria viszonya úgy alakult, kibékíthetetlenül asszírellenesek a káldok voltak, viszont az Ország városainak az asszír fennhatóság – még ha adóját is figyelembe vesszük – védelmet biztosított a káld törzsekkel szemben, tehát életlehetőséget nyújtott, így Asszíria bizonyos mértékig támaszkodhatott a nagyvárosokra.

Asszíria, miután az észak-szíriai és föníciai kereskedelmi és hadi út legfontosabb csomópontjait megszerezte, a körülmények logikája szerint arra kényszerült, hogy az egész elő-ázsiai árucserét és árutermelést birodalmi ellenőrzése alá vonja. A 8. század végén az asszír katonai nagyhatalom helyzete objektíve szükségessé tette egyfelől Elam/Dél-Mezopotámia és Arábia/Egyiptom – a déli árucsere két végpontja –, másfelől Kis-Ázsia és Észak-Irán – az északi árucsere két végpontja – meghódítását. E nagy feladatnak vágott neki Asszíria – és ebbe bukott bele.

Asszíria utolsó évszázada

III. Tukulti-apal-Esarra kora óta Asszíria hatalma egyre növekedett. Mind nagyobb területek fölött uralkodott, mind több adót, zsákmányt könyvelhetett el. Az országban jólét uralkodott, valóságos aranykor, s nem kizárólag a propagandában. Pompás városok épültek, különösen Ninua (az Ószövetség fordításaiból ismert alakban Ninive), az utolsó főváros. Az erőbiztonság érzetét árasztják a művészet alkotásai, a palotákat díszítő domborművek, az újjáköltött eposzok. Fellendült a tudomány: a természettudományok (csillagászat, megfigyelő orvostudomány, matematika, geometria) – ezek istene, Nabú a panteon legfontosabb

alakjává emelkedett – és az irodalommal kapcsolatos tudományágak (hiteles szövegkiadások, kommentárok készültek, gyűjtötték a korábbi műveket, magán- és királyi könyvtárakat hoztak létre). Asszíria nemcsak összegyűjtötte és megőrizte Mezopotámia kultúrájának emlékeit, de terjesztette is őket; a meghódított területek az asszír technika és szellemi élet hatásait évszázadokra szólóan fogadták ekkor magukba. A 8-7. században Asszíria töretlenül haladt fölfelé – ám hatalma csúcsán szakadék várta, amit nem tudott kikerülni. A birodalom utolsó évszázada igaz történetének e kifejlet belső determináltságát kell feltárnia. Asszíria – hatalma csúcsán – megbukott, és nem megdöntötték – a bukásnak csupán végrehajtói voltak a külső ellenfelek.

A 8. század végén Asszíria párhuzamosan harcolt mind a négy égtájon. II. Sarrukín, aki szintén a hadsereg egyik vezéréből lett király (721-705), nyugaton – Sómrón város elődje által történt elfoglalását (722) kihasználva, s Izráelt asszír tartománnyá téve – elfoglalta Tyrost, és Gáza környékét is tartománnyá szervezte, majd több hadjárat során leverte az Egyiptom támogatását élvező asszírellenes koalíciót (Asdód, Júda, Moáb, Edom). Északon a phrygek, majd Urartu ellen harcolt (utóbbihoz vö. ÓKTCh 299-302. oldal) – hosszú ideig, végül azonban eredményesen. A Dél-Oroszország felől a Kaukázus mellett Elő-Ázsiába törő kimmerek (gimirrai) önkéntelenül is segítették Asszíriát: nyomásuk kényszerítette Mira phryg királyt (a görög források Midaszát), hogy meghódoljon Asszíria előtt; Sarrukín urartui hadjárata a Van-tó vidéki állam hanyatlását indította el, minthogy keleti és nyugati kapcsolatait egyaránt elvágta. Sarrukín megütközött a kimmerekkel is, de a 7. században a dél-oroszországi nomád katonanépek döntő szerepet játszottak Elő-Ázsia országainak sorsfordulóin. Urartu fölötti győzelme az Urmia-tó térségében megnyitotta Asszíria előtt az utat a Zagrosz-hegység felé.

Sarrukín fontos hadjárata Dél-Mezopotámiában a káld Bít-Iakin ellen irányult; győzelme után adómentességet és (kereskedelmi) szabadságot, valamint más kiváltságokat adott Dél-Mezopotámia nagyvárosainak (Babilon, Szippar, Nippur, Ur, Uruk stb., vö. ÓKTCh 167-169. oldal).

Fia és utóda, Szín-ahhé-eriba (704-681) egyfelől reálisabb politikát folytatott: az ország anyagi kultúráját igyekezett fejleszteni (gátakat, víztárolókat és vízvezetékeket épített, fejlesztette a csatornahálózatot, új rendszerű burkolattal látta el a fontosabb utakat, szíriai növények meghonosítására törekedett); másfelől a katonai terrort minden eddiginél

brutálisabbá tette és a meghódított területek ellenállását féktelen pusztítással próbálta megelőzni. (Feliratát ld. ÓKTCh 169-176. oldal.) Babilont 689-ben elfoglalta – a város káld sejkje („király”) Elam szövetségére támaszkodva lázadt fel –, földig rombolta és a szomszédságában folyó Eufrátesz-csatorna vizével árasztotta el (vö. ÓKTCh 184. oldal 2. bekezdés). Júda államával szemben csak részsikert könyvelhetett el (vö. ÓKTCh 171-172., 287-288. oldal), a hadjárat mégis eredményesnek volt mondható, mert biztosította a felvonulás útvonalát Egyiptom felé.

Szín-ahhé-eriba korában látjuk első jelét annak, hogy Elő-Ázsia déli és nyugati lamai összehangoltan – mintegy szövetségben – lépnek fel az asszírok ellen: Elam, a káld törzsek, Júda, a tengerpart városai – de nyilván Dél-Arábia és Egyiptom is – kereskedelmi kapcsolataik védelmére szövetségi rendszert alkottak Asszíria ellen (vö. 2Kir 20,12-19).

Asszíria e rendszer egyes láncszemeit el tudta ugyan törni, az egészet azonban már nem volt képes felszámolni.

Fia és utóda, Assur-ah-iddina (680-669) apja életében ellenzéki, ezért kegyvesztett volt (vö. ÓKTCh 177. skk. oldal, különösen I. 25. skk. sor); apjának rejtélyes körülmények között történt meggyilkolása után csak belháborúban foglalhatta el a trónt (680. február 23.). A „bűnösöket”, azaz a Babilon-ellenes pártot megbüntette (vö. ÓKTCh 178. skk. oldal, I.53-II.39. sor).

Assur-ah-iddina korát az objektív szemléletű újbabiloni krónikából – Babilon önálló politikai tájékozódásának jele, hogy a 8. századtól kezdve feljegyezték Elő-Ázsia legfontosabb eseményeit –, saját felirataiból (ld. ÓKTCh 176-191. oldal) és számos korabeli okmányból részletesen ismerjük. Általában is a 7. század a mezopotámiai történelem legsokoldalúbban dokumentált időszaka.

Assur-ah-iddina rendezni akarta Közép- és Dél-Mezopotámia, de különösen Babilon helyzetét. Ebben is – mint más intézkedéseiben – mérsékeltebb volt apjánál. Sokat enyhített a katonai terror terhein, s lehetővé tette a bekebelezett országok bizonyos fokú önálló fejlődését. Különösen szembetűnő a Babilonnak nyújtott támogatás: megnyitotta előtte az utat a négy viltáj felé, hogy fiai „(kereskedelmi) kapcsolatot akarjanak teremteni minden országgal”. Úgy ítélte meg a helyzetet, hogy Asszíria fennhatósága elég szilárd már ahhoz, hogy a területek fejlődése végső fokon Asszíria javát szolgálja.

Elődeinél jobban alkalmazta a nemzetközi szerződések rendszerét, ami mérsékelt formája volt a birodalomtól való függésnek; Tyros királyával kötött szerződése (ld. ÓKTCh 187-189. oldal) vagy a méd törzsfők szövetségi esküje az általános függés kötöttségein belül lehetővé tette legalább a belső és a gazdasági önállóságot.

Északon és keleten Assur-ah-iddina csapatai jelentős sikereket könyvelhettek el; Médiában és az Urmia-tó vidékén Asszíria fontos fémfeldolgozó és lótenyésztő központokat hódított meg. A kimmer és szkíta (asguzai) támadásokat azonban nem tudták feltartóztatni; e gyorsmozgású lovasok állandóan fenyegető veszélyt jelentettek, s bizonytalanná tették az északi helyzetet.

Nagy jelentőségű volt Assur-ah-iddina támadása Egyiptom ellen. A föníciai felvonulási út biztosítása és a törzsi viszályok által gyengített arabok megnyerése után, 674/673-ban először támadta meg Asszíria Egyiptomot; ez a támadás sikertelen volt, de a következő hadjárat (671) Alsó-Egyiptom jelentős részének elfoglalását eredményezte. A győzelem azonban inkább látszatsiker volt, a hátrahagyott helyőrség nem tudta elejét venni a lázadásnak. Assur-ah-iddina büntető hadjáratra indult Egyiptomba, azonban útközben, 669 októberében hirtelen meghalt, fiaira hagyván e feladatot is.

A Babilon-ellenes szélsőséges militarista párt sohasem támogatta Assur-ah-iddina politikáját. 670-ben nyílt lázadást is kirobbantottak; a király „sok főemberét fegyverrel ölette meg”. Babilon és Asszíria viszonyát Assur-ah-iddina úgy akarta rendezni, hogy a két állam trónját két fia között osztotta meg; idősebbik fiát, Samas-sum-ukínt jelölte Babilon alkirályául, s a birodalom egészét kisebbik fia, az eredetileg papnak szánt és írnoki műveltséggel rendelkező, széles látókörű Assur-bán-apli kezébe adta (már 672-ben).

Assur-bán-apli (668-629?) apja akaratához híven járt el, amikor bátyjának megadta a királyi méltóságot (vö. ÓKTCh 202. oldal III. 70. skk. sor). Samas-sum-ukín (668-648) azonban Babilon és egész Dél-Mezopotámia helyzetét felmérve, fokozatosan önálló, majd pedig asszírellenes politikát folytatott, Asszíria hódításainak peremterületein gazdasági és diplomáciai eszközökkel szövetségi rendszert épített ki. Assur-bán-apli uralkodásának központi ellentéte (a babiloni felkelés) ezért a birodalom nemzetközi helyzetének egészére is hssal volt.

Assur-bán-apli két hadjáratában (667 és 663) formális győzelmet aratott Egyiptom fölött, ezzel részben célhoz ért Asszíria két évszázados küzdelme: Elő-Ázsia kereskedelmének egyik kiindulópontja az ellenőrzésük alá került (vö. ÓKTCh 198-200. oldal). A győzelem azonban nem bizonyult tartósnak, az asszír uralmat fenntartani sem katonailag, sem adminisztratíve nem lehetett, és így Egyiptom helytartója, Pszammetich (Pisamilki, 664-609) néhány év után, 655 táján függetlenné tette magát és az országot, sőt kezdeményező szerepe volt minden későbbi asszírellenes megmozdulásban.

A föníciai tengerpart és a nyugati szárazföldi belső területek függőségi viszonya meglazult; a Babilon vezette lázadáshoz ők is csatlakoztak. E területen Asszíria csak az adót hajtotta be és megkívánta, hogy átvonuló seregeit támogassák. Az asszíroknak fizetett adó azonban, bármily súlyos is volt, lényegileg váltságdíj lehetett: megkímélte a gazdag kereskedővárosokat a kifosztástól. Az adórendszer tehát, melyet III. Tukulti-apal-Esarra léptetett életbe, s melyet utódai általánosan alkalmaztak a stabilizáció eszközeként, lehetővé tette bizonyos korlátok között a tartományok fejlődését, gazdagodását. A 7. század Föníciában valóban komoly felhalmozás időszaka volt. Az asszír királyi paloták föníciai eredetű tárgyai (többek között Egyiptomból, Krétáról, Ciprusról származó luxuscikkek), a nagy művészi és anyagi értéket képviselő elefántcsont- és chryselephantin-faragványok többnyire kereskedelmi úton, s csak kis részben zsákmányból vagy adóból jutottak el lelőhelyükre; az asszír hódoltság alatt nem szakadtak meg Fönícia távolabbi nyugati kapcsolati sem.

Assur-bán-apli az Urmia-tó délkeleti partján, Mannai területén további területeket hódított meg (vö. ÓKTCh 201-202. oldal). Keleti és északi adófizetői fedezték szükségletét lovakban és fémekben, azaz a legfontosabb termelő- és hadicikkekben.

Célul tűzte ki a déli országok kereskedelmi útvonalán a másik végállomást jelentő Elam meghódítását. Uralkodása elején feltehetően jó viszonyban volt Elam királyával, a káld sejkek azonban utóbbit „fellázították”, majd pedig Elam is csatlakozott Samas-sum-ukín felkeléséhez. Öt hadjáratot vezetett Elam ellen: 665-ben, 656-ban (vö. ÓKTCh 202. oldal), 652-ben (vö. ÓKTCh 203-204. oldal), 648-ban (vö. ÓKTCh 205. oldal), végül 647/646-ban (vö. ÓKTCh 206-210. oldal) – utóbbi három már a babiloni felkeléssel volt kapcsolatos. Szilárd asszír

uralom inkább csak a határmenti kerületekben jött létre; Elam egésze katonailag éppúgy nem volt tartható, mint Egyiptom.

Samas-sum-ukín babiloni királysága valószínűleg kevés önállósággal rendelkezett; a kulcsfontosságú városok (Uruk, Ur, Eridu [vö. ÓKTCh 194-195. oldal], Nippur [uo.] stb.) Assur-bán-apli kezén maradtak, ami Babilon gazdasági fejlődését szükségszerűen a káld törzsekkel való együttműködés függvényévé tette. Samas-sum-ukín a helyzet objektív törvényeinek hatása alatt vált a káld gazdasági érdekek képviselőjévé, s így minden asszírellenes függetlenségi mozgalom élharcosává, legnagyobb esélyű vezetőjévé (vö. ÓKTCh 204-205. oldal IV. 96-105. sor).

A felkelés 652-ben robbant ki. (Eseményeit ld. ÓKTCh 192. és 202-205. oldal.) Babilon és a káld, arámi törzsek az egyik, Ninua a másik oldalon erőteljes propagandát folytattak a mezopotámiai városok megnyerésére (vö. ÓKTCh 193-194. oldal). Samas-sum-ukín rövidesen maga mellé állított minden asszírellenes erőt, különösen pedig a Zagrosz-hegységtől („Gutium”; a qutú népnév hagyományos – ekkor talán már az iráni népeket jelölte) Elamon át a Földközi-tenger partvidékének vazallusállamaiig és az arabokig (vö. ÓKTCh 210. oldal VIII. 30. skk. sor) minden olyan országot, amely fémtermelése vagy nagyállattartása révén az elő-ázsiai piac fontos termelőeszköz-termelője volt. A szövetségesek közül azonban csupán Elam és Arábia nyújtott tényleges katona támogatást, más országok inkább saját függetlenségüket akarták megteremteni az zíria minden erejét lekötő háború idején.

Assur-bán-apli erőforrásai még elegendőek voltak a győzelemhez; az asszír seregek 650-ben körülzárták Babilont és más városokat; Babilon kétévi ostrom után, szörnyen kiéheztetve esett el (648); Samas-sum-ukín öngyilkos lett („tűzbe ugrott”). Assur-bán-apli véres bosszút állt. Babiloni kormányzóul Kandalanút nevezte ki (648-627), majd megtorló hadjáratokat indított a szövetségesek, köztük Elam és Arábia ellen. Arab hadjárata (644-643) különösen gazdag zsákmánnyal járt. (A hadjárat színes leírását, néprajzi érdekességekkel és novellisztikus részletekkel ld. ÓKTCh 209-212. oldal VII.82-IX.74. sor.) Részben győzelmeinek, főként azonban a kimmer-szkíta támadásoktól való félelemnek tulajdonítható, hogy meghódolt Assur-bán-apli előtt Urartu királya; 642 táján Kuras, a perzsa törzsek uralkodója fizetett önként adót (vö. ÓKTCh 305. oldal).

A 640 előtti években Asszíria hadjáratai legfeljebb az évek számának felét töltötték ki, holott elődei idejében 2-3 hadjárat is esett minden évre.

Assur-bán-apli alatt Asszíria elérkezett katonai hatalmának csúcsára, amikor már expanzióra nem nyílt lehetőség, s ezért a fegyveres erő a birodalom megtartását szolgálta (lázadásokat vert le). Asszíria gazdasági egyensúlya azonban a hódítások többletjövedelmétől függött. A nagy győzelmek utáni pillanatban az országot az elégedettség töltötte el; a királyi propaganda és az alattvalók egyaránt a bőség korának beköszöntését hirdették (vö. ÓKTCh 195-196. oldal 27. szakasz és 197. oldal I. 41. skk. sor). A valóság azonban kegyetlenül cáfolt rá erre az ideológiára.

640 után másfél évtizedre homályba borult Asszíria története. Assur-bán-apli utolsó felirata 639 táján készült; okmányon 631-ben szerepelt utoljára a neve. Valószínű, hogy 640 után nem sokkal megbomlott a birodalom belső egysége. Meglazult a központi hatalom, a hadseregcsoportok vezetői, a kerületek kormányzói önállóvá váltak: Asszíria békésen nem tudta eltartani önmagát, a háborúk jövedelmének elmaradása katonai lázadásokat szült. Asszíria bukásához néhány évtized elégséges volt.

Asszíria bukása

Asszíria bukásának eseménytörténetét szinte hónapról hónapra követhetjük az újbabiloni krónika alapján (vö. ÓKTCh 217-224. oldal I-IV. szakasz).

Asszíria felszámolása formailag Babilon függetlenségi háborúja volt. Assur-bán-apli után, aki körülbelül 629-ben halt meg (de halálának időpontja 631 és 626 között bármelyik év lehet, a bizonytalanság egyelőre nem küszöbölhető ki), Ninuában fia, Szín-sar-iskun lépett trónra; az ország nyugati részében egy magas rangú katonatiszt királyi jellegű hatalomra tett szert; sorra szakadtak el a vazallusállamok (pl. Júda legkésőbb 628-ban). 627-ben meghalt Kandalanu, aki utolsó évtizedében szintén királyi jellegű uralmat teremtett Babilonban. Egyévi interregnum után egy káld sejk, Nabú-apal-uszur ült a királyi trónra Babilonban (626), s az ő trónra lépésével Babilon nyílt támadásra indult a még megmaradt Asszíria ellen.

626 után egy évtizedig Babilon királya évente vezetett hadjáratokat a Tigris és az Eufrátesz mentén az asszír seregek ellen; sikerei inkább részlegesek voltak, bár a két folyó partvidéke kereskedelmi útvonal is volt,

s így Babilon fokozatosan elzárta Asszíria elől az utánpótlás minden lehetőségét.

615 őszén bekapcsolódtak a háborúba a méd seregek is. Umakistar (Huvahstra, a görög forrásokban Küaxarész, kb. 625-585) lovassága az Alsó-Záb mentén vonult Asszíria ellen. A következő évben, 614-ben Umakistar elfoglalta Assurt, majd a feldúlt város falai alatt találkozott és szövetséget kötött az ostromot elkéső Nabú-apal-uszur babiloni királlyal.

612 tavaszán a babiloni és a méd sereg összehangolt támadást indított az asszír főváros, Ninua ellen. Három hónapos ostrom után, 612 augusztusában Ninua elesett. Meghalt Szín-sar-iskun, az asszír király is. A várost kegyetlenül feldúlták és elpusztították – ebben valószínűleg döntő része lehetett a szkítáknak is. (Ninua elestének visszhangjához ld. ÓKTCh 228. oldal II. szakasz.) Ninua elfoglalása után Asszíria nyugati seregeinek fővezére királlyá nyilvánította magát, és Harrán városában, Asszíria nyugati „fővárosában" (a Balih folyó mentén) trónra ült.

Hangzatos nevet választott: II. Assur-uballit (612-609); neki azonban nem sikerült nagy elődje tettét megismételni, Assur isten nem keltette életre a birodalmat.

Ezen évek legváratlanabb eseménye Egyiptom állásfoglalása volt. Egyiptom – korábban Asszíria makacs ellensége – az első komoly babiloni sikerek láttán már 616-ban Asszíria mellé állt, s Ninua elfoglalása után több ízben is az Eufráteszig küldte Nabú-apal-uszur ellen a seregeit. Asszíria támogatása azonban csupán ürügy volt Egyiptom számára ahhoz, hogy részt vegyen az osztozkodásban: hogy megszerezze Fönícia és Észak-Szíria területeit és megakadályozza Babilon hatalmának korlátlanná válását. E cél érdekében még Harrán eleste (610) és Asszíria teljes felszámolása után is tovább folytatta Nabú-apal-uszur elleni hadműveleteit. A döntő ütközetet az Eufrátesz térségében vívták, Karkemis mellett (605); Babilon győzött (vö. az előzményekhez ÓKTCh 288. oldal 9. szakasz és Jer 46,1-12). Ezután Egyiptomnak le kellett mondania szíriai igényéről.

A babiloni-méd szövetség győzelme teljes volt. Valószínűleg 605-ben állapodott meg egymással a két fél Asszíria örökségének felosztásáról. Babilonnak jutott Észak-Szíria és a közvetlen szomszédságában lévő területek – így Kilikia is – (vö. ÓKTCh 225. oldal V. szakasz), Fönícia és a tengerpart szintén, csakhogy ezeket a fontos területeket újra el kellett foglalni. A médek kapták Észak-Mezopotámia nagy részét és az egész hegyvidéket Lüdia határáig – persze a függetlenné vált országokat itt is

fegyverrel kellett meghódítani. Egy ideig a médek „zárták körül” Harrán várost is.

Asszíria bukásának mélyebben fekvő okait Elő-Ázsia gazdasági életének változásaiban kell látnunk. Elő-Ázsia különböző területeit az árutermelés és a piacgazdaság korlátozott volta ellenére is az árucsere és a történetileg kialakult területi munkamego kapcsolta össze. A területi munkamegosztásban Mezopotámia főként fogyasztási cikkeket állított elő, azaz az árutermelés II. osztályának termékeit; az I. osztály ékeit, a termelőeszközöket a peremterületek termelték. (A belső piacon a termelőeszközök – állatok és fémek – fogyasztási cikkek is!) Az ókori keleti történelem sajátossága az, hogy a fogyasztási cikkek – és különösen a gabona – termelése a folyamvölgyi öntözéses gazdálkodásban gyors ütemben fejlődött és nagy terméktöbbletet hozott létre. Az ókori keleti árucserét ezért eleinte a II. osztály fejlődése irányította; a nemzetközi elosztást, a piacot a II. osztály szükségletei és többletterméke szabályozták. Ebből a helyzetből eredt Folyóvölgy államainak vezető szerepe Elő-Ázsia gazdasági életében. Ez a vezető szerep a területi munkamegosztás körülményei között katonai formát öltött; az I. és II. termelési osztály árucseréjét utóbbi javára csak erőszak útján lehetett biztosítani. Asszíria az árucsere katonai kikényszerítése során fokozatosan élősdivé vált: termelőbázisa visszafejlődött, s a peremterületekről a termelőeszközök számára szükséges mennyiségét már nem árucsere révén szerezte meg, hanem erőszakkal. Az erőszakos „elosztás” azonban biztonságot követelt: Asszíria kénytelen volt – megfelelő korlátok között – a termelés biztonságát megteremteni a peremterületeken, azért, hogy ezzel a maga számára is megteremtse az erőszakos elosztás lehetőségének biztonságát. Ez a fordulópont a 8. század második felében következett be. Ettől fogva különösen szembetűnő a fejlődés kétarcúsága Asszíria és meghódított területei viszonylatában. Egyfelől egyre növekedett Asszíria zsákmányának értéke (az asszír seregek fegyverei, szállítóeszközei és katonái egyaránt zsákmányból eredtek), másfelől egyre növekedett a meghódított területek termelése. Az I. termelési osztály fejlődése természetszerűleg gyorsabb ütemű volt, mint a II. osztályé. Az ókori Elő-Ázsia viszonylatában az I. osztály termelése főként igásállattenyésztés és fémkitermelés volt. Az igásállattenyésztés legfontosabb termelőeszköze, a legelő földrajzi adottság volt. A termelés bővítését főként a tenyésztés biológiai előfeltételei szabályozták. A fémkitermelés növelése általában csak munkaerőkérdés

volt; a munkába állított termelők növekedésével egyenes arányban növekedett a kitermelt fém mennyisége is. Ezért Elő-Ázsia peremterületei hirtelen és gyorsütemű gazdasági felfutásra voltak képesek. Az I. termelési osztály felfutását az asszír évkönyv zsákmányjegyzékei mutatják egyre növekvő tételeikkel. Asszíria adófizetőinek abszolút kizsákmányolása fokozódott, a relatív kizsákmányolás (a „nemzeti” jövedelem és az adó aránya) azonban kétségtelenül csökkent. Ez előbb-utóbb szükségszerűen arra vezetett, hogy az I. termelési osztály súlya, jelentősége az elő-ázsiai piacon felülmúlta a II. termelési osztály területeinek súlyát; a piac új szabályozása vált szükségessé, és a gazdasági fölény – az I. termelési osztály javára – katonai fölény formájában is megnyilvánult. Az I. termelési osztály területei szabhatták meg az új árucsereviszonyokat.

A fejlődés különösen nagymérvű volt a Zagrosz-hegység országaiban, ahol állattenyésztés és fémkitermelés egyaránt lehetséges volt. Hasonló folyamatot figyelhetünk azonban meg Kis-Ázsiában, Arábiában is. Ugyanakkor nagy jelentőségre ttek szert az árucsere közvetítésével foglalkozó, a kereskedelemre specializálódott területek: Fönícia, a káld törzsek, néhány szíriai város stb.

Az új gazdasági erőviszonyok következtében a 7. század folyamán az elő-ázsiai árucsere útvonalai fokozatosan áthelyeződtek. A kereskedők arra törekedtek, hogy Asszíria fegyvereinek hatósugarán kívül haladjanak. A korábbi útvonalak (az Eufrátesz és a Tigris partjai, Észak-Szíria-Észak-Mezopotámia) háttérbe szorultak, minthogy asszír katonák őrizték őket. Helyettük északon Föníciától Kis-Ázsia és az Örmény hegyvidék területein át vezetett az Urmia-tóhoz, s tovább Irán felé az új útvonal; délen pedig a Zagrosz-hegységtől, Elamtól a Tigris torkolatvidékén, a káld törzsek területein vagy a Perzsa- öblön át Dél-Arábiába (részben sivatagi utakon) és innen Egyiptom vagy Fönícia felé s viszont haladt a kereskedelmi út. Az új útvonalak is serkentőleg hatottak a peremterületek gazdasági fejlődésére. Tipikus tünet volt a káldok vagy a phrygek gazdagsága (utóbbihoz vö. az antik világ Midasz-legendáit).

Asszíria szétzúzása megteremtette a lehetőségeket ahhoz, hogy a fém- és igásállat-termelő területek különösebb külső korlátok nélkül fejlődjenek. A médek győzelme már előrevetett árnyéka volt a későbbi eseményeknek: Irán gyorsan kialakuló vezető szerepének. Mezopotámia azonban addig is – a káld kereskedelem erőforrásaira és vezető szerepére támaszkodva –

átmenetileg még önálló maradt. Az újbabiloni (káld) birodalom évtizedeit az átmenet időszakának tekinthetjük.

Az újbabiloni (káld) birodalom (605-539)

Az újbabiloni birodalom kiépülése. II. Nabú-kudurri-uszur (605-562)

Az újbabiloni világbirodalom előtörténete Nabú-apal-uszur uralkodása (626-605), vagyis Babilon függetlenségi háborújának, Asszíria szétzúzásának időszaka. A háború nem kötötte le teljes mértékben Babilon erejét. Nabú-apal-uszur nevéhez jelentős építkezések fűződnek (például a Babilon melletti Eufrátesz-csatorna állandó kőhídja, a babiloni zikkuratu építésének első szakasza); Közép-Mezopotámiában (például Szippar városában) nagyszabású csatornázást végzett. Nabú-apal-uszur ismét használta a „Sumer és Akkád királya” címet, s büszkén hirdethette jelentős tetteként: „Én, a gyenge, az erőtlen, széttördeltem az igáját Assur országának, mely régóta az egész emberiség ura volt.” Nabú-apal-uszur halála után fia, II. Nabú-kudurri-uszur – apja életében a nyugati sereg parancsnoka, többek között a karkemisi csata (605) győztese – foglalta el a trónt (605. szeptember 6.), s uralkodott több mint négy évtizeden át (605-562). Uralkodása első évtizedének eseményeit a babiloni krónika részletesen ismerteti (ld. ÓKTCh 223-224. oldal).

Nabú-kudurri-uszur a föníciai tengerpart meghódítását tekintette fő feladatának. Már 605 nyarán eljutott az Orontész partjáig, e hadjáratát azonban apja halála miatt csak a következő évben fejezte be. Szíria meghódítása után felvette a „Hatti királya” címet. 598-ban győzött az arabok fölött, 597-ben először foglalta el Jeruzsálemet (vö. 2Kir 24,10-17). 586 augusztusában másodszorra foglalta el Júda fővárosát; a lakosság egy részét – főként kézműveseket – áttelepítette és az országot babiloni katonai közigazgatás alá rendelte (vö. 2Kir 25,1-21). Sikerrel fejezte be a legjelentősebb – és a kitűnő fekvése folytán szinte bevehetetlen – föníciai város, Tyros tizenhárom éven át tartó ostromát (572, ld. ÓKTCh 250-252. oldal). Jeremiás (Jirmejáhu) júdai próféta – e kor eseményeinek fontos tanúja – a neve alatt fennmaradt iratok kétségtelenül hiteles részeiben pontosan rajzolta meg Nabú-kudurri-uszur győzelmeinek kibontakozását (Jer 25,18-26 és 25,47-49). A 6. század első évtizedeinek kis államai mind

Egyiptomtól vártak segítséget, a fáraó azonban nem küldött „felszabadító sereget" – egy arámi papiruszlevélben valamelyik föníciai uralkodó kéri ezt a „királyok urától". Egyiptom kerülte a Babilonnal való nyílt összecsapást, és ismét sorsukra hagyta a Földközi-tenger partvidékének ütközőállamait. Viszont Nabú-kudurri-uszur Egyiptom elleni támadása (567) sikertelen maradt.

Nabú-kudurri-uszur alatt pompás várossá épült ki Babilon. A várost két falrendszerrel vette körül, s egy harmadikat a város környékének védelmére emeltetett. Körülbelül 60 kilométerre Babilontól északra felépítette a „méd falat" a Tigris és az Eufrátesz partja között. A város tengelyében észak-déli irányban az újévi ünnepségek felvonulási útját zománctégla domborművel díszítette; ugyanígy az Istár-kaput is. A királyi palota egyik udvarán oszlopokon álló teraszok segítségével függőkertet rendezett be a Zagrosz-hegység egzotikus növényeiből méd felesége szórakoztatására. E függőkert és a város kettős fala az antik világ „hét csodája" közé számított. Befejezte a 91 méter magas, öt lépcsőzetből álló zikkuratu építését. Hasonlóan fényűző építkezések folytak más dél- és közép-mezopotámiai városokban (Szippar, Ur, Uruk, Eridu stb.).

Nabú-kudurri-uszur „az igazság királyának" hirdette magát. Uralkodása alatt kiépült az új közigazgatás és a bírósági szervezet; az írásbeliség ismét általánossá vált a magánjogban. Az iskolákban nemcsak Hammurápi mintaszerű ítéleteit tanították, de új gyűjteményt is összeállítottak (ez az ún. újbabiloni törvénykönyv). A nyugati tartományok adója és a nemzetközi kereskedés jövedelmei lehetővé tették, hogy Mezopotámia lakossága békés virágzásnak legyen részese. A király feliratai (ld. ÓKTCh 226-228. oldal) hadjáratokra, katonai erőszakra legfeljebb céloznak. De Babilon békéje legfeljebb látszat volt – Nabú-kudurri-uszur állama Asszíria örököse volt!

Tulajdonviszonyok és gazdasági élet a 6. század első felében Az újbabiloni kor földtulajdon-viszonyaiban azok a tendenciák teljesedtek ki, melyek már ezt megelőzően az újasszír korra is rányomták bélyegüket.

Az ún. újbabiloni törvénykönyv egyik paragrafusa így szól: „Ha egy ember [B] a föld vagy a ház urának [A] tábláját és az okmányt valaki más [C] nevére állítja ki, de erről (külön) megbízási szerződést nem kötött és a tábla másolatát sem vette el: az az ember, akinek a nevére a tábla és az okmány szólnak [C], a földet vagy a házat 'vegye el'." Vagyis: A tulajdonos használatra adta át ingatlanát B-nek, B viszont továbbadta C-nek; ha B és C érvényes szerződés nem áll fenn, az eset olybá veendő, mintha az ügylet A

és C között jött volna létre. Ez a rendelkezés mintegy metszetben mutatja be a földtulajdon és földhasználat új formáját. A föld tulajdonosa (itt: A) írásbeli szerződéssel másra ruházhatta a földhasználatot, e jog azonban továbbadható volt (B átadhatta C-nek).

Szabályos esetben nyilvánvaló, hogy A földjét C csupán B közvetítésével használja. A paragrafus semmit sem mond a földjáradékról, az azonban kétségtelen belőle, hogy a földhasználat az újbabiloni korban többszörösen, az alá- és fölérendelés hierarchiájában is továbbadható volt.

A földek többsége nagybirtok volt, részben templomoké – Babilon mostoha politikai viszonyai folytán ez a birtokforma szenvedte (a tulajdon viszonylagos személytelensége miatt) a legkevesebb sérelmet –, részben pedig az állam vezető személyiségeié. Mind a király, mind a templomok átadták örökös használatra és örökös földjáradék fejében a földek nagy részét, éspedig hatalmas területi egységekben (nem volt ritka a 400 földművest foglalkoztató adománybirtok). Az ilyen nagybirtokokat uraik továbbadták: a művesek kisebb parcellákban művelték meg; a gazdasági okmányok szerint földjáradékot fizettek annak, akitől a földet közvetlenül kapták, de a királynak vagy a templomnak – a legmagasabb tulajdonosnak – is (adó). Az idézett paragrafus a közbeeső „adományos” (bérlő) [B] érdekében rendeli el a továbbadás ügyletének írásos rögzítését.

Az újbabiloni korban általánosan elterjedt a sirqu szó (eredeti jelentése: „ajándék”) „paraszt”, illetve „parasztbirtok” jelentése: a kisparcellák tényleges művelőit, tehát végső fokon a dolgozó földművelő osztályt jelölte. A sirqu a föld megmunkálója volt, de jogokkal is rendelkezett: örökbe hagyhatta, másnak átadhatta, zálogot vehetett fel rá; a földjáradékot mindenkori hanálója tartozott fizetni.

A földművelők (sirqu) egy része jogilag szabad volt, más része rabszolga. A „rabszolga” jelentésű akkád szavak ebben a korban háttérbe szorultak; a mezőgazdasági termelésben rabszolgákat leginkább sirquként alkalmaztak. Ez az osztály tehát – noha sem vagyoni, sem jogi szempontból nem volt teljesen egységes – a szabad kistermelő parasztok és a földművelésben foglalkoztatott rabszolgák viszonylatainak kiegyenlítődése folytán jött létre. A még meglévő szabad kistermelőkből sirqu vált, a rabszolgák pedig telkük jövedelméből meg tudták váltani személyi szabadságukat, így ugyanebbe a helyzetbe emelkedtek. A rabszolgák önfelszabadítása, megváltása e korban általános és jellemző jelenség volt.

Az újbabiloni állam felépítése egyfajta általános szolgaságot valósított meg; elég merev társadalmi hierarchiát hozott létre, s ebben a rendszerben felfelé – végső fokon a királlyal szemben – „szolga” volt mindenki. E szolgaság azonban a kötelezettségek meghatározott rendszerét jelentette (személyre szóló kötelezettség volt például a fejadók fizetése, a katonai szolgálat, a büntetőjogi felelősség), nem pedig a személyi abadság hiányát. II. Nabú-kudurri-uszur jól felismerhetően arra törekedett, hogy a kor szellemi életének minden archaizáló jelensége ellenére is összhangba hozza a jogi kategóriákat a valósággal. Így a korábbi három jogi kategória helyett (awílum, muskénum, wardum) e korban csak két kategóriát különböztettek meg: már baní, szó szerint „nemes fia”, illetve „nemes rendű”, valójában azonban teljes jogú szabad; ezzel a kategóriával állt szemben az idegenek, azaz a polgárjog nélküliek (lá már banútu), „nem nemes rendűek” kategóriája.

Minden korábbi időszakhoz képest megnőtt a 6. század első felében az uzsoratőke szerepe. A kereskedelmi tőke az ország gazdasági életében uzsoratőkévé vált. A közép-mezopotámiai nagybirtokok öntözéses gabonatermésének többletterméke ugyancsak uzsoratőkeként került vissza a termelésbe (vetőmag) és a fogyasztásba. Az uzsoratőke döntően járult hozzá ahhoz, hogy a kistermelő gazdaságok csődnek voltak kitéve, illetőleg tönkrementek és a korábbi tulajdonosok sirquként kerültek függő helyzetbe.

A 6. század nagy pénzforgalma megkönnyítette a felhalmozást. Az uzsoratőke Mezopotámiában sajátos „bankházak” kialakulásához vezetett. Közülük kettő, az „Egibi ház” és a valamivel későbbi „Murasú fiai” cég (Babilonban, illetve Nippurban) ránk maradt könyvelési okmányokból ismert; működésük egészen az 5. századba nyúlik át.

Mindkét cég terjedelmes ingatlantulajdonnal rendelkezett; e szántókat részben bérbe adták, részben maguk műveltették, a lakóházakért magas lakbért szedtek. Utazó kereskedőik – cégtagok vagy alkalmazottak – nagy szállításokat bonyolítottak le.

Ügyleteik többsége uzsorakölcsön volt, pénzben is, gabonában is. Bérbe adtak erszámokat, szállítóeszközöket. Számos idegen rabszolgájuk volt, ezeket többnyire intén bérbe adták. A rabszolga-bérlet a szabad bérmunkások bérének leszorítását is szolgálta. A két cég földjei egész Dél-Mezopotámiát behálózták; a babiloni „Egibi ház” például Urukban is tartott fenn birtokokat. A földek kisparcellák voltak, ami a földtulajdon koncentrációjának folyamatát és e folyamatban az uzsoratőke szerepét

bizonyítja; a cég tönkrement kistermelő szabadoktól vásárolta meg őket az uzsorakölcsön fejében.

Közép-Mezopotámia mezőgazdasága az újbabiloni korban fellendült; ezt részben az új csatornák és víztárolók hatásának tulajdoníthatjuk – például a Babilontól északra épített tároló nemcsak áradás ellen védte a várost, hanem optimalizálta a környék vízelosztását is –, részben azonban az új termelési viszonyoknak, amely a földművelő osztályt messzemenően érdekeltté tette a termelés bővítésében. A nagybirtokok a sirqu-gazdálkodás mellett mezőgazdasági termékfölösleggel rendelkeztek. Elő-Ázsia nagy részének piaca, melyet Asszíria évszázadokon át elzárt, most megnyílt Babilon előtt. Az ország azonban csak gabonatermelésből már nem tudott megélni. Az importált nyersanyag és a mezopotámiai állattenyésztésből származó bőr, gyapjú feldolgozása révén a kézműipar rövid idő alatt hatalmas fejlődésen ment át. Fémtárgyak, szőttesek, luxuscikkek szállítója lett Babilon. (Szőtteseinek mintáit az Istár-kapu növényi ornamentikája őrizte meg.) Hírét kézműipari árui a Földközi-tenger országaiba is elvitték.

A kézműipar természetszerűleg nagyvárosokban összpontosult és a belső munkamegosztás fejlődésével járt együtt. A nagyvárosok lakossága megnövekedett, a városias életmód általánossá vált, előrehaladott fokot ért el az individualizálódás. A nagyvárosokba meg lehetett szökni, és ez szabadságot adott.

Babilon nagy létszámú állandó hadsereget tartott fenn, főképp a nyugati területek megszállására. E hadsereg biztosította nemcsak az adófizetést, de a kereskedelem zavartalanságát is.

Az ország fejlődése elé természetes korlátokat állított az Asszíria felosztása utáni helyzet: Dél-Mezopotámia el volt zárva minden kapcsolat elől a méd hódoltsági területekkel, azaz az egész keleti és északi hegyvidékkel.

Nabú-na'id (556-539). Az újbabiloni birodalom bukása II. Nabú-kudurri-uszur halála után néhány éven át bizonytalan volt az ország belső helyzete. Rövid idő leforgása alatt négy király váltotta egymást a trónon. A legszervezettebb és leggazdagabb erő a Marduk-papság volt: Marduk templomai nemcsak nagy földtulajdonnal rendelkeztek, de a külkereskedelem jelentős részét is ők bonyolították le. Különböző eszközökkel a közvéleményt döntően befolyásolták. A gyenge uralkodók bábok voltak kezükben. 556 májusában a Marduk-papság emelte trónra még elődje életében Nabú-na'idot is.

Nabú-na'id már udvari méltóságot töltött be Nabú-kudurri-uszur életében is; trónra lépésekor valószínűleg ötvenes éveiben járt. (Anyja a királyi udvarba is bejáratos papnő volt, az ókori kelet leghosszabb életű asszonya: 547-ben, 104 éves korában halt meg, vö. ÓKTCh 234. oldal). Nabú-na'id rövid ideig ellenkirály volt, de miután a teljhatalom a kezébe került, bőkezű építtető tevékenységbe fogott minden nagyobb városban; alapítványokkal, adományokkal gazdagította az isnek – s különösen Marduk – templomait; elődei nyomán ő is kutatta és gyűjtötte az ősök emlékeit, ásatásokat folytatott (vö. ÓKTCh 231-232. oldal), régi intézményeket elevenített fel, kiépítette a babiloni királyi palota győzelmi jelvényekkel és régi feliratokkal teli múzeumát.

Uralkodása első éveiben azonban sorsdöntő események játszódtak le Iránban. Egy felirata szerint Marduk isten így szólt hozzá uralkodása elején: „A médek…, ők és országuk, és a királyok, akik támogatták, immár nincsenek.” II. (Nagy) Kürosz (a babiloni forrásokban Kuras), aki egyesítette a perzsa törzseket, 555 táján megtámadta a méd királyt, és győzelme a méd állam bukását jelentette. Kürosz talán összehangolta Nabú-na'iddal a háború terveit, és eleinte esetleg még el is ismerte a babiloni király fennhatóságát. (Később – már Babilon bukása után – a perzsa propaganda azzal vádolta Nabú-na'idot, hogy feliratában Kürosz legyőzését és megadóztatását hirdette.) Mindenesetre a méd-perzsa háború lehetőséget nyújtott ahhoz, hogy Nabú-na'id a médek lekötöttségét kihasználva Észak-Mezopotámiában a maga javára módosítsa a méd-babiloni határt, és ezzel utat nyisson a kis-ázsiai fémlelőhelyekhez. El is foglalta Észak-Mezopotámia kulcspontját, Harrán várost (vö. ÓKTCh 232-236. oldal), fényűző módon kiépítette Szín holdisten ősi templomát, sőt Szín kultuszát egész Mezopotámiában, mindenekelőtt Ur városban támogatta. Szín az 1. évezredben jellegzetes szíriai isten volt. Szín kultuszának támogatása Szíria jelentőségének felismerését tükrözi. Világosan fogalmazta ezt meg Nabú-na'id, amikor egy ország (Babilonra gondol) fennmaradását vagy bukását Szín kultuszának támogatásával vagy elvetésével hozta összefüggésbe (vö. ÓKTCh 235. oldal II. 26. skk. sor): „Abban az országban, amelyről azt akarja szíved, hogy lakott legyen, abban hatalmas istenséged félelmét helyezed el, s (ezzel) alapjait szilárddá teszed távoli napokra; abból az országból, amelyről azt akarja szíved, hogy elpusztuljon, abból félelmedet eltávolítod, s ezzel elveted az távoli napokra.” Kürosz, Irán uralkodója tisztában lehetett azzal, hogy más is igényt tart a méd örökségre.

Lüdia királya, Kroiszosz 549-ben átlépte a határt, a Halya folyót, s kelet felé hódított.

Nabú-na'id Szíria és Arábia mozgósításával ugyancsak veszélyes ellenfél lehetett. Kürosz egyelőre Lüdia ellen fordult, és a fővárosig jutott: 546-ban elesett Szardeisz. Ezzel Kis- Ázsiát is megszerezte; Babilon a méd területekből csupán Észak-Mezopotámiát foglalta el. 546 után Kürosz inkább Irán keleti szomszédainak meghódításával törődött, és néhány évig nyílt veszélyt Babilon számára nem jelentett.

Nabú-na'id azonban felismerte a perzsa birodalom, „Alsó- és Felső-Ázsia” ura puszta fennállásában rejlő fenyegetést. Ezért már igen korán kezdeményezéseket tett az ország gazdasági erőforrásainak növelésére és egyben a katonai bázis kiszélesítésére. Szín kultuszának propagálása miatt szembefordult vele a Marduk-papság (vö. ÓKTCh 234. oldal I. 14. skk. sor), minthogy Szíria jelentőségének emelkedése Dél-Mezopotámia relatív súlyának csökkenését eredményezte volna, és a Marduk-papság Babilon integritását tartotta szem előtt. Nabú-na'id ezzel szemben birodalma fő támaszát, legjelentősebb erőforrását a nyugati kereskedelemben látta. Fémeket és igásállatokat (ekkor minden fegyverkezés döntő tényezőit) csak nyugatról kaphatott. Ezért a Szín-kultusz támogatásával megkezdett úton továbblépett, és valamikor 552-550 között fiára bízta Babilon kormányzását (fia, Bél-sarri-uszur az Ószövetségben Belsacár néven Babilon királyaként szerepel, vö. Dán 5,30), ő maga pedig serege és udvara élén Szírián át nyugat felé indult. Feliratai és az újbabiloni krónika (vö. ÓKTCh 234-237. oldal), de más történeti források és a legenda-irodalom is sokat foglalkoznak e tíz éves időszakkal.

Nabú-na'id Dél-Arábiáig jutott el (a legtávolabbi város, melyet felkeresett, Iatrib volt, a későbbi arab Medina), s udvara Temá' városában székelt, ő maga azonban nem csupán itt tartózkodott, hanem valószínűleg más nyugati területeken is (kifejezetten említi Harránt, Közép-Mezopotámiát; utal hegyekre, ami Észak-Mezopotámia vagy inkább Kilikia lehet stb.). Állandó kapcsolat volt közte és Babilon között, gyakran indultak karavánok a főváros felé.

Nyugati tartózkodása alatt Nabú-na'id fő törekvése a dél-arábiai állattenyésztés és kereskedelem megszervezésére irányult. Ismét ki akarta ugyanakkor építeni az Eufrátesz menti kereskedelmi útvonalat, amely Babilon szempontjából kedvezőbb volt – több elágazást érintett –, mint a káld-arábiai déli sivatagi út. Katonai céljait maga sem rejtette, amikor

feliratában Istár istennőre hivatkozott, „a harc istenére, aki nélkül nincs az országban háború vagy béke, és fegyver sem készült”. Terveiről, tetteiről azonban a dolog természete folytán feliratában (ld. ÓKTCh 234-236. oldal) nem beszélt részletesen.

Azt azért említette – még ha túlzott is –, hogy „Egyiptom királya, a méd városok, az arab városok és az ellenséges királyok összessége” hódolt őtte.

Nabú-na'id korában Mezopotámiában általános áremelkedést figyelhetünk meg – a folyamat azonban a 7. század végén keődött, tehát Babilon nemzetközi helyzetének hatása alatt. Az áremelkedés a mezőgazdasági cikkeknél lassúbb volt. Egy többé-kevésbé reális árjegyzék szerint Nabú-na'id idején 1 siqlum (8,4 gramm) ezüst egyenértéke kb. 100 liter gabona, vagy 110 liter datolya, vagy 7 liter finom olaj, vagy 2,5 kilogramm gyapjú, vagy 7,2 liter bor („a hegyvidék söre, mely országomban nem terem” – azaz szíriai importborról van szó) volt. A napi bérek természetben 1,2-2,4 liter gabona között ogtak, a havi bér 1 siqlum ezüst volt, egy kisgyermek évi bére 4 siqlum ezüst körül mozgott. Feltűnően magas volt a ló, a szarvasmarha, a réz ára (egy ló elérhette a 30 siqlum ezüst értékét is), ezért a vásárlás gyakran részletfizetésre történt. Nabú-na'id politikája némileg változtatott a gazdasági életen, megélénkült a behozatal: az újbabiloni kor gazdasági okmányainak nagy többsége éppen Nabú-na'id alatt keletkezett.

A feszültséget a fogyasztási cikkek és a termelőeszközök ára közti nagy „olló” jelzi a legjobban. Az újbabiloni birodalom gazdasági életének objektív igénye a termelőeszközök kínálatának növelése volt. Nabú-na'id kísérletei ezt lényegében nem tudták megoldani. Azok a területek, amelyeket be tudott kapcsolni Mezopotámia gazdasági vérkeringésébe, azaz árucseréjébe, már maguk is kívülestek a termelőeszközök termelésének legfontosabb zónáján. Ekkor már nem úgy vetődött fel Elő-Ázsia árucseréjének kérdése, hogy Mezopotámia vagy Szíria igényei szabják-e meg mértékét. Az árucsere új formáit az I. árutermelési osztály, a termelőeszközök termelése hozhatta csak létre.

A területi munkamegosztásban a 6. század második felében csakis Iráné lehetett a vezető szerep. Irán, pontosabban a perzsa törzsszövetség gazdag fémlelőhelyek birtokában fémtermelését az igényeknek megfelelően korlátlanul tudta növelni. Az Irán területén végzett ásatások magas színvonalú és a termelés mennyiségében is jelentős fémművesség emlékeit tárták fel. De még a görög íróknak is feltűnt, hogy a perzsa harcosok milyen

kiválóan vannak fém fegyverekkel ellátva. A méd állam meghódításával a perzsák Elő-Ázsia legfontosabb lótenyésztő területeit is meghódították. Ez nemcsak katonai fölényt biztosított a számukra – noha ez sem közömbös –, hanem valójában az árutermelés I. osztályának legfőbb termelőjévé tette őket. Az elő-ázsiai árucserét, az I. és a II. osztály cseréjét ily módon Irán népeinek objektív érdeke alakíthatta ki újra.

Kürosz 539-ben hirtelen támadást indított Perzsia felől Babilon ellen. Seregének egyik vezére korábban Nabú-na'id alattvalója volt, 541-540 táján állt át Kürosz oldalára.

Döntése tipikus lehetett e korban. Az ország egyik leggazdagabb földbirtokosa, aki ösztönösen fordulhatott a perzsa király felé, minthogy a mezőgazdasági termelés bővítéséhez állandóan szüksége volt állatokra és fémszerszámokra.

Kürosz támadása nem érte egészen készületlenül Nabú-na'idot. Nyugatról – tíz év után – 541 körül tért vissza Babilonba; megerősítette a város védműveit, és az ellenállás szándékát jelezve Babilonba gyűjtötte össze az ország isteneit. Kürosz azonban a babiloni sereget Szipparnál (539. október 10-én) elsöpörte. Fogságba esett a király is. A perzsa csapatok két nap múlva, 539. október 12-én harc nélkül bevonultak Babilonba (vö. ÓKTCh 237. oldal). A katonai megszállás mindössze két héten át tartott – ez alatt az idő alatt a gazdasági élet szünetelt –, majd október 29-én maga Kürosz is megtartotta ünnepélyes bevonulását. Virágokkal hintették tele lába előtt az utakat. „Öröm tölti el Babilon lakosait, megnyílnak a foglyok bilincsei” – hirdeti a Marduk-papság. Kürosz kiáltványa (ld. ÓKTCh 306-308. oldal) békét hirdetett, s Mardukra hivatkozott. Kürosz nem ölette meg Nabú-na'idot sem, csupán a Perzsa-öböl partvidékének egyik tartományába száműzte, de feliratainak szövegéből kitöröltette a nevét és a Marduk-papság régi gyűlöletét is propagandája szolgálatába állította.

Kürosz győzelmével Babilon és egész Mezopotámia az Achaimenida-dinasztia birodalmának részévé vált.

Kitekintés

Mezopotámia az óperzsa birodalomban

Kürosz győzelme után az élet Mezopotámiában mit sem változott. Babilon a birodalom három nagyvárosa közé tartozott, 538 és 530 között a trónörökös és későbbi király, Kambyzész volt a helytartója, később pedig Mezopotámia egésze egy önálló szatrapiát alkotott, s ennek székhelye Babilon – óperzsául Bábirus – lett. Az újbabiloni kor közigazgatása tehát megmaradt. Éppígy megmaradt, illetve csak később és fokozatosan cserélődött ki az uralkodó osztály is; a közép-mezopotámiai gazdasági életben az iráni nevek csupán az 5. században tűntek fel nagyobb számban. A lakosság természetesen azonos maradt, épek maradtak a városok is.

Mi változott tehát meg? Első pillantásra csupán a politikai forma.

Mezopotámia Kürosz uralkodása alatt az óperzsa birodalom gazdasági szervezetébe illeszkedett be. A 6. század végéről származó gazdasági okmányok szerint Nabú-na´id korához képest tovább emelkedtek az árak, ez azonban Elő-Ázsia egészében általános volt. A relatív árváltozások többet mondanak. Némileg emelkedtek az élelmiszerárak, viszont jelentékenyen csökkent a ló, a réz- és vasáruk ára, ami együttvéve annak a jele, hogy Mezopotámia részt vett az óperzsa birodalom piacgazdaságában. A mezopotámiai gabona kereslete nőtt, s ugyanakkor növekedett az import rmelőeszközök kínálata is, ez idézte elő az I. és II. árutermelési osztály áruinak ellentétes tendenciájú árváltozásait.

Változatlanok maradtak a földtulajdon-viszonyok, illetve a Mezopotámiában kialakult helyzet vált általánossá az egész óperzsa birodalomban. A nagy királyok – mezopotámiai mintára – a katonai szolgálatot földbirtokkal jutalmazták; a birtokok eredeti neve („íjász telek”, „lovas telek”, „harci szekér telek”) hosszú időn át fennmaradt, noha a föld használata fejében járó szolgáltatás (a földjáradék) csakhamar katonai kötelezettség helyett pénzbeni szolgáltatássá változott. Az óperzsa korban Mezopotámiában a földbirtok hierarchikus tagolódása a sokrétű alá- és

fölérendeltség viszonylatait hozta létre. Mindez az újbabiloni kor fejlődési tendenciáit vitte teljesedésbe.

Az óperzsa birodalomban legalábbis az állami életben általánossá vált a pénzgazdálkodás. Mezopotámia is nemesfémben fizette a birodalmi adót. A pénzgazdálkodás a magángazdaságok számára fokozott megterhelést jelentett; az ország szűkében volt a nemesfémnek, minthogy az óperzsa kincstár az adók jelentős részét kivonta a forgalomból és thesaurálta. A magángazdasági elszámolások névleg pénzben történtek ugyan, a fizetés azonban többnyire árucikkekkel történt. A külkereskedelemmel foglalkozó és így külföldről nemesfémet vagy vert pénzt – érmét – is behozó cégek ilyen körülmények között fokozott előnyökre tettek szert. Az adókötelesek kénytelenek voltak pénzkölcsönt felvenni, s ennek kamatai az 5. században elérték – természetben való fizetés esetén – az 50 százalékot is. Az uzsora révén néhány nagy bankház – köztük az Egibi- és a Murasú-cégek – rendkívül nagy vagyonra tettek szert.

Okmányaik között nemegyszer 0,2-0,3 tonna mennyiségű ezüstkölcsön kötelezvényei is előfordultak. A bankházak a gazdasági élet mind több szektorát sajátították ki; egész birtokok kezelését is átvették, a tulajdonosnak fizetett jövedelemrészesedés, „osztalék” fejében. A tőke szó az akkádban jelent meg először (qaqqadu, „fej”).

A közép-mezopotámiai gazdasági élet fő terméke az öntözéses gabona és a datolya maradt; az ország az óperzsa birodalom egyik fő gabonaraktára volt. A mezőgazdaságot termelékenyebbé tevő technikai vívmányok közül fontos szerep jutott a sadufnál jóval nagyobb kapacitású vízkiemelő kerekeknek (egy kereket négy szamár hajtott), amelyek ebben a korban váltak általánosan elterjedtté.

Babilon az óperzsa birodalom minden részéből érkező kereskedők árucseréjének színtere lett. A városban görög és föníciai telep állt fenn; a lakosság soraiban egyiptomi, dél-arab, arámi, zsidó, iráni nevekkel találkozunk.

A lakosság széles rétegeinek életszínvonala jelentékenyen csökkent. Az 1 siqlum ezüst havi bér vásárlóértéke az 5. században már legfeljebb 60 kilogramm gabona volt. A vagyoni differenciálódás a nincstelen szabad rétegeket számban erősen felduzzasztotta.

A 4. században már a nyomor, a munkanélküliség tünetei is jelentkeztek; Mezopotámiában ekkor kezdődött a lassú gazdasági hanyatlás, különösen délen, ahol az elszikesedett földek már állattenyésztésre sem

voltak alkalmasak, s ahol a városokat a nemzetközi árucsere peremére szorította az Irán felől Szírián át haladó tevekaraván-kereskedelem. (A 4. század végén Ur már holt város volt.) Az óperzsa birodalom politikai válságai idején Mezopotámiában is történtek kísérletek az elszakadásra. Felkelés tört ki 522-ben, majd pedig 521-ben Dareiosz ellen (vö. ÓKTCh 313-318. oldal 16., 18-20. és 49-51. §§). A kegyetlen megtorlás azonban Babilon helyzetén lényegesen még nem rontott. Xerxész alatt, 482 táján robbant ki új lázadás, ez azonban már Babilon kifosztását és feldúlását vonta maga után; ekkor rombolták le a város falait, a zikkuratut és a templomokat. Az eddig egész Mezopotámiát átfogó tartományt több kisebb területre osztották fel, vagyis az ország formális önállóságának utolsó maradványa is megszűnt. A Xerxész pusztítása utáni évtizedek Babilonját legjobban Hérodotosz leírásából ismerjük, aki maga is járt a városban, és az általa nyújtott képet az ásatások lényegében igazolták. Babilonban III. Artaxerxész Ochosz a 4. század derekán még építkezett, de a hajdani Asszíria nagyvárosainak helyét a sztyeppe hódította el. (Assur maga néhány évszázadon át még lakott maradt.) Az asszír falvak és kisebb települések viszont tovább éltek.

Az egyre jobban elterjedő arámi mellett az akkád irodalmi és tudományos nyelvként az óperzsa korban, sőt azon túl is használatban maradt (az utolsó datált ékiratos táblákat a Kr. u. 1. században készítették!). Babiloni templomi akadémiákon még a hellénizmus korában is tanultak, köztük nem egy külföldi, akik például görög betűs akkád szójegyzéket készítettek. Az itt tanuló görögök az ősi mezopotámiai kultúra és tudomány nem egy elemét közvetítették a hellenisztikus világ és így Európa felé.

331-ben Nagy Sándor bevonult Babilonba, s keleti hadjárata előtt elrendelte a zikkuratu újjáépítését, 323-ban bekövetkezett halála (Babilonban halt meg) azonban félbeszakította a munkát.

Nagy Sándor világbirodalma fővárosává akarta tenni Babilont. De ehelyett – Alexandrosz halála után – a város és egész Mezopotámia az Elő-Ázsia kisebb vagy nagyobb részét felölelő államok (a Szeleukida, parthus, a Szászánida birodalmak) egyik tartományává süllyedt. Minél szervesebben épült be a hódító birodalom gazdasági és kulturális életébe, annál inkább elvesztette ősi egyéniségét. Sumer és Akkád, Assur és Babilon fokozatosan homoksivatagok vagy sztyeppék dombjai, az egykori történeteket rejtő tellek alá került.

AZ ÓKORI KELET

Napjainkban, a tudományszakok aprózódásának korában, amikor a határterületek is csak kis szekciókat jelentenek, nem szokás nagy, összefoglaló, lexikoncikk-szerű áttekintést adni egy olyan tudományos kutatási területről, amely szaktudományok sokaságát öleli fel, amely számos, önmagában is nagy, szerteágazó szaktudományra tagolódik. Az ókori Keletet – csak így, minden szűkítés nélkül – tárgyul választani olyan, mintha néhány oldalon akarnánk áttekinteni, mondjuk, a kémiát általában, a vizet vagy a latin betűs írásbeliséget. Az átfogó szemlének, ha valaki erre vállalkozik, meg kell/kellene határoznia az ókori Keletet a tér és az idő koordinátáiban, ezeken belül a tárgy főbb aspektusait, mint a természeti körülmények és az emberi létfenntartás kölcsönös viszonya, a népesség megoszlása nyelvek, amenynyire lehetséges, ethnikumok, szociális tagolódás, az írásbeliség jellegzetességei szerint, a politikai szerveződés alakzatai, a magasabb szintű kulturális teljesítmény. Külön figyelmet kíván az ókori Kelet helye és szerepe az „óvilág” és – tágabban – az emberiség történetében. Ezen belül is, kapcsolódása a Földközi-tenger keleti medencéjének országaihoz, amelyekben az európai kultúra közvetlen előzményei kialakultak, illetve a Közel- és Közép-Kelet későbbi kultúráihoz, amelyekbe hagyományai beleolvadtak.

Végül, hozzátartozik az átfogó szemléhez az ókori Kelet iránt való érdeklődésünk természete, tágabb értelemben a nyugati világ viszonya a Közel-Kelethez és múltjához, szűkebb értelemben a tudományos kutatások céljai, módszerei, ezek változásai, annak magyarázata, hogy miért éppen az ókori Kelet kutatása lett napjainkban a mássághoz való viszony egyik paradigmája. Mindezt, a maguk teljességében, egy cikk keretei között még érinteni sem lehet; marad néhány részlet megtekintése, madártávlatból.

ÓKOR

Mind az ókor, mind pedig a Kelet történetileg változó fogalom. A mai értelemben vett ókor felső határa nagyjából a nyugat-római birodalom megszűnése, az i.sz. V. század, amelyben Italia politikai építményét

elsodorja a népvándorlás, és a keleti tartományok területén önálló hatalomként megszilárdul Konstantinápoly–Bizánc, de emlékeztetnem kell arra, hogy Gibbon történeti műve, a *Decline and Fall,* amely ma – mellesleg mondva – nem is annyira történetírói összegezésnek számít, mint inkább forrásnak, amennyiben anyagát sok, azóta félresodródott vagy feledésbe merült írott forrásból merítette: Edward Gibbon (1737–1794) Róma bukását a kora-újkorig vezette el; maga a Római birodalom – a német-római császárság ténylegesen is 1806-ig állt fenn. Az alsó határ, az ókor kezdete, ha ebben az összefüggésben egyáltalán értelmes a kifejezés, puha, módszereikben és forrásanyagukban önállóvá váló történeti diszciplinák hatalmas darabokat hasítanak le belőle, hogy önálló (ős)régészeti/őstörténeti periódusokként kezeljék. Az emberi nem régmúltja, amely a mezopotámiai vagy egyiptomi irodalomban, de Hésziodosznál is, mitosz volt csupán, az ásatásoknak köszönhetően egzakt régészeti tartalmat és tagolást nyert.

A korszakolás folyamatos változása érinti az ókori Kelet meghatározását is. Részben oly módon, hogy meg kell találnunk azokat a kritériumokat, amelyek alapján meghúzhatjuk a kronológiai és fejlettségi határvonalat a megelőző régészeti/őstörténeti/kora-történeti korszakok és az ókori Kelet mint szorosabb értelemben vett történelem között. Részben pedig oly módon is, hogy maga a mai ókori Kelet fogalom is ennek a leválasztó megkülönböztetésnek köszönheti létét. Ami a XIX. század elején még pusztán előzménynek számított a Mediterraneum térségének a görög-római forrásokból ismert történelme, jelképes határvonalat húzva: „a trójai háború” előtt, azt ma önálló, a görög-római világgal időtartamában és forrásanyagának terjedelmében is összemérhető korszaknak tekintjük. Eduard Meyer (1855–1930), aki elsőként és utoljára írt olyan ókori történelmet, amely korának megfelelő szintű, egyenletes – a mezopotámiai, egyiptomi stb. szöveganyagra is kiterjedő – forrásismeret alapján, egységes szemlélettel, ma is figyelmet érdemlő módon tárgyalja az Irántól, Mezopotámiától, Kis-Ázsiától Egyiptomon át Hellaszig, Italiáig, Hispaniáig terjedő térséget: a *Geschichte des Altertums* integrálni tudta a XIX–XX. század fordulójának felfedezéseit, az ásatások eredményeit, a frissen megfejtett írásos emlékek hozamát a klasszika-filológia hatósugarában kifejlődött ókori történelembe. Ezen az alapon épült ki a német tudományosságban az Altertumswissenschaft, magyarul – Kerényi Károly szavával – ókortudomány fogalma, így, hangsúlyozottan egyes számban,

tartalmilag akkor még „a Dél” mellett kevés Kelettel, de fogalmi keretet nyújtva a Kelet integrálásához is. Ma az ókortudomány szó már inkább csak gyűjtőnévként él tovább. Gibbonhoz képest gyakorlatilag elveszett belőle a Közel-Kelet egész története a hellénisztikus kort követően. Eduard Meyerhez képest ténylegesen különváltak azok a tudományok, amelyek Egyiptommal és a Közel-Kelet országaival foglalkoznak, időben részben a görög-római világot megelőző, részben azonban vele párhuzamosan élő kultúrákkal. Megjegyzendő, hogy az ókortudomány egészén végighúzódik az a hasadás, amely a régészeti kutatást, a tárgyi emlékanyag vizsgálatát a nyelvi természetű forrásanyag, az írott szövegek vizsgálatától elválasztja. Folyton megújuló, az igényes vállalkozásokban magától értetődő program ennek a két kutatási területnek az összekapcsolása, de minden ez irányú törekvés vagy eredmény csak arra hívja fel a figyelmet, hogy a szerves és intézményes egység nincs meg többé, sem az oktatásban, sem a tudományszervezésben, legfeljebb egyedi vállalkozásokban.

Az ókori Kelet fogalmában az ókor az imént mondottak értelmében a XIX–XX. századi tudományfejlődésnek köszönheti létét, egy olyan változásnak, amely a tudományos kíváncsiság és az általános kulturális érdeklődés növekedésével, a kutatási módszerek gazdagodásával és finomodásával, a forrásanyag gyors ütemű gyarapodásával további részekre tagolta azt, amit régebben régiségnek, majd már ókornak neveztünk. Ha az ember bevilágít a sötétbe, meg tud különböztetni addig nem észrevett részleteket. Az ókori Keletet, az ókornak nevezett múlt szerves részét, a tudományos kutatás teremtette meg, lépésről lépésre.

Ami az ókori Kelet fogalmának idő-dimenzióját illeti, nyilvánvaló, hogy a térség története nem emelhető ki az ókor egészének történetéből. A kezdet határa nem húzható meg élesen, legfeljebb annyit mondhatunk, hogy a neandervölgyi ember közel-keleti maradványait, de akár a gyűjtögető–zsákmányoló létfenntartásról a növénytermesztésre és állattartásra áttérő létfenntartás legkorábbi lelőhelyeinek anyagát éppen olyan joggal igényli magának az egyetemes őstörténet vagy a régészeti anthropológia, mint az ókori keleti történelem kutatása, míg számos i.e. 5. évezredi kultuszhely szerves folyamatosságot mutat a későbbi mezopotámiai templomokkal vagy a ziqqurratukkal.

Az utóbbi évtizedekben, nagyjából a második világháború után, az ókori Kelet kutatásában elmosódott vagy éppen megszűnt, de legalábbis irrelevánsnak bizonyult az őstörténeti és történeti korok régebben nagy

szerepet játszó éles megkülönböztetése. Ennek egyik oka a régészeti és történeti kutatások újabban erős anthropológiai irányultsága. Az amerikai kulturális anthropológia volt az az elméleti keret, amely lehetővé tette, hogy az elszigetelt ásatásokat vagy szöveges adatokat nagyobb összefüggésbe állítsuk. A másik ok talán sokkal mélyebben fekszik, mint a szoros értelemben vett történeti kutatás illetékessége. A világgazdaság kifejlődése/globalizáció recens, és sok tekintetben ellentmondásos folyamatai felhívták a figyelmet a korábban deskriptive vagy lenézőleg természetinek, primitivnek stb. nevezett népekre, a gyarmatosítás hozzákötötte ezek sorsát a legfejlettebb világhoz, a gyarmatrendszer felszámolása pedig szükségessé tette, hogy a kezdetleges létfenntartási körülmények között élő népek is lehetőleg felzárkózzanak a fejlettebbekhez. Napjainkban szerepet kaptak azok a népek is, amelyeket korábban a régi szellemű néprajzi őstörténet csak mint a történelem meghaladott korszakainak tanúfalát vagy emlékköveit tartott számon és tanulmányozott.

A harmadik ok kétségen kívül az, hogy a feltárások számának gyarapodása, az ismeretek bővülése, az összehasonlító kutatások erősödése világossá tette, a Közel-Keleten bizonyosan, a politikai történelem éles határain áthatoló szerves kontinuitás vonalait. A közel-keleti kultúrák ős-eredetiek (pristine) voltak, nem feltétlenül egy szűken körülhatárolt földrajzi ponton, hanem szélesebb körben, fennmaradásukat és fejlődésüket részben a rendszer elemeinek kölcsönhatása és belső erők irányították. Merőben technikai szempontból és technikai szinten meg lehet ugyan különböztetni egymástól a történelem előtti (prae-historikus)/őstörténeti (Urgeschichte) korszakokat: a meghatározó folyamatok valójában átvágják ezeket a technikai határokat.

KELET

Nem kevésbé problematikus a Kelet fogalma. Ez, ahogyan a történeti irodalom használja, a rómaiaktól ered. A Földközitenger keleti partjainál fekvő vagy még távolabb eső térségeket konkrét földrajzi–politikai nevekkel illették: Aegyptus, Asia, Galatia, Cappadocia, Cilicia, Syria, Judaea/Palaestina, Arabia, Armenia, Osrhoene, Mesopotamia, Parthia stb. Az oriens szó tág, hétköznapi jelentésében mint a lakott világ keleti része

Cicero, Vergilius, Ovidius műveiben tűnt fel először. Diocletianus és Constantinus császárok igazgatási reformjában a négy dioikészisz/dioecesis egyike volt az Oriens, amely eredetileg az egész Keletet magában foglalta, Libyától és Aegyptustól Kilikiáig és az Euphratész térségében fekvő provinciákig. Az afrikai provinciákat Valens császár választotta le róla.

Keletnek kivált azokat a területeket nevezték, ahol a lakosság túlnyomórészt nem görög nyelvet beszélt. Iustinianus császár alatt az Oriens Syriát, közelebbről, Syria I (prima)-t jelentette, ténylegesen Antiokheia térségét.

A középkorban a keresztes hadjáratok és szentföldi zarándoklatok, a kora-újkorban pedig a török háborúk tapasztalatai tágították és színezték a Kelet fogalmát. A Nyugat az európai világképben Európa, közelebbről, Nyugat-Európa volt, s ennek oppoziciójaként jelent meg a Kelet, Egyiptomtól nagyjából Iránig. Az újkori Európa aztán kiterjesztette a jelentését egészen a Csendes-óceánig. Ekkor már szükségessé vált a pontosabb megjelölés: a Közel-Kelet (Near East/Naher Osten/Proche-Orient); az európai nyelvekben a török háborúknak, az Oszmán birodalom folyamatos balkáni és közép-európai jelenlétének köszönhetően ez az elnevezés rögzült. Angliában az első világháború körüli években, az angol birodalom stratégiai érdekeire tekintettel, lévén hogy Angliából nézvést már Málta és Szuez is Kelet, a közel-keleti térséget Közép-Keletnek (Middle East) nevezték, Kelet-Ázsia (East Asia) pedig, és ami még távolabb volt, Távol-Keletnek (Far East) számított. Ma a Közel-Kelet a leggyakrabban használt elnevezés, hol oda értve Egyiptomot is, hol nem, de Iránt mindenképpen. Az Elő-Ázsia (Vorderasien) vagy a magyarul szokatlanabb Nyugat-/Délnyugat-Ázsia (Western/Southwestern Asia) név Egyiptomot, természetesen, nem foglalja magában.

Az ókori Kelet (der Alte Orient/Alter Orient), ókori Közel-Kelet (Ancient Near East) ily módon tulajdonképpen politikaés tudománytörténeti fogalom, határai nem húzhatók meg pontosan sem térben, sem pedig időben. Mai felfogásunk szerint ide vehetők a következő mai országok/térségek: KisÁzsia, Kelet-Törökország (Anatólia), Örmény-felföld, TranszKaukázia stb., a Levante, Arábia, a Folyamköz/Mezopotámia (Szíriának az Euphratésztől keletre eső része és Iráq), a Perzsa-öböl térsége, Irán.

További problémát jelent, hogy e lazán körülhatárolt térség kisebb történeti egységei közül mit sorolunk az ókori Kelet történetéhez, és mi

számít inkább a klasszikus – görög-római – világhoz. Hérodotosz a görög győzelem történetét írta meg, de tárgya, a perzsa-görög háborúk ábrázolása érdekében ismertette az oppozició másik oldalának általa felkutatott történelmét is. Az ókortörténetben a klasszikus – de időközben már anakronisztikusan kitágult – Oriens fogalmára alapozva alakult ki az Oriens antiquus, az antik világ Keletje: Egyiptom, Szíria–Mezopotámia, Anatólia (amely név maga is a ‘kelet’ jelentésű görög anatolé szóból ered)/Armenia, Nyugat-Irán, gyakorlatilag az egykor az Akhaimenida dinasztia uralma alá tartozó hatalmas térség. Közbevetőleg megjegyezve, bámulatos ragaszkodással a görög-római történeti szemlélet hagyományhoz, éppen az a világ, amelyet Hérodotosz Hellasz ellenfelének és politikai-kulturális tekintetben ellenpólusának mutatott be. Ez a területi és nyelvi körülhatárolás kielégítette az ókori keresztény egyházatyákkal foglalkozó tudományt (patrisztika, patrológia), célszerűen megkülönböztette a római katholikus kereszténységet az orthodox egyházaktól.

Phrügia ugyanazon a területen fekszik, ahol korábban a hettiták éltek. Az ókori Izráel szerves része volt Elő-Ázsia nyugati térségének, egyike azon kis országoknak, amelyeket hol az asszírok, hol az egyiptomiak fenyegettek, majd Róma függőségébe került, s végül római provincia lett. Egyiptom, Kis-Ázsia, Szíria, Arábia hozzákapcsolódott a Római birodalom történetéhez. A történeti gondolkodásban a római integráció feledésbe borította azt, hogy ezeknek a térségeknek korábban is, később is volt önálló történelmük. Korábban intenziv érintkezésben álltak a tőlük keletre eső térség országaival. Közép-Ázsia nemcsak kereskedelmi kapcsolatban állt Mezopotámiával: korai történetének egy részében hasonló fejlődésen ment át.

India, még távolabb Kína, nyugat felé pedig Egyiptom és Észak-Afrika korai – és hasonló – írásrendszereikkel ugyanolyan rangú kultúrák, mint a korai Mezopotámia, és történelmük is összeért, vagy legalább közvetett kapcsolat állt fenn közöttük.

Az ókori Kelet története, ha minden kapcsolati szál mentén végigmegyünk, könnyen teljes világtörténelemmé duzzad.

Hangsúlyozni kell, hogy Kis-Ázsia, Mezopotámia, Nyugat-Irán távolibb keleti kapcsolatai ugyanolyan fontos részei az ókori Kelet történelmének, mint a nyugatiak, még ha a kutatás esetlegességei folytán részleteiket kevésbé ismerjük is. Az indiai asztronómia gyökerei Mezopotámiáig érnek, mint ahogyan a Földközi-tenger ókori kultúráit is ezer szál köti,

fémműveség, írás, üveg, a Közel-Kelethez. Az érintkezés, persze, kétirányú volt: szerves kapcsolat. Az ókori Keletnek Egyiptomra és Mezopotámiára fókuszált, a Biblia vagy Hellasz nézőpontjából írt történelmét előbb-utóbb ki kell majd egészítenünk Közép-Ázsia vagy India felől is.

A kalandokat nem kerülő keleti utazók, török fogságba esett gyaurok, a Magas portához vagy a fényességes Iszfahánba tartó európai diplomaták nem behúnyt szemmel mentek el a Közel-Kelet elhagyatott régiségei mellett. Jelkép értéket tulajdoníthatunk annak, hogy az egyik legelső jelentős régészeti felfedezés Keleten, amely felfedezés máig nem veszített jelentőségéből, éppen antik emlék volt. Törökországban, Angora/Ancyrában (Ancyra in Galatia, ma: Ankara), az Altındagˇ lábánál, a Haci Bayram mecset mellett a Tiberius császár alatt Augustusnak és Rómának szentelt templom falain fennmaradt, csaknem sértetlen római feliratot, Augustus császár önéletrajzát (Monumentum Ancyranum) I. Ferdinánd német-római császár és magyar király I. Szülejmán szultánhoz küldött követe, a belga Augier (Ogier) Ghiselin (Ghislan) de Busbecq (1520/21–1592) fedezte fel (1555). Magyar vonatkozása miatt megjegyezhető, hogy a Portánál a követséget (1553–1557) Verancsics Antal (1504–1573) egri püspök és Zay Ferenc (1505–1570) főkapitány vezették. Tagja volt a Fuggerek egy időben budai ügyvezető tisztviselője, Hans Dernschwam (1494–1568) is.

A feliratról az első másolatokat – másokkal együtt – Verancsics titkára, Johannes Belsius/Belsey/Belsy János készítette. A Monumentum Ancyranum közvetett ókori keleti kutatástörténeti vonatkozása, hogy Carl Humann (1839–1896), aki éppen Pergamonban dolgozott, és akit Theodor Mommsen (1817–1903) az angorai felirat gipsz másolatának elkészítésére felkért, ugyanezen az útján a Bogazköy melletti hettita szikla-szentély, Yazılıkaya domborműveinek pacskolatát (negativ) is levette (1882). A lapok Berlinbe kerültek, ma is megvannak, részben kiállítva a Pergamon Museum – Vorderasiatisches Museum-ban, és jobb állapotot mutatnak, mint a helyszínen az eredeti.

BIBLIAI KELET

Az ókori Kelet fogalmának kialakulásánál külön kell érinteni a Bibliában foglalt történelem meghatározó jelentőségét. A középkori utazók a Bibliában leírt események helyszíneit keresték a Közel-Keleten. De amíg a keresztény zarándokok, Helené anyacsászárné, Constantinus anyja nyomdokain, többnyire megelégedtek Jeruzsálemmel és a Szentfölddel, és legfeljebb Edesszáig jutottak el, mint egy jámbor hispaniai asszony, Egeria/Aetheria/Eteria az i.sz. IV. század végén; a középkori zsidó utazók távolabbra is elmerészkedtek, a Folyamköz romos, sivatagi homok borította épületeinek felszíni látványában felismerni vélték Bábel tornya vagy a Jónás könyvéből ismert Ninive maradványait. A zsidó utazók képzeletét Babylóniában Birsz Nimrúd (Barszip/Borszippa) toronytemplomának látványos csonkja ragadta meg, erről írtak úgy, mint Bábel tornyáról. Az ókori Palmyra, Mezopotámia, Irán ékírásos emlékeit elsőként Pietro della Valle (1586–1652), Jean Chardin (1643–1713) és Carsten Niebuhr (1733–1815) hozták el Európába, akkor még ismeretlen írással írt, ismeretlen nyelvű feliratok másolatait, feliratos tárgyakat (bélyeges tégla), Dareiosz biszutúni szikla-feliratának néhány részletét.

A képzeletbeli utazásoknak is jutott szerep a Babylón iránti érdeklődés gerjesztésében. Athanasius Kircher (1602–1680) a Turris Babel (1679) metszetein több, a Bibliában és antik szerzőknél említett építmény stb. – barokkos – rajzát közölte. Johann B. Fischer von Erlach (1656–1723), a Habsburg Ausztria nagy barokk építésze, Schönbrunn tervezője, albumot készített az építészet történetéről, az elsőt e nemben; ennek egyik legelső lapja, „Spectacula Babylonica”, a város rekonstrukciós rajza, a képen, a háttérben: „Bábel tornya”. A Biblia valóban különleges szerepet kapott, és játszik ma is az ókori Kelet felfedezésében. Ez az egyetlen nagyobb szöveg-corpus az ókori Kelet egész írott hagyatékában, amely eredeti nyelvén és fordításokban is folyamatosan része volt az európai és részben – közvetve, a Korán révén – a közel-keleti kultúrának. Amikor az ásatások megindultak, a Közel-Keleten először a nagy bibliai városokra összpontosult a figyelem, s a továbbiakban is – a látványos kiállítási tárgyak gyűjtése mellett – a régészeti és történeti kutatás egyik célja maradt a Biblia adatainak dokumentálása vagy éppen igazolása. Ahogyan a XIX. században néhány évtized alatt önállóvá fejlődött a Biblia szempontjából különös jelentőségű Mezopotámia kutatása, úgy különült el, másfelől, mint tudományos szakterület és mint az ókori Kelet egyik viszonylag zárt, sajátos történeti egysége, az ókori Izráel. Vallási meggondolások- és érdekekből kifolyólag a

Bibliával összefüggő történeti vizsgálatok az ókori Kelet országaiban sajátos színt kaphatnak és kapnak ugyan, de az ókori Izráel egészében véve mégis vitathatatlanul az ókori Kelet szerves része, a tudományos kutatás ugyanolyan módszerekkel közelíti meg, mint Mezopotámiát vagy Egyiptomot, és történelmét is szerves egységben látja a térség többi országának történelmével. Döntő jelentőségű új fejlemény, hogy a tudományos kutatást már nem az igazolás, hanem a megismerés vágya tartja lendületben a Biblia földjén is.

ÉDEN-KERT

A régészeti feltárásokkal és az írásos emlékek megfejtésével párhuzamosan a történetírás meg akarta határozni a legrégibb közel-keleti kultúrák helyét az egyetemes történelemben.

Hogyan illeszkedik a világ történelmébe az ókori Kelet? Az elmúlt másfél évszázad tudományában három vagy négy nagy paradigma, metaforikus modell, magyarázó elmélet alakult ki. Mindegyik a történelem kezdetének színterét látta Mezopotámiában.

Az első, nincs rajta csodálkozni való, a Biblia elbeszélését választotta kiinduló pontul. Az 1870-es évek vége felé, amikor az ásatásokból és az eredeti forrásokból már bizonyos kép bontakozott ki az ősi elő-ázsiai kultúrákról, lehetségessé vált, hogy tudományos vizsgálat alá vegyék a bibliai Éden-kert (gan‘éden) mítoszának esetleges történeti hátterét. Az első assziriológusok az Éden-kert mintáját vélték felismerni az ősi Mezopotámiában. Friedrich Delitzsch (1850–1922), abban az időben a lipcsei egyetem magántanára, *Wo lag das Paradies?* című könyvében (1881) a Genesis elbeszélését egybevetette az újonnan megismert elő-ázsiai földrajzi névanyaggal és történeti adatokkal. Bár időközben szinte minden részlete elavult, még a nevek többségének olvasata is megváltozott: ma is végső soron ezen a könyvön alapulnak földrajzi ismereteink az ókori Elő-Ázsiáról. Bizonyossá vált, hogy a bibliai elbeszélésre éppen az ókori Kelet története adhatja meg a magyarázatot, nem pedig fordítva.

Az Éden-kert mítosza a Bibliában virágzó kertnek rajzolja meg azt az országot, ahol a teremtés első ember-párja élt. A sum. eden/akk. edinnu szó jelentése ‘mező’, a héber ‘éden szó és mitologikus fogalma valószínűleg ebből származik. A bibliai elbeszélés szerint az Örökkévaló (JHVH

Elohim) kertet ültetett az Édenben, keleten. Az Éden-kertben (gan-‘éden), egy folyó eredt, ez öntözte a kertet, és négy fő(ág)ra vált szét: Pisón, Gihón, Hiddekel és Perát. A négy folyó közül a két utóbbi azonosságához soha nem fért kétség: Tigris (sum. Idigina/akk. Idiglat) és Euphratész (sum. Buranuna/akk. Purattu). A Hiddekelről a szöveg közli azt is, hogy Assurtól keletre folyik; Assur romjai valóban a Tigris nyugati (bal) partján állnak. A két nagy folyam mindenképpen (Dél-) Mezopotámiához köti az Éden-kert mítoszát.

A két másik név rejtélye azonban egyelőre nincs felfedve.

A felsorolásban a második, a Gihón a bibliai szöveg szerint Kús országát veszi körül. Kús általában Ethiópia neve, középkori kommentátorok a Nílusra gondoltak, az első folyóban pedig, Pisón, az Indust látták a mitologikus világtérképen. A Pisónról azt olvassuk, hogy körülveszi Havila országát, „ahol az arany van”, és onnan való a bedolah és a soham-kő. Havila esetleg a sumer mitológiából ismert Harali név eltorzult alakja lehet.

Harali az arany országa, valahol messze Keleten, de sumer szövegekben különböző drágaköveket is hoznak onnan. Nevét Harmatta János drávida nyelvi etymologiával magyarázta „napkelet”-ként. A soham, egyébként a jeruzsálemi templom főpapjának mell-díszéről ismert kő, különleges becse alapján esetleg lazúrkövet jelent. Ez a Pamir térsége felé mutat. Kús országa, ahol a Gihón folyik, a Biblia e helyén talán mégsem Ethiópia lehet, a név talán a Mezopotámiától keletre, a Zagrosz térségében élő kassú nép emlékét őrzi. Kelet felől, a Zagrosz nyugati előhegyeiből, Délnyugat-Iránból (óperzsa Udzsa/ma: Khúzisztán) több folyó is ömlik a Tigrisbe és a Perzsa-öbölbe, ránk maradt régi neveik nem vethetők egybe az Éden-kert két rejtélyes folyójának nevével, de az könnyen lehetséges, hogy az Éden-kerti tájban, amelyet a bibliai elbeszélés leír, haloványan Dél-Mezopotámia és Délnyugat-Irán mitologizált képe, a mezopotámiai térség keleti kapcsolatai, a sokszoros közvetítéssel keletről érkező arany és drágakövek kereskedelme tükröződik.

A XIX. század óta igen erőteljesen folytatott régészeti kutatások mögött továbbra is ott áll, a XX. század első felében, mondhatjuk, látványosan, de ma is eltagadhatatlanul, a Biblia, az ókori Izráel és a korai kereszténység történetének hellénisztikus–keleti eleme. A preferencia bizonyos értelemben természetesnek mondható. Egyfelől, Izráel és a zsidó történelem kezdetei maguk is elválaszthatatlan része az ókori Keletnek. Másfelől,

Európa, amelynek történeti fejlődését az antik és a zsidó hagyományok, illetve ezek sajátos elegye, az ókori kereszténység határozta meg, gyökereit és saját múltját keresve óhatatlanul rátalált az ókori Keletre.

TERMÉKENY FÉLHOLD

A XX. század közepén a bibliai mítosz helyét újabb keletű metaforikus kifejezés foglalta el. A történetírásban különösen népszerűvé vált a „termékeny félhold" fogalma. Az egyiptológus James H. Breasted (1865–1935), az Oriental Institute (University of Chicago) alapítója (1919) és első igazgatója, nagy hatású ókortörténeti szintézisek tudós szerzője vezette be az ókori Kelet történeti irodalmába, először az Ancient Times címmel kiadott ókortörténeti tankönyvében (1916). Gyorsan felkapták a szakkörökön kívül is. Vonzerejét, természetesen, a képzettársítás adja: a Nílus völgyétől Szírián át a Perzsa- öbölig húzódó terület – mai térképeinken szemlélve – valóban emlékeztet valamelyest a holdsarlóra, ahogyan a Hold, a harmadik negyedben, a Közel-Keleten látható.

Ennek a képzelt „félhold"-nak a három nagy tájegysége azonban merőben eltérő feltételeket kínál az emberi élethez. A Földközi-tenger keleti partvidékén (Levante) a mediterrán növényzet az uralkodó: az olajfa a hegyekben is elterjedt, egészen a fagyhatárig, van füge, keményhéjú gyümölcsök (dió, mandula), pisztácia (gör. terminthosz), citrusfélék, egyéb gyümölcsfák, szőlő, mindenféle szántóföldi növény, örökzöld bokrok és fák, a terraszos földművelés vertikálisan is kiterjesztette az emberi élet lehetőségeit. A szíriai és észak-mezopotámiai sztyeppe csapadék-viszonyai között még éppen lehetséges az esős földművelés (dry-farming) és az állattartás (kecske, juh, szamár) legelőváltó módja (transzhumantáció). Egyiptomban, illetve Dél-Mezopotámiában csak az öntözött földek teremnek, öntözni kell még a fákat (datolyapálma) is. Ilyen különbségek mellett a félhold metafora valójában nem jelöl semmiféle gazdasági vagy történeti egységet.

Látszólag megerősítést kapott Breasted szemléletes képe Robert J. Braidwood kurdisztáni kutatásainak eredményeiben.

Braidwood és az Oriental Institute általa vezetett kutatócsoportja a paleolithikum és neolithikum közötti átmenet lelőhelyeit kutatta Észak-Iráqban (1948–1955). Az általuk feltárt hatalmas új anyag arra a

következtetésre vezetett, hogy az áttérés az élelem-termelő gazdálkodásra tulajdonképpen a történeti Mezopotámia hegyi peremvidékén ment végbe, abban a karéj/gallér alakú zónában, Breasted, persze, úgy mondta volna: nagyobb félholdban, amely a Zagrosz hegységtől Kurdisztánon és a Taurus déli oldalán át a Földközi-tenger parti Karmel-hegyig húzódik. Braidwood a termékeny félholdat kijjebb tolta, át a környező hegyvidékre. Néhány évvel később azonban az Anatóliai fennsíkon feltárt lelőhelyek (Hacılar, Çatal Höyük stb.) széttördeltek minden metaforikus geometriai alakzatot.

Nikolaj I. Vavilov (1887–1942) orosz-szovjet botanikus géncentrum elmélete, amelyre a növények domesztikációjának botanikai magyarázata támaszkodik, éppen a Közel-Kelet – Elő-Ázsia hegyi peremvidékét: Közép-Anatóliát, Transz-Kaukáziát, Északnyugat- és Északkelet-Iránt jelölte meg nagy gén-centrumokként. Itt ment végbe több gabonafajta háziasítása, ezek a termesztett növények nem a termékeny félholdból: a Közel-Kelet hegyi peremvidékéről terjedtek el a Levantén át KeletAfrikában, Anatólián át a Balkánon és Délkelet-Európában, illetve észak felé a Kaukázus térségében, kelet felé Iránban.

A CIVILIZÁCIÓ BÖLCSŐJE

A civilizáció bölcsője kifejezés ötlete az emberi életkorok metaforikus alkalmazása a történelemre. William A. Wigram (1872–1953) tisztelendő 1914-ben Mezopotámiáról mint az emberiség bölcsőjéről beszélt. V. Gordon Childe (1892–1957) ausztráliai-angol régész-történész *Mi történt a történelemben* című könyvét, amelyben ezt a metaforát kifejti, évtizedekkel később magyar fordításban már ezzel a címmel jelentették meg, ez jelzi, hogy a kifejezés időközben közkeletű lett. Samuel N. Kramer (1897–1990), aki szövegkiadásaival a sumer irodalmat új életre keltette, a Time könyvsorozatban ezzel a címmel adta ki az ókori Mezopotámia történetéről és kultúrájáról írt népszerű összefoglaló áttekintését.

A „LEGELSŐK” A TÖRTÉNELEMBEN

Kramer más modellt is felrajzolt, éppen a sumer irodalmi táblák feldolgozásában szerzett tapasztalatai alapján. Az antik mitológiában külön

helyet kaptak a mitologikus feltalálók, az emberi kultúra nagy kezdeményező hősei. Ilyen prótosz heuretész volt, „első feltaláló”, a kultúra eredetének hőse, az ókori Mezopotámiában Óannész, ahogyan Bérószosz az i.e. III. században Babylónia hellénisztikus felfogásban megírt történetében nevezi. A félig hal, félig emberi lény a Perzsa-öbölből bukkant fel, ő tanította meg az emberiséget „mindenre, ami a civilizált élethez tartozik”, az írásra és a földművelésre.

1956-ban Kramer nagy sikerű könyvet adott ki, *From the Tablets of Sumer* címmel, „Twenty-five Firsts in Man’s Recorded History” alcímmel, a francia fordításban (1957) és az amerikai paperback kiadásban (1959) a cím így változott: *L’histoire commence à Sumer/History Begins at Sumer,* az „elsők” száma pedig kiadásról kiadásra bővült. Az ő hősei, a mezopotámiai hagyomány természete szerint, a legtöbb esetben nem feltalálók voltak, bár ilyeneket is számon tart, hanem feltalálások. A blickfangos címek mögött meghúzódó elgondolás az volt, hogy az ókori Kelet, s közelebbről, az i.e. 4–3. évezredi Mezopotámia jelentőségét az adja, hogy első volt ebben és abban stb.: hogy ott kezdődött a történelem. Az elsőség becsét napjainkban a gazdasági statisztikák és a sportteljesítmények csak erősítik. A történetírásban azonban implicite együtt jár vele a diffuzionista elmélet.

A bemutatott metaforikus magyarázatok mind abból indulnak ki, hogy az ókori Kelet valami módon kisugárzási központ volt a Földközi-tenger medencéje, Eurázsia vagy az egész földkerekség felé. A maguk idején tudományos értékű modellek voltak. Mindamellett, esetenként táptalajul vagy például szolgáltak különféle délibábos elképzelésekhez, mint amilyen a sumer–magyar rokonság vagy közös őstörténet, a föniciai hajósok elvetődése Dél-Amerikába stb.

RENDSZER-SZEMLÉLET

Az emberiség korai történetének nincs egységes, azonos ütemű kronológiája. A régészetileg egyre jobban feltérképezett Föld azt mutatja, hogy az emberi társadalom és a kultúra sokfelé indult autochthon fejlődésnek; sokfelé, de sohasem teljes elszigeteltségben. A szomszédos vagy távolibb térségek érintkezése, mondjunk akár diffuziót, nem annyira

kiváltó oka, mint inkább következménye, kísérő jelensége a belső fejlődésnek.

A keresztény üdvtörténetként Augustinus által, ennek szekuláris változatában pedig Marx elméletében hirdetett teleologikus társadalomfejlődés (amelynek végső célja „Isten országa”, illetve a közösségi–egyenlőségi társadalom, a „kommunizmus”) vagy „a történelem” Hegel által tételezett kelet-nyugati mozgása egyaránt naiv, a történeti leírás szintjén használhatatlan modellek. Egy rendszerelméleti szemléletben azonban helyük lehet a – részleges – diffuziós jelenségeknek. A kultúrák érintkezése rendszerint mindkét irányban nyitott kapcsolatokat jelentett.

Az egyre újabb területeket megbolygató ásatások új és újabb letűnt kultúrákat tárnak fel kontinensünkön, de más térségekben is. Az Indus-völgyben, Közép-Ázsiában stb. Mezopotámiával párhuzamosan vagy némi késéssel hasonló élelemtermelő, városi társadalmak alakultak ki. Colin Renfrew összegező elemzése az Atlanti-óceán nyugati partvidékén végighúzódó megalithikus építményekről a kezdetleges társadalmi–területi (territoriális) integrációnak a közel-keletitől gyökeresen eltérő tipusát mutatta be.

Az 1980-as évek közepétől kezdődően, amikor Iráqban egyre nehezebbé, majd lehetetlenné vált és egyelőre gyakorlatilag megszűnt a külföldi régészeti expediciók tevékenysége, egy időre Szíria lett a közel-keleti kutatások fő színtere. A műtárgy- vagy főváros-centrikus ásatási programok helyett a lelet-együttesek funkcionális vizsgálata, a gazdálkodási régészet, a településeknek környezetükkel való kapcsolata került az érdeklődés előterébe. A részlet-eredmények halmozódásával felismerhetővé vált a dél-mezopotámiai öntözéses földműveléstől különböző, a természetes csapadékon alapuló mezőgazdasági övezet történeti jelentősége. Mezopotámiai szemmel nézve ezek a területek fejletlen perifériának látszottak, puszta nyersanyag- és munkaerő-forrásnak. A Gilgames-eposz Enkidut a sztyeppére helyezte, vadállatok közé, velük együtt járt a folyóra vizet inni. Csak Urukban ismerte meg a kenyeret és a sört.

Valójában a szíriai térségben a folyamvölgyi öntözéses földműveléshez képest önálló, alternativ létfenntartási és gazdálkodási rendszer alakult ki az i.e. 3. évezredben, legeltető, legelőváltó állattartás, távolsági kereskedelem, városi központok. A szíriai térség jelentőségének felismerése nem a fejletlenség elismerését vagy éppen dicséretét jelenti: a hierarchizáló centrum-periféria szemlélettel szemben az kapott hangsúlyt, hogy a

természeti lehetőségekhez alkalmazkodó alternativ gazdálkodás kiterjesztette az emberi lét lehetőségét olyan területekre is, amelyek egyébként hasznosítás nélkül maradtak volna. Az állattartás, amely viszonylag tartós helybenlakás mellett is legelőváltó vagy migrációs életmódot jelentett, mindenütt a szántóföldi mezőgazdaság által – tartósan vagy ideiglenesen – üresen hagyott területekre terjeszkedett ki, azaz nem hasznosított ökológiai fülkéket (niche) töltött fel.

A Közel-Kelet az „óvilág” korai történelmében az egész hatalmas térség szervesen összetartozó rendszerének része volt, kapcsolatai tágultak és szűkültek, de állandó központnak, amelyből a változások rendre kisugároztak volna a környező passziv/befogadó közegre, nem tekinthetjük. A rendszer-szemlélet másképpen jelöli ki az ókori Kelet helyét az egyetemes történelemben.

A történelem-szemlélet változását már a XX. század második felében megelőlegezte a kutatási módszerek változása.

Míg korábban a német vagy az angol régészeti iskolák régészeti módszertana volt a minta, ma azok az eljárásokat, amelyek gyökeresen megváltoztatták történeti képünket az ókori Keletről, többségükben a meso-amerikai régészetben alkalmazták először. A survey: terepbejárás, „felszíni ásatás”, a leletek (kerámia) gyűjtése és statisztikai elemzése tette lehetővé, hogy a regionális településtörténet, a városfejlődés, a települések hierarchikus szerveződése a leggazdagabb eredményeket hozza a Közel-Kelet korai történeti kutatásában. A legismertebb, de korántsem egyedüli példa Robert McC. Adams teamjének kutatásai Dél-Mezopotámiában, Uruk térségében, amelyek a területi integráció folyamatait tárták fel az i.e. 5/4.

évezredtől a Szászánida kor végéig. A szép tárgyak régészetének helyére a hétköznapi létfenntartás maradványainak sokoldalú, természettudományos, szociológiai vizsgálata lépett, ez az irányzat ismerte fel, sok egyéb eredmény mellett, az önmagukban nem túl érdekes kistelepülések helyét a territoriális társadalomszerveződésben.

TÁPLÁLÉK-INTEGRÁCIÓ

Egy lehetséges történeti modellt szántszándékkal nagyon alacsony, elemi, hétköznapi szinten fogalmazok meg. Az emberi történelem egyik lényeges aspektusa az integráció folyamataival írható le. Példám a

táplálkozás, amely a létfenntartás (szubszisztencia) fő eleme. Az élelem-termelő gazdálkodás kialakulása során az alapvető növényi tápláléknak, a gabonaféléknek (lat. cerealia) három különböző fajtája került az ember étrendjébe. Mind a három jellegzetes földrajzi–természeti viszonyok között fordul elő vad alakjában, és természetes előfordulási helye (habitat) nem változott meg lényegesen hosszabb időn át a háziasítás után sem. Az étrend e három fő gabonafélesége: a kenyérgabona (a búza és árpa fajtaváltozatai), a rizs és a kukorica/tengeri. A gabonát Elő-Ázsia–Kelet-Afrika térségében háziasították, a rizst (Oryza sativa) a Távol-Keleten, a kukoricát (Zea mays) Meso-Amerikában. Az ember által lakott világ (gör. oikumené) – az emberiség – nagy történelmi integrációjának folyamatát le lehet írni oly módon, hogy amikor a gabona- és a rizskultúrák szorosabb kapcsolatba kerültek egymással, kialakult Eurázsia mint a létfenntartás lazán vagy szorosabban összefüggő rendszere, és ez a mega-rendszer idővel egyre sokrétűbb kapcsolatokat teremtett a kukorica-kultúra térségével. Mindhárom gabonaféle egy-egy élelem-termelő gazdálkodási rendszer eleme volt eredetileg: meghatározott más növényi kultúrákkal, háziállatokkal, termesztési–gazdálkodási technikákkal és életmóddal kapcsolódott össze. Ezeknek a rendszereknek az egyéb elemei ugyancsak továbbterjedtek az integráció során, ha nem is egyforma mértékben. A fenti értelemben vett első globális integráció valamikor az i.e. 1. évezred második és az i.sz. 1. évezred első felében ment végbe, a másodiknak a jelképes évszáma i.sz. 1492, az európaiak első kapcsolat-felvétele az Amerikákkal. Eurázsiában egyébként választhatnánk más elemeket is, például, a szarvasmarha, ló, teve, bivaly, elefánt elterjedését, igaz, ezeknek a hatása rendszerint csak részleges volt, csak a társadalom valamelyik alrendszerére terjedt ki.

Nem Éden-kert volt, nem is bölcső: de az ókori Kelet mégis különleges helyet foglal el a történelemben. Egyelőre itt ismerhetjük meg a legjobban, a legtöbb oldalról, a leggazdagabb forrásanyag alapján azokat a folyamatokat, amelyek az emberi társadalmat elvezették a magas szintű szervezettséghez és virágzó szellemi élethez. Az ókori Kelet, szűkebben pedig a legrégibb Mezopotámia jelentőségét az egyetemes történelem számára az adja, hogy azokat a formativ változásokat, amelyek a korai társadalmak fejlődését előidézték, itt gazdag forrásanyag alapján, sokoldalúan tanulmányozhatjuk.

Ahol pedig más területek vagy más korok jelenségei állíthatók párhuzamba vele, az ókori Kelet mint korai példa alátámasztja és megerősíti az emberiség egységes voltának tételét.

Ahol esetleg, jelenlegi ismereteink szerint, Mezopotámia volt az „első”, ott régisége, kronológiai előnye megfelelő történeti távlatot ad a máshol is kibontakozó jelenségeknek.

Visszatérve egy pillanatra ahhoz a kérdéshez, hogy előzmény-e az ókori Kelet: előzménye a keleti Mediterraneum történetének: rövid és egyszerű válaszom az, hogy nem. Amely téren kronológiailag korábbi volt, morfológiailag ott is inkább párhuzamosnak kell tekinteni. Az ókori történelem keleti vonulata egészen a Szászánida kor végéig tartott, az arab hódításig (ha Dél-Mezopotámia elfoglalását vesszük, a qádiszijei csatát: i.sz. 636/637), az utolsó csaknem egy évezredben már szoros párhuzamban és érintkezésben Hellasz, illetve Róma történetével. Az ókori Kelet nem kronológiai fogalom: territoriális.

„ORIENTALISM”

Szemben Edward W. Said (1935–2003) és mások gyorsan népszerűvé vált tézisével, amely az orientalisztikát („Orientalism”) – magát a szót is pejorativ értelemben használva – az európai expanzió kulturális eszközének tekinti, én magam – Said elméleti bírálóival és a szakkutatók nem elhanyagolható részével összhangban – úgy vélem, éppen ellenkezőleg áll a dolog. Said vádja általában a Nyugatot, és különösen „a zsidókat” illeti: elméletét a zsigeri antiszemitizmus már eleve diszkreditálja. Megengedem, a keletkutatás kezdetben a legtágabb horizonton a keresztény Európa romantikus érdeklődése volt a Közel-Kelet muszlim és zsidó világa, a török, arab vagy perzsa közeg iránt, kétségen kívül: vonzalom. Az európai romantika, amely a keleti irodalmat felfedezte, nemcsak felismerte ennek a tőle független hagyománynak az értékeit: eszménykereső vágya sokféleképpen idealizálta is. (Ebbe a hullámba tartozik Magyarországon gr. Széchenyi István keleti utazása, 1918–1919, a fiatalember azonban csak a török tengerpartig jutott el.) A Közel-Kelet kutatói, még ha akartak volna is, mint ahogyan nem akartak: semmiképpen sem nézhettek volna keresztül a török, arab, perzsa világon: a régiségekhez csak a Közel-Kelet mai népein át, csak az ő közreműködésükkel férhettek hozzá.

Nem kétséges, hogy az ókori Kelet kutatását esetenként támogatták gyarmatosító törekvések. Csak egy, jelkép értékű példát említek: az Orient-Express meghosszabbítását, a Baghdád-vasutat, amelynek története szorosan összefonódott a közel-keleti ásatások történetével. Még erősebb motiváció volt a nemzetközi versengés a nagyhatalmi presztizs megszerzésében vagy a katonai terjeszkedés megakadályozásában. A kutatói szemlélet, legalábbis kezdetben, kétségen kívül a MI versus ŐK oppozicióra épült, mint egyébként a néprajz (Völkerkunde) és sok más társadalomtudomány elmélete is.

Legjobb korszakaiban és a magasabb tudományos szinteken azonban az ókori Kelet kutatása kétségbevonhatatlanul valódi tudomány: a történeti igazság keresése volt. Nem véletlen, hogy csupán Iráqot tekintve az arab leíró néprajz és dialektológia, a nomád életmód, a karavánkereskedelem, a városi építészet szociológiája mind assziriológusoknak a fő kutatási törekvéseikhez képest mellékes megfigyeléseivel kezdődött. Természetesen, a tudományos kutatás lehetőségeit mindig befolyásolta a politikai helyzet a Közel-Keleten, olyannyira, hogy az összefüggésekre napjainkban a sajtó is rendszeresen figyel, nemcsak válságos pillanatokban.

Tudományos szinten az orientalisztika nem egyéb, mint a másság, az ókori Kelet esetében a történeti másság tanulmányozása.

HATALOM

Alább néhány olyan témakört veszek szemügyre, amelyekben az ókori Kelet forrásanyaga a közelmúlt vagy napjaink történetírásában egyetemes történeti jelentőséget kapott.

Dél-Mezopotámia, éppen az említett survey-k eredményeinek köszönhetően, jó példa a társadalom territoriális szerveződésének fejlődésére. Az állam kialakulásával politikai és anthropológiai elméletek foglalkoznak. Itt csak a régészeti aspektusát érinthetem. Az állam nem más, mint egy adott területen a rendelkezésre álló erőforrások elosztásának (hatalom) intézményesített, hierarchikusan szervezett, tartósan fennálló formája. Az állam fogalma, ahogyan ma Európában ismerjük, a harmincéves háborút lezáró westfaliai békével (1648) alakult ki. Az állam eszerint legalább három kritériumnak tesz eleget: van területe, amelyen nem kell más politikai egységgel osztoznia; van lakossága, amely nem tartozik

más hatalom fennhatósága alá; van kormányzata, amely az állam jogrendjét az adott területen és lakosság fölött kizárólagosan alkalmazza. 70 Az ókori Kelet történetében könnyedén használjuk az állam és a birodalom szavakat, de ezek a prae-modern társadalmak leírására csak korlátozottan alkalmasak.

Az állam kialakulása a régiségben nem esemény volt: hosszú történeti folyamat. A régészeti anyagban megfigyelhetők a társadalmi szerveződés kezdetlegesebb formái. Az előállamok/első generációs államok, Elmar Service kifejezésével: főnöki (chieftain) társadalmak, redisztributiv rendszerek voltak, amelyekben központi intézmények egyeztették össze a különböző rész-egységek működését. Közülük csak a nagyobb méretű, sokféle elemből összeálló társadalmak váltak bonyolultabb szervezetté. Az ilyenekben az alkalmi koordinátori/szervező/vezető szerep önálló, speciális foglalkozássá vált. Először egyesítette a közösségi funkció minden fontos elemét: az irányító, harci vezető és szertartási szakértő szerepeket. Egy ilyen szerep megszilárdulása, a megfelelő háttér megléte esetén, személyes képességektől is függ. A személyes siker – vagy ezek sorozata – kialakíthatta az intézményi kereteket. Történeti példa az i.e. XI. századi Izráel, a Biblia kifejezésével: a bírák kora. A főnöki hatalom alá tartozó csoport társadalmi-politikai egység, amelyben a tevékenység ellenőrzését/irányítását külön alrendszer végzi, de az irányítás különböző folyamatai – nyilvántartás, döntéshozatal, kényszerítés stb. – nem oszlanak meg különböző rész-egységek között.

Az irányító személy egyszerűbb esetben/kisebb csoportoknál magából a csoportból válik ki, nagyobb csoportoknál, ahol a hierarchiának legalább két további szintje van, az alsóbb szint irányítói/az egész csoport elitje köréből.

Kent V. Flannery az i.e. VI–IV. évezredi Mezopotámiában is kimutatta azokat a régészeti együtteseket, amelyek chieftain/chiefdom jellegű szerveződést jeleznek. *Számarra*. Temetkezések szokásosnál gazdagabb vagy értékesebb anyagból való sír-mellékletek, mint Tell esz-Szavvánban az alabástrom tárgyak, köztük szobrocskák, karneol és türkiz nyakláncok stb., különösen a gyermek-sírokban, amelyekben ezek nem lehetnek személyes vagyongyűjtés eredményei, csak a család presztizs-javai közül származhatnak. A 130 sírban az értékes tárgyak száma 0 és 6 darab között szóródik: ez örökletes rangkülönbséget jelent a családok között. Csogha Mami, ez a Nyugati-Zagrosz előtt elterülő dombvidéken álló élelemtermelő település, több szomszédos, hozzá hasonló településsel közösen használta a

domboldal kezdetleges csatorna-hálózatát, fal – 2-3 m széles vályogfal – azonban egyedül Csogha Mamit vette körül. A fal és egy őrtorony azt mutatja, hogy különleges helyet foglalt el a többi hasonló település között. *Tell Halaf.* A települések hierarchikus csoportosulása általános volt: egy nagyobb méretű település körül több, nála sokkal kisebb helyezkedett el. Egy számítás szerint Iráq területén mintegy 200 Halaf kori település található, területük átlagosan 1/15 km²/ca. 6.5 ha. Bizonyos településeket, amelyeknek mérete az átlagosnál nagyobb (ca. 8 ha vagy több), néhány kisebb (1-3 ha) vesz körül. Nem önmagában a méretek különbsége a meghatározó: a nagy település köré csoportosuló kicsik együttese. *Ubaid.* A település átlagos méretű házainál nagyobb házak csoportos előfordulása a település valamelyik negyedében, esetleg a közepén. Avezető rendszerint nem egyetlen személy: a család vagy nagycsalád több tagja tartozik a magasabb státusú körbe. Ezeknek a házaknak esetleg a szokásosnál nagyobb udvara van (látogatók fogadása, vendégül látása); emeletes épületek; magasabb, szilárdabb az udvarukat lezáró fal, mint más házakban; nagyobb tűzhely van bennük vagy nemcsak egy; gazdagabb a felszereltségük stb. Az Ubaid kori településeken számos ilyen található. Tepe Gavra (XII) kései vagy post-Ubaid rétegében a település egyik háza szabad területre/térre nyílt, ca. 55 m² területű belső udvarát fehér tapasztás borította. Az udvar mellett egy alig valamivel kisebb ház állt.

Jellegzetes fogadóhelyiség a családnál lényegesen több ember számára. Elit strukturák kialakulását mutatják a rombolási minták is. A településeken rendszerint a legnagyobb méretű házakat találják az ásatások erőszakosan megrongált állapotban. Ezekben a közösségekben a támadás célja nem foglalás lehetett: főként rablás az anyagi javak megszerzése, ezért az idegenek legtöbbször csak a gazdag házakba törtek be, olyankor, amikor a férfiak nagyobb része nincs otthon, és csak anynyit pusztítottak, amennyi a céljuk eléréséhez szükséges volt.

A területi/térbeli szerveződés hierarchizálódása kifejeződik a települések méret szerinti differenciálódásában. A magasabb hierarchikus státusú települést éppen az jellemzi, hogy több funkciót gyakorol, mint az alacsonyabb státusú, ez szükségképpen minden egyéb tényező nélkül is megnöveli a méreteit.

A társadalmi szerepek hierarchizálódása kifejeződik a lakóterület méreteiben vagy elhelyezkedésében (területi szegregáció), és esetleg leképeződik a temetkezés módjában. Az i.e. 5. évezred közepén – második

felében gazdag anyagot szolgáltat ennek megfigyeléséhez Szúsza (Susa I) nagy terrasza, a kultikus rendeltetésű épület, a nagy presztizs értékű: különleges díszítésű, kecses agyagedények, amelyeket a Louvre látogatója megcsodál, de nem biztos, hogy tudja róluk: sírmellékletek voltak.

További részletezés nélkül: az ókori Keleten a birodalom sem olyan struktúra volt, mint amilyent ez a szó Pompeiusnál (imperium) vagy a Honourable British East India Compagny megalakulása (1600) óta jelöl. A nagy távolságokra kiterjedő területi expanziónak az ókori Kelet közlekedési viszonyai között csak korlátolt lehetőségei voltak. A területi integráció expanziv modelljét azonban már igen korán megfigyelhetjük.

Dél-Mezopotámia körül tág körben megtalálhatók az Ubaid és Uruk tipusú lelet-együttesek, de esetükben nem hódításra kell gondolnunk, legfeljebb kereskedők telepei (emporium) lehettek. A hadjáratok, amelyekről a királyfeliratok az i.e. XXIV. századtól (agadei dinasztia) kezdve sűrűn beszámolnak, zsákmányszerző utak voltak, nem jelentették a terület elfoglalását, Agadei/Akkád birodalom nem volt. Birodalom-szerű alakulatok csak az i.e. 2. évezred közepén jelentek meg, Egyiptom elő-ázsiai hódításai, a hettiták szíriai terjeszkedése, a hettita-egyiptomi konfrontáció és az ezekkel az eseményekkel összefüggésben kialakuló nagyhatalmi rendszer voltak az első jelek. A meghódított területek tényleges integrációját, a függőség fokozatainak rendszeres kialakításával, Asszíria kísérelte meg először, legnagyobb sikerrel az i.e. VIII. század második felében és a VII. század elején. Még az Akhaimenida dinasztia is fenntartotta a tartományok önállóságának bizonyos elemeit (nyelv, írás).

ÍRÁS

Az ókori Keleten a korai írásrendszerek, a mennyiség- vagy szám-jelölés szakaszán túllépve, vegyesen használták a szó- és a hang- (szótag-) jelölő jegyeket. Szoros értelemben írásnak csak a közlemény hangalakjának legalább megközelítő rögzítését nevezzük. Egyiptomban az írás legkorábbi emlékei az állami reprezentációval állnak kapcsolatban: feltehető, hogy az írás kezdetben éppen a kialakuló királyi hatalom reprezentációs igényeit és a centralizált gazdaság nyilvántartási szükségleteit szolgálta ki: külső minta nyomán, a hatalmi központban vezették be/találták fel, és felülről terjesztették el, minden technikai elemében egyptizálva. A legrégibb írásos

emlékek mint a hatalmi vagy rituális reprezentációt szolgáló jel-sorok maradtak fenn, értékes anyagból készült tárgyakon, valószínű azonban, hogy ezek mögött is ott állt, talán könynyebben elpusztuló anyagon, a gyakorlati célú jelhasználat. Az írás kialakulásának és korai fejlődésének van egy Mezopotámián kívülre mutató rejtélye: volt-e genetikus kapcsolat a párhuzamos ősi írásrendszerek között? Más szóval, monogenetikus volt-e az írás keletkezése? Igazi felfedezés? Négy ősi/eredeti írásrendszert tarthatunk számon az „óvilág”-ban: a mezopotámiai ékírást, az egyiptomi hieroglif-hieratikus írást, az Indus-völgyi és a kínai írásrendszereket, ezeken kívül pedig az amerikai kontinensen a meso-amerikai (maya) írást. Az első kettő kezdetei az i.e. 4. évezred végére tehetők, mindenesetre a mezopotámiai valamivel korábbra, mint az egyiptomi. Az Indus-völgyi írás valamikor az i.e. 3. évezred közepén – utolsó harmadában volt használatban, a legrégibb kínai emlékek (Shang/Yin dinasztia) pedig ennél is fiatalabbak, közel egy évezreddel (i.e. 1200 k.). Meso-Amerikában a legkorábbi írásos emlékek az i.e. 1. évezred második feléből valók (Oaxaca stb.). Az archaikus mezopotámiai írás megfejtése után nem maradhatott kétség az iránt, hogy a legkorábbi gazdasági feljegyzések és szójegyzékek mögött álló szellemi kultúra is sumer nyelvű volt. A mezopotámiai és egyiptomi írásrendszerek szorosan közel állnak egymáshoz, íróanyaguk és grafikai megvalósításuk azonban, legalábbis kifejlett alakjukban, gyökeresen más; a kínai írás rendszere erősen emlékeztet rájuk. A belső rendszerek látványos hasonlósága és a logogrammák hasonlóan képszerű jellege ellenére eddig nem sikerült egzakt történeti hipotézissel, még kevésbé bizonyítékkal, szolgálni, amelyek a térségek közötti irdatlan távolságok áthidalását és – a kínai esetében – az időbeli eltolódást magyaráznák. Közvetlen kapcsolat, egyenes átvétel, mint később a sémi vagy majd a latin írás elterjedése esetében, nem igazolható, nem is valószínű. Esetleg elképzelhető, hogy maga az írás eszméje, ti. az információ, hogy van írás, mégpedig nagyjából ilyen és ilyen elveken: közvetett úton, a más jellegű kapcsolatok csatornáin terjedt el. A kronológiai különbségek erre elég időt hagynak.

Ahol aztán szükség volt rá, ott az eszme alapján kialakultak a saját rendszerek, eredeti grafémákkal. Az írás előzményének nyomai lehetnek azok a számlálókövek/mennyiség-jelölő jelek, amelyeket a Közel-Keletről mindenfelől ismerünk, az eszme elterjedésének emlékei pedig azok az írás-kezdemények, amelyeket mint különböző terjedelmű, valamelyest

sztenderdizált jel-készletek – többnyire kerámián – Iránból több lelőhelyről, Közép-Ázsiából, a Balkánról stb. gyűjthetők össze, de amelyek a tényleges írás szintjére nem jutottak el.

Nagyon laza feltevésként én magam nem tartom lehetetlennek a nagy eurázsiai írásrendszerek monogenezisét, de csupán az írás legáltalánosabb eszméje vonatkozásában. Az írás széles körű használatára csak a nagy, szervezett, több rétegű társadalmi rendszereknek van szükségük, a kezdeményekből azokban alakulhat ki. A fajlagos mértékek és mennyiségek jelölésére Délnyugat-Iránban és Dél-Mezopotámiában roppant bonyolult rendszerek alakultak ki: mindenütt a termelés és elosztás nagy központjaiban. A meso-amerikai írásnak biztosan nem lehetett köze az európai rendszerekhez; ez a monogenetikus magyarázatot mint feltevést is relativizálja, esetleges érvényét leszűkíti.

ANTHRÓPOMORF ISTENKÉPZET

Az ethnográfia és a vallástörténet a XIX. században és azóta sokat és sokféleképpen foglalkozott az isten-képzet vagy isten-eszme eredetével, bevonva a vizsgálatba a régészeti leleteket is. Az ókori Kelet országaiban, ahol először jelenik meg istenek ábrázolása és szöveges leírása, különböző isten-képzetekkel találkozunk. Az egyiptomi isteneket Hérodotosz állat alakúaknak (thériomorf) nevezi; állati alakjuk valójában csak testi realizációja az ember alakú (anthrópomorf) isten-eszmének. Az istenségek kíséretében egyébként az egész ókori Keleten szerepelnek állatok. Vannak istenek, amelyek fő megjelenési formája égitest (Nap, Hold, Esthajnalcsillag), természeti jelenség (Vihar) stb. Vannak isten nélküli vallási rendszerek is, ilyen a buddhizmus.

Az isten szó az ókori Kelet nyelveiben:
sumer **dingir**
akkád **ilu(m)**
hurri **ene/i**
indo-árja ***djéusz**
hatti **(v)ashab (*shaf)**
hettita **sius**
luvijai **massanas**

élámi **nap(p)**
kassú **mashu**
ugariti ***ilu**
héber **él**
arámi **eláh**
urartui **(-)ri(se)**
óperzsa **baga**
szanszkrit **deva**
avesztai **daéva**
egyiptomi NTR
kopt **noute**

A sumerológus Benno Landsberger (1890–1968) Mezopotámia őstörténetének nyelvészeti megközelítésű vizsgálata során arra a következtetésre jutott (1944), az ős-monotheizmus komolytalan elméleteivel polemizálva, hogy a tisztán ember alakú isten-képzet a korai Mezopotámiában alakult ki. Első ismert alakjában, tegyük azonban hozzá rögtön, megszorítólag.

A klasszikus mezopotámiai pantheon alapjában véve sumer jellegű. Mindössze néhány istenség van, akinek a neve nem magyarázható a sumerből. Ilyen Innin, a ‘nádköteg’, Niszaba, a ‘kalász’, Asnan/Ezinu, a ‘gabona’, Iskur, a ‘vihar’, Nanse, a ‘hal’. Sémi eredetű név még kevesebb van: Szuen/Szín, a ‘Hold’, Serda, a ‘Hajnal’, Szibi, a ‘Hetek’. Innin nevét a sumerek népetymologiás magyarázattal átértelmezték: *nin-ana > Inana/Inanna, ‘az ég úrnője’. Egy alabástrom vázán, amely a templomi szertartások legkorábbi emlékei közé tartozik, a nádköteg mint az istenség ábrázolása/jelképe előtt papnő áll, és fogadja az adomány-hozókat, a növényi és állati adományokat. A termékenység, erő/hatalom, természeti jelenségek i.e. 4. évezredi képzetei alakulhattak át polimorf, majd pedig anthrópomorf istenekké.

A zsidó vallás már az Első templom korában határozottan elutasította mind az ember-, mind az állat-alakú isten-képet.

A bika, amely esetenként JHVH alakjával összefüggésben jelenik meg, például, az aranyborjú mitologikus történetében, az ókori Kelettel a hátterében jól magyarázható. Az elő-ázsiai kultuszokban gyakran az anthrópomorf isten-szobor talapzata (posztamens) bika vagy más állat volt. Áron az aranyborjút a nem látható, alak nélküli isten kultuszához készítette,

nem kétséges, hogy a mítosz ikonográfiája egybevág a biztosan nem anthrópomorf ősi JHVH-kultusszal, Mózes azonban bálványt látott benne, és összetörte.

SUMER IRODALOM

Az ókori Kelet írásbeliségének emlékei között a XIX. század középső harmadában, és még sokáig, a nagy királyfeliratok voltak a legismertebbek, a sztár-szövegek. Azután a Kújundzsikban (Ninua/Ninive), Assur-bán-apli könyvtárában előkerült akkád nyelvű eposzok. Napjainkban az elképesztően gazdag sumer irodalom került előtérbe. A XIX. század utolsó harmadában még viták folytak arról, hogy az – ahogyan ma nevezzük őket – akkád és az élámi mellett, önálló nyelv-e egyáltalán a sumer is. Ez a vita, és a nyelv nevének kérdése, gyakorlatilag 1900-ban eldőlt: Theophilus Goldridge Pinches (1856–1934), a British Museum ékírásos tábláinak szorgalmas másolója bizonyítani tudta. A Nippurban (Nibru/Nuffar) talált és mindjárt különböző múzeumi gyűjteményekbe (Istanbul, Philadelphia, Jena, Chicago, Baghdad) széthordott sumer irodalmi táblák értelmezésében az áttörést az 1930-as évek közepétől kezdve Samuel Noah Kramer másolatai, szövegkiadásai és tentativ fordításai jelentették, ezzel párhuzamosan a nyelvtani szerkezet rekonstrukciója, Arno Poebel (1881–1958), Adam Falkenstein (1906–1966) és mások munkái.

Ma a sumer irodalom, sok szöveg minden töredékessége mellett is, egyike az egész ókor legelevenebb nyelvi emlékeinek. Eddig közel négyszáz irodalmi kompozició szövegét sikerült részben vagy egészben helyreállítani, nyelvileg és tartalmilag értelmezni. De nemcsak a szövegeket ismerhetjük: néhány mű leírja az iskolák életét, katalógusok rögzítik a tanulmányok folyamán fokozatosan megismert művek címét: az irodalom infrastrukturája is szemünk elé tárul, helye az írnokok képzésének folyamatában. Akorábban kizárólag és szoros értelemben kultikusnak tekintett Sitz im Leben másnak bizonyult. A leletkörülmények pontos megfigyelése, illetve bizonyos lelet-együttesek utólagos rekonstrukciója szinte egy-egy iskolai tanterem/könyvtár/dolgozat-gyűjtemény vagy magánkönyvtár anyagának felbecsülését is lehetővé tették. Lenyűgöző ennek az irodalomnak a műfaji és tartalmi változatossága. Rég a múlté az a

kép, hogy az ókori Kelet irodalma himnuszokból, imákból, ráolvasásokból, varázs-szövegekből áll.

A folklórtól a tudós kiadásokig terjed a skála. Közmondás, állatmese, vetélkedés, hősi és mitológiai epika, istenekhez és királyokhoz intézett himnuszok, intelem, szerelmi költészet, parasztnaptár, szatirikus irat, siratóének, de templom-himnuszok és királyfeliratok gyűjteménye is szerepel a corpusban. Több agyagtábla az írnok, szerkesztő, szerző nevével. Több mű különböző változatokban. Némelyik számos példányban; persze, rendszerint csak töredékek, amelyeket fáradságos munkával és figyelemmel kell összeilleszteni. Tudjuk, hogyan írta a szövegeket egy kezdő diák (lemásolta, memorizálva, táblájának másik oldaláról) és hogyan a haladó (diktálás után). Biztos jelek mutatják, hogy az írnokok fejből tudták a hosszabb szövegeket: az irodalom életformája a szóbeli hagyomány volt. Fennmaradtak a műfaji megjelölések, bár nem mindig értjük őket pontosan. Van fogalmunk az énekek hangszeres kíséretéről.

És mára ennek az irodalomnak a feldolgozása is példás szintre ért el – fordítás-kötetek után – az oxfordi Electronic Text Corpus of Sumerian Literature (ETCSL) internetes (1997–2000) és hagyományos könyv (2004) változatában. Talán nem túlzás, ha azt mondom, hogy a dél-mezopotámiai agyagtáblák hozama az egyetemes irodalomtörténet számára nagyobb, mint az antik irodalomban a papirusz-leleteké, ez, persze, abszolut értelemben nem előny: az antik irodalmat az ókor után is folyamatosan másolták és olvasták, ellenben a sumer irodalmat agyagtáblák nélkül egyáltalán nem ismernénk, folyamatos hagyományozása az ékírás feledésbe merülésekor megszakadt.

NYELV, ETHNIKUM, KULTÚRA

Az ókori Kelet történészei a XX. század elején évtizedeken át beszéltek a sumerek és „sémiták” egymás elleni harcáról, a „sémiták” erőszakos hatalomra jutásáról, mígnem az 1930-as évek legvégén, amikor a náci fajelmélet és a zsidótörvények már sötét viharfelhőket hajtottak Európa fölé, a sumer irodalmi fordításaival az imént már hivatkoztam dán-amerikai sumerológus, Thorkild Jacobsen (1904–1993) kimutatta, hogy a „sumer kérdés” faji tárgyalásának nincs semmi támpontja az ékírásos forrásokban. Az i.e. 3. évezred második felében Mezopotámia politikai-társadalmi

feszültségeiben ethnikai ellentéteknek nem volt szerepük. A lakosság kétnyelvűsége – vagy: a két különböző ethnikumhoz tartozó lakosság – mint természetes helyzet tükröződik az agadei dinasztia feliratainak kétnyelvűségében vagy a III. Ur-i dinasztia uralkodóinak mindkét nyelven olvasható, netán éppen akkád neveiben. Sarrukín nem a sumerek ellen lépett fel: Dél-Mezopotámiát akarta meghódítani. A sumer nyelv visszaszorulását nem az akkád nyelvű hatalom idézte elő, és különösen nem erőszakkal vagy szándékosan: ez adottság volt, az agadei dinasztia, éppen ellenkezőleg, maga is élt, királyfeliratokban stb., a sumer nyelvvel. Sumerek és akkádok a 3. évezredben együtt hozták létre Mezopotámiát, alakították ki kultúráját. Az egyesítési törekvések indítéka mindig gazdasági, illetve politikai természetű volt. Az Ország soknyelvűsége, vagy – egy sumer kifejezés szerint – a nyelvi harmónia, „a nyelv(ek) (kölcsönös) megfelelése” (sum. eme-hamun) kulturális jelenség, és semmi esetre nem támadtak belőle ethnikai ellentétek.

MEMENTO

Mezopotámia Éden-kertje memento az emberiség számára. Itt bontakozott ki a dokumentált történelem első nagy ökológiai katasztrófája. A talaj elszikesedésének drámai bizonyítékai vannak a kezünkben. Dél-Mezopotámiában a korai évszázadok nagyvárosai, amelyek a környékükön elterülő földeket művelték, ma szinte kivétel nélkül mind a sivatag kellős közepén vannak. Az egykori csatornákat széles kagyló-csíkok rajzolják ki a homokos–agyagos sivatagban. Dúr-Kurigalzuban (Aqaq Qúf, körülbelül Baghdád szélességi fokán) az i.e. 2. évezred közepén épült ziqqurratu vályogtégláiban gyakorlatilag nincs sótartalom, ma a környéken, ugyanott, ahol egykor a téglákhoz az agyagot bányászták, szikes földek terülnek el.

A két nagy folyam vize útközben kioldott ásványi anyagokat, köztük sókat tartalmaz, dél felé haladva egyre többet. A Tigris sótartalma északon 300 mg/l, Baghdádnál 330 mg/l, az Euphratészé, felső szakaszán, 300 mg/l, az alsó szakasznál azonban meghökkentő növekedést mutat: 900 mg/l. Összehasonlításul a Dunáé (Passaunál): 180 mg/l, az Elbáé (Hamburgnál): 240 mg/l.

Tekintve, hogy Dél-Mezopotámiában a talaj szinte kizárólag az öntözéssel kap vizet, a földeket maguk a folyamok töltik fel sóval.

A csatornázó öntözés a vizet az altalajhoz juttatja el; laza szerkezetű talajoknál, amilyen a dél-mezopotámiai alluvium is, ez nem tudja a víz elosztását finoman szabályozni, ezért a földek általában túlöntözöttek voltak. A túlöntözöttség magas talajvízszintet alakít ki, és ez az itteni alluvium agyagos talajánál a talajvízzel mozgó – a folyami hordalék szilikátjainak mállásakor felszabaduló – nátriumsókat a talaj felszínére hajtja. A talajvízszint ingadozása és az erőteljes párolgás folytán egyre magasabbá válik a talajfelszín nátriumsó tartalma. Dél Mezopotámiában a víz levezetése lehetetlen volt, ezért az öntözés következtében az alföld egyre jobban elszikesedett. A sziksó kivirágzott a földeken.

Kiszámítható, hogy állandó és nagyjából egyenletes öntözés mellett a szántóföldek só-koncentrációja évszázadonként – a talajmosás (drainage) eljárásai nélkül – legalább 2 százaléknyival növekszik. Alig 100–150 év kell ahhoz, hogy egy adott földterületen folyamatos öntözés, változatlan technológia mellett a további növénytermesztést már lehetetlenné tevő mennyiségű sziksó csapódjék ki. Ha a folyamat megszakítás nélkül, egyenletesen tart, fél évezred alatt a szántóföldi öntözéses növénytermesztés használhatatlanul tönkreteszi maga alatt a talajt. Valóban ez történt, a térség különböző pontjain más-más időpontban. Karlheinz Kreeb, aki Dél-Iráqban végzett kiterjedt terepmunkát (1959), mérései és számításai alapján arra a következtetésre jutott, hogy az ország déli részén a talajban mára körülbelül 1750 millió tonna sziksó gyülemlett fel. Ahhoz, hogy az egykor megművelt területek termőképessége ugyanolyan legyen, mint 4000 vagy 4500 évvel ezelőtt volt, ezt mind el kellene távolítani.

Ha ezt a mennyiséget tehervonatra raknák, az körülbelül 30-szor venné körül az egyenlítőt, vagy 3 éven át folyamatosan kattogna a vasúti sín az 50 km/h sebességgel haladó szerelvény alatt.

A talajba kerülő sók és ásványi anyagok vegyi összetételétől függően kétfajta szikesedésről beszélhetünk.

(a) A klorid-szulfát szikesedés során nátrium-klorid (NaCl), nátriumszulfát (Na^2SO^4), kalcium-klorid ($CaCl^2$), magnézium-klorid ($MgCl^2$) stb. válik ki. Ezeket a talajokat a mezőgazdasági szakirodalom többfél elnevezéssel illeti: szikes föld, orosz szoloncsak, angol saline soil stb.

(b) A szóda szikesedés során a talajban nátronlúg alakul ki. Az ilyen talajok neve a szakirodalomban: orosz szolonec, angol alkali soil.

Iráqban az arab elnevezések: szabakh és sara. A szikes föld a folyamat előrehaladásával egyre kevésbé használható növénytermesztésre, a szódás talajban a kultúrnövények gyakorlatilag egyáltalán nem maradnak meg. Az iráqi földek nagyobb része az (a) tipusú szikesedés áldozatává vált.

Különböző növényeknek más-más a sótűrő képessége. A legkisebb a gyümölcsöké (alma, barack), zöldségféléké (retek, zeller) és némely főzelékféléé (bab); valamivel nagyobb a búzáé (max. ca. 0,9%), répáé, hagymáé, fügéé; a legnagyobb az igénytelen árpáé (max. ca. 1,6%), ezt csak a datolyapálma haladja meg (ca. 2%). Általában elmondható, hogy 0,5–1% sótartalom mellett a talaj növénytermesztésre alkalmatlanná válik. A tényleges értékeket azonban minden haszonnövénynél erősen befolyásolja a talaj víztartalma; egyszerűen mondva, sok vízzel, amelyben a só koncentrációja kisebb, és amely a só egy részét esetleg kimossa, aránylag sokáig lehet kultúrnövényeket termeszteni még az elszikesedett földeken is. Másrészt, a termőképesség a szikesedés első fázisában csökken a legerőteljesebben, később a folyamat lelassul. A különböző sók más- és másképpen befolyásolják a növény növekedését, a termés mennyiségét stb. Ezek a folyamatok, amelyeket a modern mezőgadaságban figyeltek meg és ellenőriztek kísérletekkel, magyarázzák, miért nem ismerték fel a régiek az öntözés káros mellékhatását. Apró tüneti javításra sokáig több lehetőség volt: ezek elfedték az alapvető romlást.

Az i.e. 3. évezred elején az árpa-búza vetésarány délen 1:1 volt, az évezred közepén már 5:1/6:1, és ettől kezdve néhány évszázad alatt a búza eltűnt a területen. Az árpa termésátlaga is észrevehetően csökkent, i.e. 2 000 k. Lagas területén már csak mintegy 14 q/ha volt. Különös elővigyázatosság és óvóintézkedések nélkül a folyamatosan öntözött földek Mezopotámia legdélibb részén 200 évnyi idő alatt elszikesednek, északabbra, ahol némileg nagyobb a talaj lejtése, ez az időszak 3–400 év lehet. Mindent összevéve, az öntözéses gazdálkodás körülbelül egy-másfél évezred alatt lényegében tönkretette Mezopotámia legdélibb részeinek talaját.

A szikesedés ellen a régiek kétféleképpen védekeztek. Ha a földeket egy vagy több éven át parlagon hagyták (fallow), az öntözés kimaradása valamelyest csökkentette a talaj só-tartalmát. A talaj átmosása (leaching) technikailag bonyolultabb, de valamelyest hatékonyabb volt. Az iszapos talajfelszín kiszáradás után keményebb felszíni réteggé állt össze, és gátolta a talajban lévő víz gyors elpárolgását. Egyik eljárás sem vezetett maradandó eredményre.

A földművelés súlypontja az i.e. 2–1. évezred folyamán fokozatosan északabbra tevődött át. Északon a talajszint és az Euphratész vízszintje között nagyobb a különbség, mint délen, ezért a talajvíz szintje általában alacsonyabb. Ezzel párhuzamosan azonban a déli városállamok gazdasági–politikai súlya csökkent: Sumer lassan elveszítette a jelentőségét. Az öntözés technikájában később két korszakos újítás jelent meg, a talajvíz-elvezetés (drainage) az i.e. 1. évezredben és a vízikerék a Szászánida korban, de mindkettőt már csak az északi térségben alkalmazták. Az i.e. 5. évezred óta az emberi élet Dél-Mezopotámiában az öntözéses földművelésen alapult, az agyon-öntözés ennek lehetőségét ott – egyelőre úgy látszik – örökre megszüntette.

.oOo.